

В. І. ЛИШИЛЕНКО

РЕГІОНАЛЬНА ЕКОНОМІКА

ПІДРУЧНИК

*Затверджено
Міністерством освіти і науки України
як підручник для студентів
вищих навчальних закладів*

КИЇВ
"ЦЕНТР УЧБОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ"
2009

УДК 332.1 (075.8)
ББК 65.9 (4 Укр) 04я73
Л 67

Затверджено
Міністерством освіти і науки України
(Лист № 14/18-Г-1911 від 07.11.2007)

Рецензенти:

Доктор економічних наук, професор,
Заслужений діяч науки і техніки України
Парфенцева Неля Олексіївна

Доктор економічних наук, професор
Данилко Валерій Кирилович

Доктор економічних наук
Калінчик Микола Володимирович

Лишиленко В. І. Регіональна економіка: *підручник [для студ. вищ. Л 67 навч. закл.]* / В. І. Лишиленко — К.: Центр учбової літератури, 2009. — 384 с. — ISBN 978-966-364-893-4.

Підручник написано у відповідності із програмою курсу “Регіональна економіка”. У ньому у розрізі тем докладно висвітлено теоретико-методологічні основи регіонального розвитку, охарактеризовано галузеву і територіальну структуру народногосподарського комплексу, показано економічні засади природоохоронної діяльності. Вміщено необхідну статистичну інформацію, що сприятиме засвоюванню матеріалу.

Призначений для студентів вищих навчальних закладів усіх рівнів акредитації, слухачів системи підвищення кваліфікації, а також тих, хто самостійно вивчає цей предмет.

УДК 332.1 (075.8)
ББК 65.9 (4 Укр) 04я73

ISBN 978-966-364-893-4

© Лишиленко В. І., 2009
© Центр учбової літератури, 2009

Василь Іванович ЛИШИЛЕНКО

РЕГІОНАЛЬНА ЕКОНОМІКА

ПІДРУЧНИК

Керівник видавничих проєктів *Б. А. Сладкевич*
Верстка *Є. А. Ткаченко*
Дизайн обкладинки *Б. В. Борисов*

Підп. до друку 03.12.2008. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 20,3. Ум. вид. арк. 21,7.
Наклад 1000 прим.

Видавництво “Центр учбової літератури”
вул. Електриків, 23
м. Київ, 04176
тел./факс 425-01-34, тел. 451-65-95, 425-04-47, 425-20-63,
428-72-81, 428-72-83
8-800-501-68-00 (безкоштовно в межах України)
e-mail: office@uabook.com
сайт: WWW.CUL.COM.UA

Свідоцтво ДК №2458 від 30.03.2006

1. Теоретико-методологічні основи розміщення виробництва і продуктивних сил

Розглядаються наступні питання:

- 1.1. *Предмет, мета і завдання курсу*
 - 1.1.1. *Предмет і мета науки.*
 - 1.1.2. *Продуктивні сили як невід'ємна складова розвитку економіки.*
 - 1.1.3. *Завдання курсу на сучасному етапі соціально-економічного розвитку країни.*

- 1.2. *Теорії і концепції розміщення продуктивних сил*
 - 1.2.1. *Теоретичні підходи до розміщення продуктивних сил. Основоположники теорії розміщення виробництва.*
 - 1.2.2. *Економічні передумови розміщення продуктивних сил України.*
 - 1.2.3. *Етапи економічного обґрунтування розміщення продуктивних сил.*

- 1.3. *Закономірності, принципи та фактори розміщення продуктивних сил*
 - 1.3.1. *Особливості та закономірності розміщення продуктивних сил.*
 - 1.3.2. *Принципи розміщення продуктивних сил.*
 - 1.3.3. *Фактори розміщення продуктивних сил.*

1.1. Предмет, мета і завдання курсу

1.1.1. Предмет і мета науки.

1.1.2. Продуктивні сили як невід’мна складова розвитку економіки.

1.1.3. Завдання курсу на сучасному етапі соціально-економічного розвитку країни.

1.1.1. Предмет і мета науки

Як галузь економічної науки регіональна економіка ґрунтується на загальних економічних законах, які зводяться до територіального поділу праці, спеціалізації регіонів і раціонального використання всіх видів ресурсів та охорони навколишнього середовища.

Предметом науки регіональна економіка є вивченням закономірностей і принципів територіальної організації виробництва у розрізі регіонів країни, ефективності галузей народного господарства на різних рівнях — населений пункт, адміністративний район, область чи Автономна республіка Крим та країна в цілому.

Об’єктами вивчення цього предмету виступають наявний виробничий, природо-ресурсний, людський та матеріально-технічний потенціали, соціальна інфраструктура та господарський комплекс України.

Метою науки є формування знань щодо теоретичних і практичних засад територіальної організації продуктивних сил України, сучасного стану регіонального розвитку економіки та про територіальну і галузеву структуру господарського комплексу, а також об’єктивну необхідність раціонального використання всіх видів ресурсів і охорони навколишнього середовища.

1.1.2. Продуктивні сили як невід’ємна складова розвитку економіки

Піднесення економічного розвитку країни, ефективне функціонування її господарського комплексу та зростання життєвого рівня населення залежать від того, наскільки раціонально розміщені і використовуються продуктивні сили.

Виходячи із сучасної економічної теорії, до складу продуктивних сил відносяться: засоби і предмети праці, трудові ресурси, науковий, природно-ресурсний і соціально-культурний потенціали, які використовуються в процесі виробництва матеріальних благ.

До засобів праці відносяться: виробничі приміщення і споруди (фабричні і заводські корпуси), машини і устаткування, дороги, трубопроводи, лінії електропередач, доросла робоча і продуктивна худоба, багаторічні насадження (сади і виноградники) та земля. Причому найбільш дієвими являються машини та устаткування.

Предмети праці — це комплекс речей, на які людина впливає в процесі виробництва з метою створення матеріальних благ. До них відносяться різні руди, деревина, вугілля, запасні частини, насіння, добрива, корми, медикаменти та інше.

Трудові ресурси являються основною продуктивною силою суспільства. Люди створюють, удосконалюють і приводять в рух засоби виробництва і предмети праці, розробляють нові технології та виробляють матеріальні цінності.

Важливу роль у розвитку продуктивних сил **належить науці**. Лише з допомогою неї у науково-дослідних установах (науково-дослідні інститути, лабораторії, конструкторські бюро) винаходяться, а в процесі виробництва вдосконалюються засоби виробництва, винаходяться нові технологічні рішення та збагачують свій виробничий досвід і трудові навички працівники, що забезпечує безперервний розвиток продуктивних сил.

Важлива роль у створенні нових видів техніки та вдосконаленні технології виробництва відводиться **раціоналізації і винахідництву**. Це одна із форм наукових робіт. Сюди втягнуто

велику кількість інженерно-технічних працівників та висококваліфікованих спеціалістів.

Ці категорії працівників, використовуючи великий досвід своєї практичної діяльності, пропонують нові технічні рішення, вдосконалюють діючі засоби і технології виробництва і під керівництвом науковців доводять їх до необхідної якості.

Що стосується природно-ресурсного потенціалу, а це — мінеральні, земельні, водні, лісові, кліматичні, рекреаційні ресурси, а також об'єктів соціально-культурного призначення (житлове і комунальне господарство, зв'язок, система побутового обслуговування населення, освіта, охорона здоров'я, культура і мистецтво, фізична культура і спорт), то всі вони істотно впливають на вирішення основних соціально-економічних завдань — піднесення економічного розвитку регіонів України і зростання на цьому підґрунті життєвого рівня населення.

В умовах переходу до ринкової економіки, розміщення продуктивних сил здійснюватиметься відповідно до тих завдань, керуючись якими досягатиметься максимальний економічний ефект при мінімальних витратах.

У межах України спостерігається значна територіальна диференціація просторового розподілу населення і засобів виробництва, які роблять актуальною проблему раціонального розміщення виробництва. Крім того, слід враховувати інтереси суспільства і його членів з метою збереження природних ресурсів і навколишнього природного середовища.

Проблема розміщення продуктивних сил завжди була і є в центрі уваги української науки. Сучасні наукові розробки передбачають створення і обґрунтування моделей територіальної організації продуктивних сил, за допомогою яких можна було б оцінити економічну, соціальну і екологічну ефективність різних варіантів з метою вдосконалення управління регіональним розвитком окремих регіонів України.

1.1.3. Завдання курсу на сучасному етапі соціально-економічного розвитку країни

При розвалі СРСР ми отримали в спадщину промисловість спрямовану на виробництво в основному військової продукції та продукції добувної та чорної металургії при добре розвинутому сільському господарстві.

Перебуваючи у складі Радянського Союзу на території України в 1990 р. було сконцентровано видобування 42% залізної руди, виплавка 39,4% чавуну і 32,6% сталі. Промисловістю країни вироблялось 60% продукції військово-промислового комплексу, в тому числі 50% вартості продукції машинобудування для Збройних Сил. Виробництвом продукції для військово-промислового комплексу було зайнято понад 70% промислових підприємств України. У сільському господарстві вироблялось третина зерна, молоко і м'яса.

Наша промисловість і сільське господарство повинні були сприяти забезпеченню розвитку всього СРСР і зміцненню його могутності.

Це було позитивним явищем, оскільки така спеціалізація потребувала висококваліфікованої робочої сили, досягалась висока зайнятість населення і його належний життєвий рівень.

З проголошенням незалежності і розривом зв'язків з країнами колишнього СРСР поряд з позитивним моментом, який заключався в можливості створити таку державу, про яку мріяв народ України, появилось ряд негативних моментів, а саме:

- в результаті скорочення обсягів виробництва безробіття серед працездатного населення в межах 50%, що сприяло виїзду їх в пошуках роботи за кордон;
- в Україні біля 100 тис. чол. хворих на активний туберкульоз, які перебувають на обліку в медичних закладах;
- надто низький життєвий рівень населення;
- в країні більше 100 тис. бездомних дітей;
- Україна займає перше місце в Європі по розповсюдженню СНІДУ і значна доля дітей народжуються з ознаками цієї хвороби і батьки відказуються від них в пологових будинках.

Становлення України як самостійної держави та входження її у світовий економічний простір потребують перебудови всього промислового і сільськогосподарського виробництва, вдосконалення системи господарських зв'язків, ефективного використання природно-ресурсного та трудового потенціалу в інтересах зміцнення могутності держави та поліпшення добробуту її населення.

Все це потребує усвідомлення проблем, які стоять перед державою і її народом, і перебудови промислових підприємств в основному на виробництво цивільної продукції та проведення реформи у сільськогосподарському секторі економіки відповідно до Конституції України.

Основними стратегічними орієнтирами економічної політики є:

- економічне стимулювання створення конкурентоспроможних виробництв;
- забезпечення зростання доходів населення на основі підвищення продуктивності праці;
- забезпечення створення умов для реалізації людського потенціалу;
- забезпечення цінової стабільності.

В Україні питанням розвитку і розміщення продуктивних сил займається Рада по вивченню продуктивних сил. Це наукова організація, яка входить до складу Національної академії наук. Лише за її згодою і при її науковому обґрунтуванні проводиться будівництво великих промислових об'єктів. Певну роль у розміщенні виробництва відіграють міністерства та відомства, особливо Міністерство праці та соціального захисту населення. У його компетенцію входить визначення можливості забезпечення майбутніх підприємств робочою силою та необхідним кадровим складом працівників.

Надто важливим завданням Ради по вивченню продуктивних сил є прогнозування розміщення продуктивних сил на перспективу. Причому всі завдання повинні вирішуватися в умовах України як самостійної держави і здійснюватися на основі науковообґрунтованих підходів в основному в розрахунку на власні сили і можливості.

1.2. Теорії і концепції розміщення виробництва

1.2.1. Основоположники теорії розміщення виробництва

Питанням розміщення виробництва люди займалися постійно. Навіть вибираючи місце під будівництво житла, враховувалось наявність умов для проживання, місця для роботи, можливість для навчання дітей, також забезпечення іншими потребами і запитами. Оскільки із розвитком суспільства потреби людей постійно змінюються, та розміщення продуктивних сил розглядається як динамічний процес і наука про їх розміщення розвивається у тісному зв'язку з практичними потребами суспільства, але офіційно оформлена в наукових працях порівняно недавно.

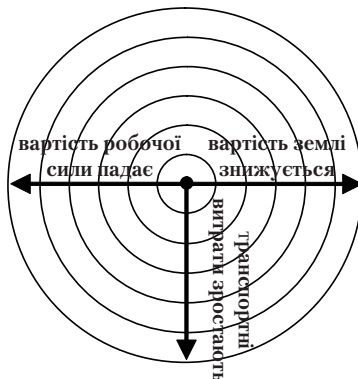
Основою науки про розміщення продуктивних сил стала ***економічна географія***, яка вивчає розміщення виробництва в цілому та його окремих галузей, суспільний і територіальний поділ праці і територіальну організацію господарства. Право на існування ця наука здобула завдяки працям М.В. Ломоносова. Спочатку вона мала довідковий характер, а в науково-пізнавальну перетворилась з часом і стала фундаментом при вивченні і розміщенні продуктивних сил. Питанням розміщення продуктивних сил і ефективного використання всіх факторів виробництва — землі, фондів, людей, які завжди були в центрі уваги суспільства, займалися науковці і практики всіх країн світу. Багато науковообґрунтованих розроблених концепцій визнані суспільством і використовуються в господарській діяльності.

Значний внесок у розвиток цієї науки внесли іноземні вчені. Так, німецький вчений ***Альфред Вебер*** (1868–1958) у 1909 році виклав “Теорію штандорта”. У книзі “Теорія штандорта промисловості” він ***виклав концепцію, що промисловість розміщується на території країни за принципом найменших витрат***, і визначається трьома факторами — транспортними умовами, наявністю робочої сили і агломерацією (природними умовами). Це

означає, що підприємство може ефективно функціонувати при наявності хорошого місця розташування, добре розвинутого транспортного сполучення та при наявності робочої сили як творця матеріальних благ. Ця концепція підтримується всіма науковцями і практиками, оскільки не може бути визнана хибною.

На Україні практичне застосування ця теорія знайшла при розміщенні цукрових заводів. У Лісостеповій частині країни було побудовано 190 цукрових заводів, кожен з яких мав свою сировинну зону. Цукровий завод виступав центром збуту продукції для виробників. Це сприяло уникненню далеких перевезень цукрового буряка і отриманню дешевої продукції. Причому заводи будувались у місцях із хорошими чорноземними ґрунтами і достатньою наявністю робочої сили. Завдяки цьому на Україні вирощувалось близько 50 млн т цукрового буряка і вироблялось з нього понад 6 млн т цукру.

В 1826 р. **Йоган Тюнен** (1783–1850) у книзі “Ізольована держава в її відношенні до сільського господарства і національної економії” ***виклав концепцію побудови моделей розміщення сільського господарства концентричними колами навколо ринку збуту продукції.*** Таким ринком, на його думку, виступало місто або велике переробне підприємство. Завдяки вдалому розміщенню можна було отримати найвищий прибуток. Ця ідея була втілена в Україні і при організації овоче-молочних зон біля великих міст, обласних і промислових центрів.

У 1940 р. вчений **Август Льоша** (1906–1945) у книзі “Географія розміщення господарства” доводив **концепцію, що єдиною метою при розміщенні підприємства має бути максимальний прибуток**. На його думку, отримання прибутку потребувало раціональної організації виробництва, ефективного використання всіх видів ресурсів. Добитись цього можна добре знаючи основи і економіку виробництва, тобто це повинен бути економіст за фахом і покликанням. Завдання економіста полягає не тільки в тому, щоб пояснити негативні моменти розміщення і ведення господарства та окремих його галузей, а й визначити шляхи їх подолання. Деякі його рекомендації використовуються і нині при розміщенні підприємств, визначенні факторів впливу на ефективність виробництва та визначенні ролі економічної служби на підприємствах.

Серед багатьох наукових теорій, що характеризують проблему розміщення продуктивних сил у країнах ринкової економіки, виділяється теорія “**географічного детермінізму**”, при якій географічне середовище розглядається як визначальний фактор розміщення і розвитку промисловості будь-якого регіону чи країни в цілому. Різновидом цієї теорії є так званий “**вульгарний географізм**”, суть якого полягає в тому, що **визначальною силою людського суспільства (зокрема розміщення продуктивних сил) вважаються природні умови**. Саме вони, на думку прихильників цього напрямку, формують структуру і розміщення виробництва, визначають економічні і соціальні особливості життя людей у різних кліматичних поясах планети Земля.

Засновником цієї теорії вважається американський дослідник **Елсворт Хентінгтон**, який у книзі “Характер рас у світлі впливу природного середовища, природного відбору та історичного розвитку” виклав концепцію, що **процес суспільного розвитку — це наслідок впливу природних сил. Він вважав, що характер суспільного ладу визначається рельєфом, кліматом, ґрунтами, рослинним та тваринним світом**. За його твердженням, під впливом природних елементів складаються риси господарського розвитку і навіть поведінка людей.

Ця теорія з’явилась не на голому місці, адже на практиці у африканських, американських і південноамериканських країнах

(Судані, Конго, Бразилії та ін.) є окремі племена, які ведуть життя як первісні люди.

Разом з тим теоретичні висновки такого вчення спростовуються досягненнями науково-технічного прогресу. Масове впровадження в практику нових технічних рішень, ресурсозберігаючих технологій значно знижує значення чинника природних факторів. Прикладом цього можуть бути країни, які знаходяться в аналогічних природних умовах, — Ізраїль, Єгипет, Південно-американські країни, в яких завдяки досягненню науково-технічного прогресу зуміли досягти вагомих успіхів у розвитку народного господарства.

У постсоціалістичних країнах обґрунтування розміщення продуктивних сил базувалась на марксистській теорії, при якій пріоритетне значення надавалось способу виробництва та соціально-політичній організації суспільства. З цієї причини у цих країнах переважало централізоване планування розвитку виробництва абсолютно в усіх галузях народного господарства. Причому формувався адміністративний механізм концентрації і розподілу ресурсів, продукції і фондів.

У цій теорії було багато і позитивних явищ, адже збалансовувався розвиток всіх галузей народного господарства. Після встановлення незалежності ми відійшли від адміністративно-командної системи управління економікою, не запропонували і не розробивши дієвого механізму переходу до ринкової економіки, і в результаті отримали значне зменшення обсягів виробництва продукції, безробіття і погіршення ефективності виробництва.

В Україні проблеми розміщення продуктивних сил були і залишаються в центрі уваги економічної науки і директивних органів. У країні діє **науковий центр з розміщення продуктивних сил**, в якому, використовуючи позитивні моменти всіх теорій, обґрунтовуються теоретичні положення раціоналізації територіального поділу праці, ресурсозбереження, економії витрат праці і фондів і досягається забезпечення стабільного розвитку.

Науковці центру беруть участь у підготовці програм розвитку всіх галузей народного господарства на перспективу як у регіональному аспекті, так і в цілому по країні.

У розробку теорій розміщення продуктивних сил вагомий внесок внесли українські вчені інститутів економіки НАН, економіки промисловості в м. Донецьку і економіки сільського господарства О.М. Алімов, К.Г. Воблій, С.І. Дорогунцов, М.І. Долішній, Ф.Д. Заставний, М.П. Пістун та багато інших вчених науково-дослідних інститутів економіки НАН України, економіки промисловості і економіки сільського господарства.

1.2.2. Етапи економічного обґрунтування розміщення продуктивних сил

Процес розміщення галузей народного господарства завжди обґрунтовується ще до початку складання певних планових документів — річних та поточних планів. Такий процес був прийнятний у нашій країні, адже за основу при складанні планів приймається той стан розвитку промисловості і сільського господарства, який досягнуто в державі чи в окремому регіоні на певний час.

Процес економічного обґрунтування розміщення продуктивних сил і галузей економіки складається з таких етапів:

- а) аналіз сучасного стану соціально-економічного розвитку та розміщення продуктивних сил і галузей виробництва;
- б) оцінка природних, економічних і соціальних передумов розвитку продуктивних сил;
- в) обґрунтування основних напрямків виробничої спеціалізації розвитку продуктивних сил;
- г) оцінка передбачуваних напрямів і пропозицій подальшого розвитку продуктивних сил.

Аналіз сучасного стану соціально-економічного розвитку та розміщення продуктивних сил і галузей виробництва.

Перш за все аналізують рівень розвитку окремих підприємств чи регіонів за значний період, встановлюють відповідність досягнутого рівня розвитку економічним і природним умовам та ресурсам, виявляють диспропорції і негативні процеси та явища.

У процесі цієї роботи аналізують такі показники:

- виробництво основних видів продукції в натуральних величинах (центнерах, тоннах, та інших одиницях виміру);

- фондоозброєність, фондівдачу, продуктивність праці в окремих підприємствах, галузях і по регіону;
- собівартість продукції, рентабельність виробництва, капітальні вкладення та зменшення частки ручної праці;
- особливості і канали реалізації продукції та канали поповнення оборотних засобів;
- соціальний розвиток, зайнятість та рівень життя населення. Для цього використовують показники рівня зайнятості, реальні доходи, структуру споживання продовольчих та непродовольчих товарів, забезпечення житлом, об'єктами культурно-побутового призначення, охорони здоров'я, освіти, дошкільними закладами;
- вивчають науковий потенціал (розміщення наукових закладів, відповідність їх виробничої спеціальності. Визначають чисельність і характеристику наукових кадрів і їх можливий вклад у виробництво регіону);
- визначають диспропорції та недоліки в розміщенні продуктивних сил, виявляють резерви і можливості їх вдосконалення і розвитку.

Оцінка природних, економічних і соціальних передумов подальшого розвитку продуктивних сил.

При цьому вивчають:

- мінеральні й паливні ресурси оцінюють за даними про їх запаси, вивчають обсяги добування та використання сировини;
- стан земельних угідь, якість землі, структуру земельного фонду, розподіл землі за формами власності, використання земельного фонду;
- водні ресурси оцінюють з урахуванням потреб населення і виробництва у воді згідно із нормами використання та фактичного її забору всіма категоріями споживачів. Обґрунтовують заходи щодо раціонального використання і охорони водних ресурсів;
- вивчають стан лісового фонду, його розміщення, якість структури. Встановлюють можливу площу вирубок, використання деревини, перспективу розвитку та охорони лісових фондів;

- трудові ресурси оцінюють за даними демографічних показників (вікові категорії чоловіків і жінок, народжуваність та смертність). Потребу в трудових ресурсах для виробничої сфери визначають з урахуванням обсягів виробництва та змін у продуктивності праці, а для невиробничої сфери — за чисельністю населення, нормами його обслуговування. Передбачаються також витрати на підготовку і перепідготовку кадрів, можливу кількість безробітних або нестачу кадрів.

Причому по всіх видах ресурсів складають спеціальні баланси, в яких враховують наявні ресурси, потребу в них та напрямки використання.

Обґрунтування основних напрямків виробничої спеціалізації та комплексного розвитку господарства.

При цьому:

- розробляють основні напрямки розвитку підприємств, передбачаючи розміщення виробництва, вирішення соціальних та економічних проблем;
- визначають структуру та спеціалізацію розміщення виробництва. Спеціалізацію визначають з урахуванням особливостей і оцінки природно-ресурсного потенціалу та соціально-економічних умов регіону;
- розглядають питання взаємозв'язаного розміщення підприємств різних галузей з перспективою регулювання територіальних комплексів;
- встановлюють місця, де заборонено нове будівництво і розширення діючих підприємств;
- формують перелік найважливіших проблем, для розв'язання яких розробляються комплексні програми та інші методи регулювання.

Причому такі методи економічного обґрунтування розміщення виробництва розробляють лише на тих територіях, на яких є відповідні органи управління (підприємство, населений пункт, адміністративний район, область), а не регіональні.

Для того, щоб був позитивний результат від проведеної роботи, слід постійно давати оцінку ефективності передбачува-

них напрямів і пропозицій щодо подальшого розвитку народного господарства.

Оцінка ефективності передбачуваних напрямів і пропозицій подальшого розвитку продуктивних сил.

Постійно аналізуються показники розвитку і розміщення продуктивних сил, вивчаються темпи зростання виробництва в промисловості, сільському господарстві, будівництві, транспорті. Оцінюють економічний ефект від удосконалення організації продуктивних сил. Він визначається як натуральними показниками, так і зростанням національного доходу (прибутку). При цьому постійно слідкують за зростанням продуктивної праці, рентабельністю виробництва, окупністю капітальних вкладень, зниженням ресурсомісткості виробництва, рівнем зайнятості трудових ресурсів та рівнем життя населення.

Для більш ефективної роботи показники окремих підприємств і всього комплексу порівнюють з відповідними даними інших регіонів і країни в цілому.

В цій роботі основну роль повинні відігравати статистичні органи, які постійно вивчають відповідні питання та публікують результати досліджень у спеціальних бюлетенях забезпечуючи ними працівників адміністративних і господарських органів.

1.3. Закономірності, принципи та фактори розміщення продуктивних сил

1.3.1. Особливості та закономірності розміщення продуктивних сил

При розміщенні продуктивних сил доводиться рахуватися з такими особливостями, які зумовлюються:

- по-перше, взаємозв'язком розміщення продуктивних сил з географічним середовищем;
- по-друге, залежністю розміщення окремих виробництв від природних умов і ресурсів;

- по-третє, значними відмінностями заселення території і розміщення виробництв;
- по-четверте, поєднанням галузей виробництв промисловості і сільського господарства.

При проведенні господарської політики суспільство розміщує продуктивні сили на основі таких закономірностей:

а) Закономірність раціонального розміщення виробництва. Ця закономірність впливає із спеціального економічного закону *економії праці і ресурсів* і реалізується через принципи розміщення промисловості з погляду наближення її до джерел сировини, палива і споживача.

Особливо важливий вплив цих складових в нинішніх умовах, оскільки за останні роки в декілька разів подорожчали енергоносії і у структурі витрат на виробництво промислової продукції понад 75% припадає на сировину, матеріали і паливо, а з 2006 р. у зв'язку різким подорожчанням ціни на енергоносії ця частка може ще збільшитися. Тому про розміщенні виробництв перш за все слід передбачити можливість скорочення до мінімуму користування транспортними засобами та вживати заходів щодо збереження всіх видів ресурсів.

б) Закономірність пропорційного розміщення продуктивних сил. Реалізація цієї закономірності має велике соціальне значення, оскільки дає змогу обмежити надмірну концентрацію промислових підприємств і населення у великих містах. Крім того пропорційне розміщення виробництва на території країни сприятиме відрівнюванню в розрізі областей виробництва валового внутрішнього продукту в розрахунку на одну особу, а отже, і реальних доходів населення.

В умовах переходу до ринкової економіки практично реалізувати цю закономірність держава може лише **через економічне регулювання**, надаючи певні пільги інвесторам з метою поживлення виробництва в економічно недостатньо розвинутих регіонах.

Особлива роль цієї закономірності полягає у встановленні територіальних пропорцій, що характеризують територіальну

структуру народногосподарського комплексу та рівень розвитку регіонів. **Ця закономірність втілює у життя дію принципу вирівнювання рівнів економічного розвитку регіонів**, територіального зближення місць виробництва продукції з сировинною базою.

У системі народного господарства для виявлення економічної суті територіальних пропорцій слід зробити аналіз економічних показників, що відображають значення кожного регіону в економіці країни, а саме: частка регіонів у виробництві валового внутрішнього продукту, національного доходу, рівень продуктивності праці, рівень зайнятості та заробітної плати в розрахунку на працюючого та інші показники.

в) Закономірність комплексного розміщення продуктивних сил. Ця закономірність проявляється у формуванні економічних районів і спеціалізації їх господарства.

Основними рисами комплексного розміщення продуктивних сил є:

- найбільш повне економічно й екологічно виправдане використання всіх ресурсів;
- раціональна галузева й територіальна спеціалізація господарства, яка відповідає природним і господарським умовам;
- тісний взаємозв'язок і збалансованість усіх ланок господарства.

В нинішніх умовах актуальність проблеми комплексного розміщення продуктивних сил зростає. Підвищується роль поєднання органічно пов'язаних між собою підприємств на певній території відповідно до особливостей її ресурсної бази і територіально-географічного положення, що забезпечують отримання максимуму продукції при мінімальних витратах.

Досягнення максимального ефекту можливе за рахунок:

- по-перше, використання різними підприємствами, розташованими на певній території, спільної інфраструктури;
- по-друге, зміцнення матеріально-технічних зв'язків, спільне використання по можливості сировини, палива та інших матеріалів і споживання готової продукції;

- по-третє, посилення різних видів зв'язків між підприємствами і організаціями, що беруть участь у виробництві певних видів продукції.

За підрахунками спеціалістів таке співробітництво виробників у порівнянні із ізольованими дає можливість зекономити понад 10% території, близько 20% капіталовкладень та значно поліпшити використання трудових ресурсів.

1.3.2. Принципи розміщення продуктивних сил

Принципи — це сформовані суспільством положення, що визначають об'єктивні потреби й умови суспільного розвитку, які воно реалізує в процесі практичної діяльності.

Найважливіші принципи розміщення продуктивних сил, якими керуються при вирішенні питань просторового розміщення підприємств, такі:

- наближення виробництва до джерел сировини, палива, споживачів;
- охорона навколишнього середовища і раціональне використання природних ресурсів;
- впровадження ресурсозберігаючих технологій;
- забезпечення здорових, гігієнічних умов життя і праці населення;
- обмеження надмірної концентрації промисловості у містах;
- вирівнювання рівнів економічного розвитку районів та областей;
- зміцнення обороноздатності країни;
- урахування інтересів економічної інтеграції в Європейський і світовий простір.

Ці принципи у різних країнах на певних етапах розвитку суспільства можуть бути подібними або дещо відмінними. Важливість кожного принципу визначається стратегією і завданням, які ставляться на певний період. На сучасному етапі в Україні розміщення продуктивних сил буде спрямовуватися на вирішення в основному соціальних проблем села, шахтарських регіонів та регіонів, де можливе виробництво енергоносіїв і науково-місткої продукції.

1.3.3. Фактори розміщення продуктивних сил

Фактори розміщення продуктивних сил групуються за чотирма ознаками: **природно-географічні, демографічні, техніко-економічні, соціально-економічні.**

Природно-географічні фактори включають якісну і кількісну характеристики родовищ корисних копалин, енергетичних, водних, лісових, земельних ресурсів та природно-кліматичні і природно-транспортні умови. Особливо важливий вплив цих факторів на розміщення галузей видобувної промисловості і сільського господарства. Кількісна характеристика родовищ корисних копалин, їх фізико-технічні властивості, характер і глибина залягання визначають розмір підприємств, методи видобування, та рівень економічних показників — затрати праці на виробництво одиниці продукції, собівартість продукції і рентабельність виробництва.

Для сільськогосподарського виробництва вплив цього фактора виражається у спеціалізації виробництва певних видів продукції у різних природно-географічних зонах країни. Наприклад, найбільш економічно вигідно виробництво цукрового буряку у Лісостеповій зоні, картоплі — на Поліссі, соняшнику — у зоні Степу і т.ін.

Демографічні фактори — це чисельність населення, його розміщення, кількісна та якісна оцінка трудових ресурсів у розрізі областей і регіонів.

Нерівномірність розміщення населення зумовлює потребу розміщення промисловості, особливо харчової, відносно споживача готової продукції, а також можливість прогнозування його міграції. Ефективне використання трудових ресурсів потребує розміщення виробництва по можливості у регіонах проживання людей. Демографічні фактори найбільш впливають на розміщення наукомістких галузей промисловості (приладобудування, інструментальної, радіотехнічної, електронної галузей). Розміщення таких підприємств залежить не тільки від наявності кваліфікованих кадрів, але і від можливості їх підготовки.

Техніко-економічні фактори — це науково-технічний прогрес, транспортні умови та форми організації виробництва. Вирішальне значення має науково-технічний прогрес. Впровадження його досягнень, особливо нових передових трудо- і ресурсозберігаючих технологій знижує трудомісткість і матеріаломісткість продукції, сприяє покращанню економічних показників. Особлива роль належить хімізації, яка значно розширює можливості задоволення потреб підприємств у сировині та матеріалах, дає можливість економити різні види ресурсів.

Соціально-економічні фактори повинні забезпечити подолання соціально-економічних відмінностей між різними формами поселень та добиватись раціональної зайнятості населення, поліпшення умов життя і праці людей, розвитку закладів освіти, охорони здоров'я, житлово-комунального обслуговування та сфери послуг.

У нинішніх умовах розвиток продуктивних сил можливий лише при відповідних підходах до відновлення потужного інфраструктурного потенціалу всієї соціальної сфери та вирішення питань щодо задоволення соціальних потреб населення. Ці питання постійно піднімаються Верховною Радою і Кабінетом Міністрів України, оскільки розвиток соціально-економічних факторів сприятиме поліпшенню продуктивної зайнятості населення, скороченню безробіття, зменшенню масштабів бідності та посиленню соціального захисту населення.

В програмі Кабінету Міністрів України «Український проєкт: для людей, а не політиків» (затвердженій постановою Кабінету Міністрів України 16 січня 2008 р. № 14) вказано, що слід сприяти становленню суспільної гармонії — однакової якості життя громадян України як на селі, так і в місті шляхом підвищення привабливості сільського способу життя, створенню нових робочих місць у сільській місцевості, сприяння розвитку житлово-комунального господарства, газифікації, сприяння створенню системи побутового обслуговування на селі.

З цією метою передбачається:

- постійно удосконалювати забезпечення громадян з низьким рівнем доходів соціальним житлом;

- розробити план заходів щодо відновлення основних фондів житла;
- забезпечити довгострокове кредитування на придбання житла;
- створити систему контролю за надання послуг споживачам;
- формування державного замовлення на підготовку спеціалістів відповідно до потреб суспільства;
- залучення роботодавців до підготовки спеціалістів;
- збільшення питомої частки бюджету в загальних видатках на культуру та мистецтво;
- створити умови для розвитку вітчизняного кіновиробництва.

Пріоритетним у діяльності органів виконавчої влади на всіх рівнях мають стати забезпечення високоякісної і доступної медичної допомоги, створення безпечного і сприятливого середовища для зорового способу життя населення.

Контрольні запитання

1. Сутність поняття продуктивної сили як об'єкта вивчення.
2. Предмет та мета науки.
3. Завдання курсу на сучасному стані соціально-економічного розвитку країни.
4. Теоретичні підходи до розміщення продуктивних сил.
5. Основоположники теорії розміщення виробництва.
6. Економічні передумови розміщення продуктивних сил.
7. Етапи економічного обґрунтування розміщення продуктивних сил.
8. Аналіз сучасного стану соціально-економічного розвитку розміщення продуктивних сил галузей виробництва.
9. Оцінка природних, економічних і соціальних передумов розвитку продуктивних сил.

10. Обґрунтування основних напрямів виробничої спеціалізації розвитку продуктивних сил.
11. Оцінка передбачуваних напрямів і пропозицій подальшого розвитку продуктивних сил.
12. Особливості та закономірності розміщення продуктивних сил.
13. Принципи розміщення продуктивних сил.
14. Фактори розміщення продуктивних сил.

Рекомендована література

1. Дорогунцов С.І., Пітюренко Ю.І., Олійник Я.Б. та ін. Розміщення продуктивних сил України: Навч.-метод. посібник. — К.: КНЕУ, 2000. — 363 с.
2. Розміщення продуктивних сил України / За ред. проф. Е. П. Качана. — К.: Юридична книга, 2002. — 552 с.
3. Іщук С.І. Розміщення продуктивних сил і територіальна організація виробництва. — К.: Задруга, 2002. — 259 с.
4. Продуктивні сили економічних районів України. — К.: НАН України, РВПС України, 2000.
5. Дорогунцов С., Фердрищева А. Методологічні засоби розміщення та розвитку потенціально-забезпечених виробництв // Економіка України. — 1997. — № 4. — С. 4–11.
6. Розміщення продуктивних сил України: Навчально-методичний посібник. — К.: КНЕУ, 2000.
7. Програма Кабінету Міністрів України "Український проєкт: для людей, а не політиків", затверджена постановою Кабінету Міністрів України 16 січня 2008 р. № 14.

2. Регіон у системі територіального поділу праці

Розглядаються наступні питання:

- 2.1. Територіальний поділ праці як головна умова спеціалізації економічних районів.*
- 2.2. Спеціалізація економічних районів та методи оцінки.*

2.1. Територіальний поділ праці як головна умова спеціалізації економічних районів

В період переходу до ринкової економіки важливе значення у формуванні організаційно — економічного механізму господарювання відведене спеціалізації економічних районів, яке супроводжується поділом праці між різними сферами людської діяльності. Закріплюються окремі галузі господарства за певними територіями, формується різноманітність виробничої і невиробничої діяльності окремих територій, тобто відбувається територіальний поділ праці.

Територіальний поділ праці — це об'єктивний процес розвитку продуктивних сил, результатом якого є спеціалізація окремих регіонів на виробництві економічно вигідної продукції, що сприяє підвищенню продуктивності суспільної праці.

В процесі територіального поділу праці відбивається тісний взаємозв'язок спеціалізації виробництва та економічних зв'язків, що розвиваються за допомогою обміну.

Спеціалізація передбачає розвиток у кожному регіоні тих видів діяльності, які більш ефективні у порівнянні з іншими, тобто характеризуються нижчими затратами праці.

Поділ праці між районами має особливо важливе значення при прогнозуванні розвитку господарської діяльності. Важливими передумовами територіального поділу праці і

спеціалізації економічних районів виступають природні та економічні умови.

Природні умови являються об'єктивними складовими для виконання розвитку територіальних відмінностей у господарстві. Реалізація їх визначається суспільними умовами виробництва і тому в одних і тих же природних умовах можливі різні напрями територіальної спеціалізації. Тобто в одному районі може вироблятися декілька основних видів продукції.

Економічні умови визначаються тим, що одна і та сама продукція в різних районах виробляється з неоднаковими затратами і тому перевагу надають тим районам в яких затрати виробництва будуть найменшими.

В умовах України територіальний поділ праці і спеціалізація економічних районів складаються в результаті сумісної дії природних умов і ресурсів, економіко-географічного положення, забезпеченості трудовими ресурсами, а також економічними умовами виробництва продукції. І тому у районах з найбільш сприятливими природними і економічними умовами виробництво продукції потребує значно менших витрат, що впливає на територіальну спеціалізацію регіонів.

Формування оптимальної структури народного господарства країни — складний процес, який може здійснюватись лише на основі використання закономірностей суспільного поділу праці, тому важливо в кожній із форм прояву розподілу праці показувати у виді галузевого і територіального розподілу праці (рис. 1).

Галузевий розподіл праці відбувається як всередині народногосподарського комплексу по галузях народного господарства, так і в межах окремої галузі і виробничого об'єднання або підприємства.

Територіальний розподіл праці відбувається в межах економічного району, адміністративної області та адміністративного району.

В зв'язку з цим визначається і аналогічний рівень територіальної спеціалізації.

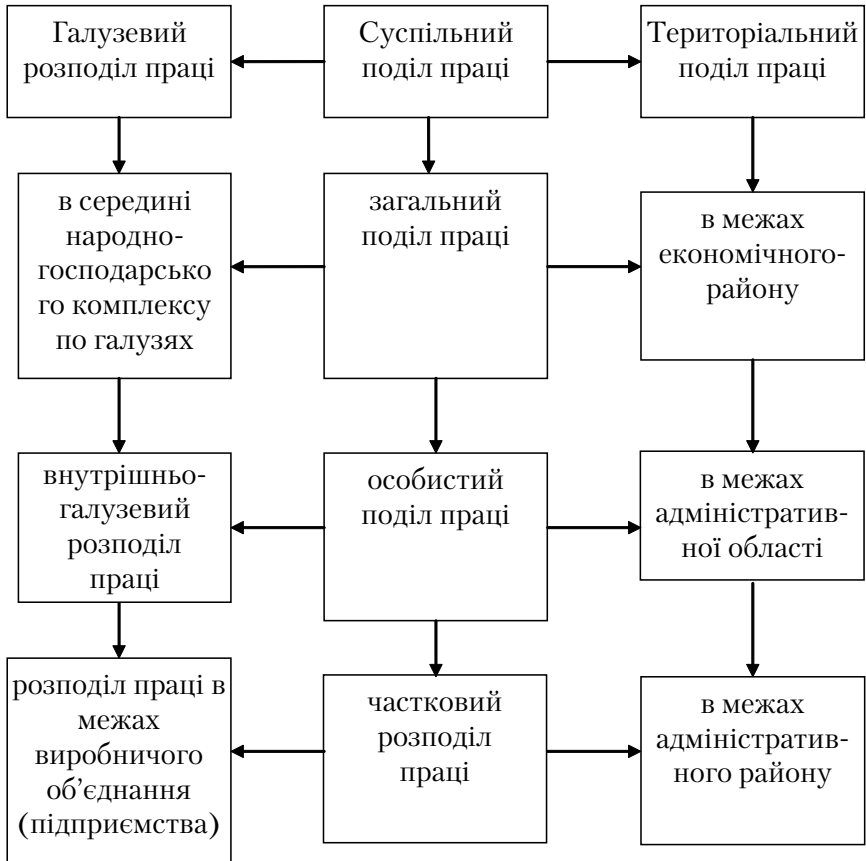

Рис. 1. Схема суспільного поділу праці в галузевих і територіальних схемах

2.2. Спеціалізація економічних районів та методи їх оцінки

Територіальні відмінності між районами на основі врахування природних умов, ресурсів та соціально-економічних факторів істотно впливають на виробничу спеціалізацію галузей.

Причому спеціалізація господарства економічних районів формується в тісному зв'язку з принципами розміщення продуктивних сил.

Розглядаючи процес територіального поділу праці і спеціалізації економічних районів слід розмежовувати два поняття: “територіальна спеціалізація” та “внутрігалузева спеціалізація”. Не дивлячись на те, що в основі їх лежить ефективність організації виробництва продукції з метою підвищення продуктивності праці, вони виступають як різні процеси суспільного поділу праці.

Територіальна спеціалізація вказує на виробничий напрямок господарства в різних економічних районах країни, який формується залежно від масштабів територіального поділу праці і факторів, що впливають на розміщення окремих галузей.

Рівень спеціалізації виробництва можна визначити використовуючи такі показники:

- Індекс рівня районної спеціалізації;
- Коефіцієнт концентрації даного виробництва в районі;
- Коефіцієнт виробництва продукції галузі на душу населення;
- Коефіцієнт міжрайонної товарності продукції даної галузі.

Індекс рівня районної спеціалізації галузі являє собою відношення питомої ваги галузі у певному районі до питомої ваги тієї ж галузі в країні.

$$I_{рс} = Пвр. : Пвк,$$

де $I_{рс}$ — індекс районної спеціалізації;

Пвр. — питома вага галузі в районі;

Пвк. — питома вага галузі в країні.

Наприклад, якщо питома вага вартості виробництва продукції харчової промисловості в усій промисловості району становить 40 %, а доля виробництва такої продукції у країні становить 18 %, то індекс спеціалізації даної продукції становить.

$$I_{рс} = 40 : 18 = 2,2.$$

Це свідчить про те, що харчова промисловість має більшу питому вагу і є провідною у галузі промисловості району.

Коефіцієнт концентрації даного виробництва в районі характеризує основний напрямок спеціалізації регіону і визначається відносинами суми на яку вироблено продукції даною галуззю до загальної вартості виробленої продукції.

Наприклад, галуззю сільського господарства Донецької області в 2006 р. вироблено продукції на 4,987 млрд. грн, при загальній сумі виробництва продукції по області 58,044 млрд. грн.

Тобто коефіцієнт концентрації сільського господарства в Донецькій області становив

$$K_{кст} = 4987 : 58044 = 0,086.$$

Тобто у структурі виробленої продукції в Донецькій області на продукцію сільського господарства в 2006 р. приходилось лише 8,6 %, що свідчить про те, що для цієї області галузь сільського господарства не є провідною.

Зовсім інакший коефіцієнт концентрації сільськогосподарського виробництва в Тернопільській області, де при загальному обсязі виробництва продукції 5,1 млрд. грн на сільське господарство приходиться 2,9 млрд. грн, або коефіцієнт концентрації продукції сільського господарства становить 0,57 (5,1 : 2,9). Тобто у Тернопільській області галузь сільського господарства являється провідною.

Що стосується коефіцієнта виробництва продукції галузі на душу населення, то результати його аналогічні попередньому показнику, оскільки як обсяги виробництва продукції, так і чисельність населення постійні і тому результати розрахунків не міняються.

Крім того, визначають міру відхилення показників по регіону від аналогічних величин у межах країни по таких показниках:

- обсяг виробленої продукції;
- обсяг реалізації продукції;
- вартість основних фондів;
- чисельність зайнятих працівників.

Інформація по кожному із цих показників є у відповідних таблицях статистичного щорічника за любой рік.

Контрольні запитання

1. Територіальний поділ праці як головна умова спеціалізації економічних районів.
2. Сутність спеціалізації економічних районів.
3. Показники за допомогою яких визначається рівень спеціалізації виробництва.

Рекомендована література

1. Регіональна політика та механізм її реалізації. За ред. М.І. Долішнього. — К.: Наукова думка, 2003.
2. Федорова Т.А. Регион в системе единого народнохозяйственного комплекса. — Л.: Из-во ЛГУ, 1991.
3. Сологуб О.П. Регіональна економіка: потенціал і продуктивність. — К.: Науковий світ, 1999.
4. Семиноженко В. Л. Новий регіоналізм. — К.: Наукова думка, 2005.

3. Економічне районування і територіальна організація господарства

Розглядаються наступні питання:

- 3.1. Сутність, закономірності, критерії та принципи економічного районування*
- 3.2. Територіальна організація продуктивних сил України*
- 3.3. Наукові методи аналізу розміщення продуктивних сил і рівнів економічного розвитку регіонів*

3.1. Сутність, закономірності, критерії та принципи економічного районування

Економічне районування — це науково обґрунтований поділ країни на економічні райони, що склалися історично або формуються в процесі розвитку продуктивних сил на основі суспільного поділу праці.

Основною ланкою при економічному районуванні виступає економічний район.

Економічний район — це географічно цілісна територіальна частина народного господарства, яка має свою виробничу спеціалізацію, міцні внутрішньо-економічні зв'язки і нерозривно зв'язана з іншими частинами суспільним територіальним поділом праці.

Він розглядається як цілісна складна територіальна система продуктивних сил, що виступає складовою частиною господарського комплексу країни і виконує певну функцію.

Об'єктивними умовами виділення і розвитку економічних районів виступають наявні природні ресурси, чисельність населення, виробничий потенціал, рівень господарського освоєння території та спеціалізація виробництва. В процесі економічного

районування враховуються національно-побутові та соціально-культурні особливості населення, географічні умови, засоби зв'язку, шляхи сполучення та ін.

До основних районоутворюючих факторів належать також найбільші міста та великі регіональні й індустріальні центри країни. Кожне місто як економічний центр впливає на навколишню місцевість. Так забезпечується зв'язок центру з периферією економічного району.

Практичне значення економічного районування заключається в тому, що воно в принципі повинно сприяти більш повному використанню природних, трудових і матеріальних ресурсів, підвищенню ефективності виробництва, раціональному управлінню народним господарством і соціально-культурним будівництвом на місцях.

Ефективний розвиток економічних районів можливий на основі таких **закономірностей**.

1. Раціональне використання природних, матеріальних і трудових ресурсів на території району з метою максимального підвищення продуктивності праці і ефективності виробництва.

2. Ефективна спеціалізація господарських комплексів економічних районів на основі внутрідержавного територіального поділу праці.

3. Комплексно-пропорційний розвиток господарства в економічних районах в поєднанні з раціональною спеціалізацією.

4. Зближення рівнів економічного і соціального розвитку районів і їх адміністративних одиниць у процесі вдосконалення територіальної організації виробництва.

5. Нерозривний зв'язок між розвитком господарства економічних районів і розміщення продуктивних сил країни.

У практиці економічного районування виділяються такі критерії територіального поділу продуктивних сил:

1) економічний район має бути великою економічно-цілісною територією, на якій є значні природні ресурси, необхідні для визначення його господарської спеціалізації;

2) розміри території великих економічних районів повинні відповідати вимогам скорочення перевезень масових вантажів у межах району;

- 3) економічний район повинен являти територіальну єдність;
- 4) на території економічного району повинен бути сформований потужний народногосподарський комплекс;
- 5) при виділенні економічного району повинно враховуватись економіко-географічне положення території;
- 6) до складу великих економічних районів повинні повністю включатись території адміністративних областей, районів без порушень їх меж.

При виділенні економічних районів враховуються такі основні принципи:

– ***принцип економічної доцільності***, який ґрунтується на тому, що кожен економічний район є спеціалізованою територіальною частиною єдиного народногосподарського комплексу країни із певним комплексом допоміжних і сервісних виробництв. Спеціалізацію району визначають ті галузі, у яких витрати праці і засобів на виробництво продукції будуть найменшими, або виробництво певних видів продукції можливе там лише з причин природного фактору, або наявності корисних копалин. У виділених районах територіальна організація господарства повинна сприяти досягненню найвищого економічного ефекту. Часто для досягнення певної мети доводиться користуватись методом економічного заохочення — надання субсидій, встановлення прийнятних цін та ін.;

– ***принцип об'єктивності районування***, що означає виділення об'єктивної, суспільно цілісної території, яка розглядається як територіальна система продуктивних сил з міцними внутрішніми зв'язками;

– ***принцип перспективності розвитку господарського комплексу***, що дозволяє прогнозувати структуру виробництва, розвиток системи розселення, нові напрямки виробничої спеціалізації в результаті освоєння нових територій, сировинних баз, формування центрів господарської діяльності;

– ***принцип комплексності розвитку всіх функціональних ланок***, що передбачає раціональну систему внутрішніх зв'язків і пропорційність між сферами людської діяльності;

– ***принцип єдності економічного районування і політико-адміністративного устрою держави***. На основі цього

принципу адміністративні одиниці одночасно розглядаються як економічні райони нижчого ієрархічного ступеня.

Тепер, коли Україна стала самостійною державою, виникла потреба у розробці нового економічного районування.

Причому у процесі розробки нової сітки районоутворення повинні бути враховані всі критерії і принципи економічного районування. Це дозволить пов'язати економічне районування з прогнозуванням галузей розвитку народного господарства і розселенням, поліпшенням умов життя населення на території району.

Уже розроблена Концепція адміністративних реформ в Україні, яка затверджена Указом Президента від 22 липня 1998 р.

Адміністративну реформу передбачається провести трьома етапами:

1. Перший підготовчий етап охоплює розробку та офіційне схвалення Концепції адміністративних реформ і програми її здійснення.

2. Запроваджуються організаційно-правові засади формування ключових елементів системи державного управління та місцевого самоврядування.

3. Створення нових організаційних структур та інструментів державного управління.

3.2. Територіальна організація продуктивних сил України

До встановлення незалежності в Україні економічне районування ґрунтувалося на інтересах СРСР. Тоді територія нашої держави умовно була поділена на 3 економічні райони: Донецько-Придніпровський, Південно-Західний та Південний.

Декларація про державний суверенітет України і визнання її як самостійної держави поклала початок новому етапу державного будівництва. Серед комплексу проблем виникло питання реформації територіально-адміністративного устрою і приведення його у відповідність з новими економічними процесами та етнокультурними особливостями.

Вченими-географами, які працювали в цій галузі, — Ф.Д. Заставним, В.А. Поповкіним, М.Д. Пістуном, О.І. Шоблієм було зроблено спробу поділити Україну на ряд регіонів.

Після встановлення незалежності Національна академія наук отримала завдання на розробку проекту територіального районування.

Так, у 1993 р. В.А. Поповкін у праці “Регіонально-цілісний підхід в економіці” обґрунтував поділ України на п’ять макро-районів, а саме:

- 1) Центральньо-Український (Київська, Чернігівська, Житомирська, Черкаська та Кіровоградська області);
- 2) Донбас і Нижнє Придніпров’я (Донецька, Дніпропетровська, Луганська і Запорізька області);
- 3) Слобідська Україна (Харківська, Сумська і Полтавська області);
- 4) Придніпровський (Автономна Республіка Крим, Одеська, Миколаївська та Херсонська області);
- 5) Західно-Український (Рівненська, Волинська, Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська, Вінницька, Хмельницька, Закарпатська та Чернівецька області).

М.Д. Пістун пропонував поділити Україну на 9 економічних районів:

- 1) Донецький (Донецька і Луганська області);
- 2) Придніпровський (Дніпропетровська, Запорізька, Кіровоградська обл.);
- 3) Київський (Київська, Чернігівська, Черкаська обл.);
- 4) Північно-Східний (Полтавська, Сумська, Харківська обл.);
- 5) Подільський (Вінницька, Тернопільська, Хмельницька обл.);
- 6) Волинський (Волинська, Житомирська, Рівненська обл.);
- 7) Карпатський (Львівська, Івано-Франківська, Закарпатська, Чернівецька обл.);
- 8) Чорноморський (Одеська, Миколаївська, Херсонська обл.);
- 9) Кримський (Автономна Республіка Крим).

На 9 економічних районів пропонував поділити Україну і вчений-географ Ф.Д. Заставний, а саме:

- 1) Донецький (Донецька і Луганська обл.);
- 2) Придніпровський (Дніпропетровська і Запорізька обл.);
- 3) Центральньо-Поліський (Київська, Чернігівська і Житомирська обл.);
- 4) Північно-Східний (Полтавська, Сумська, Харківська обл.);
- 5) Подільський (Вінницька, Тернопільська і Хмельницька обл.);
- 6) Центральньо-Український (Черкаська і Кіровоградська обл.);
- 7) Карпатський (Львівська, Івано-Франківська, Закарпатська і Чернівецька обл.);
- 8) Західно-Поліський (Волинська і Рівненська обл.);
- 9) Причорноморський (Автономна Республіка Крим, Одеська, Миколаївська та Херсонська обл.).

Радою по розвитку продуктивних сил НАН України у 1995 р. запропоновано поділити Україну на 9 економічних районів, а саме:

- 1) Донецький (Донецька і Луганська обл.);
- 2) Придніпровський (Дніпропетровська і Запорізька обл.);
- 3) Північно-Східний (Полтавська, Сумська, Харківська обл.);
- 4) Столичний (Київська, Чернігівська і Житомирська обл.);
- 5) Причорноморський (Автономна Республіка Крим, Одеська, Миколаївська та Херсонська обл.);
- 6) Карпатський (Львівська, Івано-Франківська, Закарпатська і Чернівецька обл.);
- 7) Подільський (Вінницька, Тернопільська і Хмельницька обл.);
- 8) Центральньо-Український (Черкаська і Кіровоградська обл.);
- 9) Волинський (Волинська і Рівненська обл.).

Таким чином, різні автори підходять до економічного районування України по-своєму, але наявність багатьох проектів свідчить про те, що така необхідність існує і його потрібно буде проводити. А покищо в Україні діє адміністративне районування. У складі республіки є Автономна Республіка Крим, 24 області, два міста республіканського підпорядкування — Київ та Севастополь, 490 районних центрів та 178 районів у містах.

Враховуючи необхідність здійснення державної регіональної економічної політики, Кабінет Міністрів України у 1998 р. вніс на розгляд Верховної Ради України проект Закону України “Про концепцію державної регіональної економічної політики”, в якому пропонується мережа економічних районів України в такому складі:

1. Донецький (Донецька і Луганська обл.);
2. Придніпровський (Дніпропетровська, Кіровоградська і Запорізька обл.);
3. Східний (Полтавська, Сумська, Харківська обл.);
4. Центральний (Київська, Черкаська обл. та м. Київ);
5. Поліський (Волинська, Житомирська, Рівненська, Чернігівська обл.);
6. Подільський (Вінницька, Тернопільська і Хмельницька обл.);
7. Причорноморський (Автономна Республіка Крим, Одеська, Миколаївська та Херсонська обл.);
8. Карпатський (Львівська, Івано-Франківська, Закарпатська і Чернівецька обл.).

У січні 2005 р. у складі Кабінету Міністрів України було введено посаду віце прем'єр-міністра по проведенню адміністративної реформи. Робота у цьому напрямку ведеться і з часом буде проведено адміністративне районування, адже у розділі “Адміністративно-територіальний устрій та місцеве самоврядування” програми діяльності Кабінету Міністрів України “Український прорив: для людей, а не політиків” (затвердженої постановою Кабінету Міністрів № 14 від 16 січня 2008 р.) передбачено такі рівні адміністративного устрою: **регіон, район, громада.**

3.3. Наукові методи аналізу розміщення продуктивних сил і рівнів економічного розвитку регіонів

У нинішніх умовах в Україні забезпечення раціонального розміщення продуктивних сил стало однією з найважливіших

економічних проблем. Надмірна концентрація промисловості з сильно забруднюючими природне середовище технологічними процесами у багатьох районах країни вступає в протиріччя з чисельністю населення та середовищем його проживання. Розміщення виробничих комплексів і об'єктів соціальної інфраструктури потребує економічного обґрунтування, що можливо лише з використанням економічних методів досліджень.

Економічні методи — це способи визначення дійсності і встановлення істини. **Науковими** методи можна вважати тоді, коли вони забезпечують розкриття сутності процесів, що відбуваються у певних умовах.

В економічній практиці використовується ціла система як традиційних, так і нових (точних) методів дослідження. Нескладні розрахунки виробництва продукції і її споживання здійснюються традиційними методами, складні розрахунки — новими (точними) методами.

До традиційних методів аналізу розміщення продуктивних сил відносяться:

— ***Порівняльний метод аналізу статистичних даних і основних економічних показників.*** За його допомогою визначається місце галузі серед інших галузей регіону чи певної місцевості; вивчення конкретного підприємства і аналіз його господарської діяльності.

— ***Групування економічних показників*** дає можливість визначити, які підприємства, райони виробляють певну кількість продукції в розрахунку на особу, площу, величину затрат на одиницю площі, продукції і т.ін. Цей показник використовується в основному при підведенні підсумків роботи за необхідний період.

— ***Техніко-економічних розрахунків*** застосовуються на проектній стадії обґрунтування розміщення підприємств і територіального розвитку виробництва.

При цьому розраховуються розміри витрат на виробництво одиниці продукції та на загальний (річний) обсяг її випуску. Такі показники визначаються як у натуральному, так і у вартісному обчисленні в залежності від поставленої мети. Причому розрахунки проводяться по витратах матеріалів, енергії, коштів, праці, транспортних послуг і т.ін.

– **Балансовий метод** використовують при визначенні обсягів виробництва продукції, забезпечення основними і оборотними фондами, трудовими ресурсами. Особливо широко використовується цей метод при вирішенні питань раціонального використання ресурсів. Балансові розрахунки проводяться у розрізі підприємств і регіонів по паливу, металах, будівельних матеріалах, праці, сільськогосподарській продукції і при розробці довгострокових галузевих і генеральних схем розміщення продуктивних сил регіонів. З допомогою розроблених балансів можна визначити забезпечення певними видами ресурсів в необхідній кількості, а при нестачі передбачити джерела поповнення.

– **Нормативний метод сприяє** проведенню достовірних розрахунків. Нормативи, які закладаються в проектні розрахунки, повинні бути науково обґрунтовані і зорієнтовані на впровадження ресурсозберігаючих технологій, раціональне використання ресурсів, застосування найновіших досягнень науки і техніки.

– **Картографічний метод** дає можливість наглядно показати місце розташування окремих підприємств чи виробництв, що дає можливість визначати віддаль до них, яка потрібна при розрахунках витрат на перевезення вантажів та пасажирів і визначення витрат пального та розрахунку тарифів на транспортні послуги.

До нових (точних) методів відносяться економіко-математичні методи, з допомогою яких здійснюється одержання і обробка інформації з використанням обчислювальної техніки. Це сприяє отриманню достовірних матеріалів, дає можливість визначити зв'язок і закономірності при розміщенні виробництв на окремих територіях і регіонах.

До таких методів відносяться:

– **Метод математичного моделювання.** Його застосування дає можливість створити систему взаємопов'язаних моделей, які дозволяють використовувати результати вихідної інформації для прийняття найбільш раціональних рішень при розміщенні продуктивних сил. Послідовність математичного моделювання включає такі етапи, як збір інформації, постановку задачі, і під неї проводять вибір математичного методу вирішення, складання економіко-математичної моделі, розрахунок на комп'ютері та аналіз отриманих результатів.

– **Метод математичного програмування.** Він застосовується для вирішення завдань обґрунтування розміщення виробничих і соціально-побутових об'єктів. Причому за основу при оптимізації моделі розміщення виробництва приймається мінімум витрат на виробництво, а обмеженням — наявна матеріальна база, потреба у певному виді продукції, обсяги її випуску, наявність сировини, палива і матеріалів.

Контрольні запитання

1. Сутність та практичне значення економічного районування.
2. Критерії економічного районування.
3. Принципи економічного районування.
4. Територіальна організація продуктивних сил України.
5. Економічні методи аналізу розміщення продуктивних сил.

Рекомендована література

1. Пирожков С., Павлюк А. Адміністративно-територіальна реформа в Україні // Економіка України. — 2005. — № 7.
2. Програма діяльності Кабінету Міністрів України “Реформа заради добробуту”. — К., 2000.
3. Проект Концепції державної регіональної політики України. — К., 2000.
4. Регіональна політика України / За ред. Н.Г. Курдюкової. — К.: Наукова думка, 1995.
5. Розміщення продуктивних сил України /С.І. Дорогунцов, Ю.І. Пітюренко, Я.Б. Олійник та ін. — К.: КНЕУ, 2000.
6. Іщук С.І. Розміщення продуктивних сил і територіальна організація виробництва. — К.: Задруга, 2002.
7. Програма Кабінету Міністрів України “Український про-рив: для людей, а не політиків”, затверджена Постановою Кабі-нету Міністрів від 16 січня 2008 р., № 14.

4. Природно-ресурсний потенціал України і його оцінка

Розглядаються наступні питання:

- 4.1. *Сутність природно-ресурсного потенціалу, його структура та оцінка*
- 4.2. *Характеристика природно-ресурсного потенціалу*
- 4.3. *Охорона природних ресурсів*

4.1. Сутність природно-ресурсного потенціалу, його структура та економічна оцінка

Природно-ресурсний потенціал — це сукупність усіх природних запасів і умов, що є і можуть бути задіяні для досягнення певної мети.

До природно-ресурсного потенціалу відносяться ресурси:

- мінеральні, які представлені корисними копалинами та мінерально-будівельною сировиною. Вони поділяються на паливні, рудні й нерудні;
- земельні, серед яких виділяють типи ґрунтів, а також види господарського використання земель (рілля, сінокоси й пасовища, ліси й чагарники);
- водні, які підрозділяються на води Світового океану, води суходолу. До вод суходолу відносяться річки, озера, ставки, водосховища, болота, льодовики і підземні води (ґрунтові та артезіанські);
- біологічні, що включають рослинний і тваринний світ;
- рекреаційні включають природно-кліматичні і бальнеологічні;
- кліматичні, до яких відносяться сонячна енергія, енергія вітру, внутрішнє тепло Землі.

За ознакою вичерпності природних ресурсів їх поділяють на дві групи: ***невичерпні і вичерпні***.

До невичерпних належать сонячна радіація, енергія вітру. Вичерпні поділяються на вичерпні відновлювані та вичерпні не відновлювані.

До вичерпних відновлюваних відносяться: ґрунтовий покрив, водні ресурси, лікувальні грязі.

До вичерпних не відновлюваних належать паливні, рудні і нерудні корисні копалини.

Використання в економічній діяльності природних ресурсів вимагає їх оцінки. Існує два основних види оцінки: технологічна та економічна. При технологічній оцінці виявляється ступінь придатності ресурсів до того чи іншого виду людської діяльності з урахуванням сучасної або перспективної технології їх використання. Технологічна оцінка здійснюється, як правило, перед економічною.

Економічна оцінка природних ресурсів необхідна для визначення міри їх ефективного використання. Для економічної оцінки природних ресурсів застосовують різні методичні підходи.

Враховуючи той факт, що регіони України дуже різняться за наявністю ресурсів, науковими підрозділами Національної академії наук було зроблено оцінку природно-ресурсного потенціалу областей і Автономної Республіки Крим. Результати досліджень опубліковані у книзі В.П. Руденко “Природно-ресурсний потенціал Української РСР”, наведені у табл. 4.1 та для більшої наявності представлені на рис. 4.1.

Згідно з наданими даними в структурі природних ресурсів в окремих областях України переважають мінеральні ресурси (Донецька обл. — 72,8%, Луганська — 73,8%, Дніпропетровська — 68,9%). У іншій групі областей переважають земельні ресурси (Вінницька — 79,1%, Одеська — 71,8%, Черкаська — 67,7%) і т.д. В групі областей у структурі природно-ресурсного потенціалу займають лісові ресурси (Волинська — 16,2%, Житомирська — 12,6%, Івано-Франківська — 17,6%, Рівненська — 16,1%, Чернівецька — 12,6%). В Автономній Республіці Крим і Закарпатській області на рекреаційні ресурси приходится відповідно 29,6 і 28,6%.

Але враховуючи той факт, що надра України ще не повністю розвідані і геологорозвідувальні організації проводять обстеження території, говорити про кінцеві дані цього дослідження не слід, оскільки з часом будуть внесені деякі зміни.

Таблиця 4.1

**Структура природно-ресурсного потенціалу
в областях України**

Область	Сумарний потенціал в % від сумарного потенціалу в Україні	Потенціал ресурсів, %					
		Мінеральні	Водні	Земельні	Лісові	Фауністичні	Природно-рекреаційні
Україна	100	28,3	13,1	44,4	4,2	0,5	9,5
Автономна Республіка Крим	6,0	10,0	19,3	39,0	1,8	0,3	29,6
Вінницька	3,6	2,1	9,7	79,1	3,5	0,5	5,1
Волинська	1,7	1,0	18,0	55,2	16,2	0,4	9,2
Дніпропетровська	10,9	68,9	4,8	21,3	0,3	0,4	4,3
Донецька	12,3	72,8	4,8	16,8	0,4	0,1	5,1
Житомирська	2,9	5,5	15,9	59,8	12,6	0,7	9,5
Закарпатська	2,5	3,0	31,5	19,4	17,4	0,1	28,6
Запорізька	3,9	20,4	20,1	49,7	0,7	0,7	8,4
Івано-Франківська	2,2	7,5	33,3	24,1	17,6	0,1	17,4
Київська	4,0	3,8	12,3	59,5	5,5	0,5	18,4
Кіровоградська	3,0	10,8	11,9	70,3	1,6	0,6	4,8
Луганська	8,8	73,8	6,8	13,8	0,8	0,2	4,6
Львівська	3,7	22,5	22,7	29,3	11,1	0,2	14,3
Миколаївська	2,9	2,8	23,2	66,7	0,5	1,0	5,9
Одеська	3,7	1,8	11,1	71,8	1,3	0,5	13,5
Полтавська	3,5	11,5	11,0	68,1	2,9	1,1	5,4
Рівненська	1,8	5,0	16,4	55,0	16,1	0,7	6,8
Сумська	2,7	3,4	15,9	65,3	7,6	1,1	6,7
Тернопільська	2,1	1,2	13,6	75,0	4,7	0,2	5,3
Харківська	4,3	14,2	11,4	54,6	3,9	0,6	15,3
Херсонська	2,9	1,6	22,7	67,1	1,0	1,0	6,4
Хмельницька	2,7	3,5	13,8	72,6	3,8	0,4	5,9
Черкаська	3,0	5,8	12,7	67,7	4,6	0,9	8,3
Чернівецька	1,3	5,2	18,3	50,0	12,6	0,2	13,7
Чернігівська	3,6	10,8	12,9	59,1	6,7	1,0	9,5

Руденко В.П. Природно-ресурсний потенціал Української РСР. АН СРСР. Серія геогр. – 1989. – № 5 – С.88.

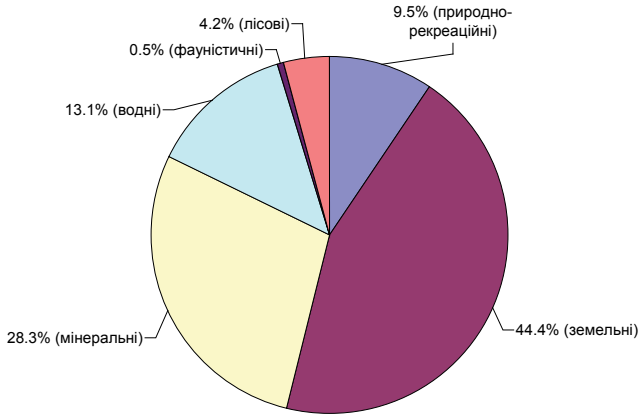

Рис. 4.1. Структура природно-ресурсного потенціалу України

4.2. Характеристика природно-ресурсного потенціалу

До складу природно-ресурсного потенціалу відносяться мінеральні, земельні, лісові, водні, фауністичні і природно-рекреаційні ресурси.

Мінеральні ресурси

Мінеральні ресурси — це сукупність запасів корисних копалин з певними хімічними властивостями, які використовуються людиною у господарській діяльності різних галузей народного господарства. Вони суттєво впливають на розвиток економіки, навколо них вирують політичні пристрасті і виникають різні конфлікти.

Мінеральні ресурси поділяються на:

- **рудні** (руди чорних, кольорових, рідкісних, розсіяних, благородних металів);
- **нерудні** (флюси, вогнетривкі глини, апатити, кам'яна і калійна солі, сірка, фосфорити, флюсові вапняки, азбест, тальк, графіт, слюда, крейда, вапняки, глина, гіпс, будівельний

- камінь, бетоніти, мергель, граніт, мармур, бурштин, самоцвіти);
- **паливні** (вугілля, нафта, природний газ, горючі сланці, торф).

Серед держав світу Україна характеризується, як країна з потужною мінерально-сировинною базою. Адже займаючи лише 0,4% території світу та 0,8% кількості його населення, наша держава має близько 5% загальносвітових мінеральних ресурсів.

У її надрах знайдено понад 200 видів корисних копалин, відкрито близько 20000 їх родовищ, половина з цих видів корисних копалин мають промислове значення.

За ступенем розвіданості та вивченості поклади корисних копалин поділяються на:

- А – детально розвідані й передані до експлуатації;
- В – попередньо розвідані з приблизним вивченням меж покладів;
- C₁ – слабо розвідані, частково з урахуванням екстраполяції;
- C₂ – перспективні ресурси.

Обсяги та запаси корисних копалин в Україні наведені в табл. 4.2.

За запасами природних ресурсів Україна займає одне із провідних місць а Європі, зокрема перше місце – за запасами марганцевої руди та сірки, в числі перших – за запасами кам'яного вугілля й кам'яної солі. В її надрах знайдено до 60% європейських запасів облицювального каміння.

Рудні корисні копалини

До їх складу входять **залізні і марганцеві руди, руди кольорових, рідкісних і благородних металів.**

Залізні руди. В Україні запаси залізних руд становлять 31,8 млрд т., в тому числі повністю розвідані 27,5 млрд т. Основні родовища – Криворізький басейн Дніпропетровської області – 18,7 млрд т, Кременчуцький басейн Полтавської області – 4,5 млрд т, Белозерський басейн Запорізької області –

Таблиця 4.2

Запаси корисних копалин в Україні

Види корисних копалин	Одиниця виміру	Запаси на 1.01.97 за категоріями		Кількість родовищ	
		A+B+C ₁	C ₂	усього	що розробляються
Нафта, конденсат	тис. т	234848	55500	278	178
Газ природний	млн м ³	1148283	333800	336	208
Вугілля кам'яне	тис. т	43219900	109106000	685	257
Вугілля буре	тис. т	2588200	319500	77	11
Залізна руда для збагачення	тис. т	27521401	4304375	52	28
Марганцева руда	тис. т	2276397	169192	3	2
Ртутна руда	тис. т	5245	14038	11	4
Сірчана руда	тис. т	665159	145730	12	5
Калійно-магнієва сіль	тис. т	2738099	792246	18	6
Кухонна сіль	тис. т	16442210	6814828	14	11
Графітова руда	тис. т	125951	38881	5	1
Цементна сировина	тис. т	3132283	906140	39	24
Цегельно-черепична сировина	тис. т	2378572	92882	1825	851
Піщано-гравійна сировина	тис. т	3021049	400562	397	104
Бентонітова глина	тис. т	61330	221	6	2
Каолін вогнетривкий	тис. т	66992	19903	7	5
Доломіти	тис. т	425098	48463	8	4
Флюсовий вапняк	тис. т	2523843	165369	14	7
Пісок формувальний	тис. т	889726	238687	21	8
Мінеральні підземні води	тис. м ³	64,5 за добу	0,9 за добу	146	112

Природно-ресурсний потенціал сталого розвитку України / За ред. Б.М. Данилишина. — К.: РВПС України, 1999. — С. 158–162.

2,5 млрд т, Керченський басейн Автономної Республіки Крим – 1,8 млрд т.

Криворізький басейн розташований у західній частині Дніпропетровської області в басейні річки Інгулець. Ширина рудоносної смуги змінюється від 2 до 7 км. Руди залягають на глибині від 100 до 2000 м із вмістом заліза (50–62% і більше). Добувається руда лише шахтним способом. Цей басейн за запасами належить до найбільших у світі.

Кременчуцький басейн розташований в Кременчуцькому районі Полтавської області за 15 кілометрів від Кременчука на лівому березі Дніпра. Має вигідне транспортно-географічне положення, оскільки знаходиться в шести кілометрах від Дніпра, а середня його частина перетинається залізницею Полтава-Кременчук. Розвідані запаси залізних руд становлять 4,5 млрд т. Основна частина руди із вмістом заліза 35–38%, але є руди із вмістом заліза до 69%.

Белозерський басейн об'єднує кілька родовищ. Він розташований на південь від Запоріжжя на лівому березі Дніпра.

Район має зручні залізничні і річкові транспортні зв'язки. На березі Каховського водосховища збудовано місто Дніпрорудний, який є портом для відправки руди по Дніпру.

Загальні запаси руд знаходяться на глибині до 1500 м і становлять 2,5 млрд т із вмістом заліза 60–64%. Решта із вмістом заліза 46–48%.

Керченський басейн охоплює кілька родовищ, які розташовані на північному і східному узбережжі півострова. Загальні запаси із вмістом заліза до 37% і становлять 1,8 млрд т. Крім того, в руді є значні домішки марганцю (до 5%), а також ванадію, фосфору, миш'яку.

Керченська руда використовується тільки на комбінаті “Азовсталь”, куди вона доставляється по Азовському морю.

Марганцеві руди. В Україні запаси марганцевої руди становлять – 2,3 млрд т. Основні родовища розташовані у Дніпропетровській і Запорізькій областях. У Нікопольському родовищі Дніпропетровської області запаси руди становлять 1,6 млрд т, а в Великотомаському родовищі Запорізької області – 0,6 млрд т.

В даний час переважно експлуатується Нікопольське родовище. Рудний пласт до 2 метрів. Видобуток руди здійснюється переважно відкритим способом. В Україні марганцеві родовища відкриті також в Одеській, Івано-Франківській областях та в Карпатах.

Руди кольорової металургії. Кольорові метали є незамінними в машинобудуванні та в ракетобудуванні, а також широко використовуються в електронній, електротехнічній, радіотехнічній і приладобудівній промисловості.

В Україні відкриті і розробляються родовища сировинних ресурсів — алюмінію, магнію, руд титану, цирконію, нікелю, ртуті тощо.

Алюмінієві руди — алуніти, нефеліни, боксити і каолінові глини. Боксити є у Смілянському районі Черкаської області та у Високопільському районі Дніпропетровської області. Родовища алунітових руд є на Закарпатті, а нефелінових — у Приазов'ї.

Поклади каолінів мають високу якість і можуть використовуватись для виробництва алюмінію хімічним способом. Вони залягають на великих площах. Їх видобувають у Вінницькій, Запорізькій, Житомирській областях. Найбільшим у світі родовищем каолінів є Просянівське в Дніпропетровській області. Тут потужність шару каолінів високої якості подекуди досягає 100 м. Їх використовують як для виробництва алюмінію, так і як наповнювач під час виготовлення паперу, гуми та для виготовлення вогнетривких виробів.

Титанові руди. Титан входить до складу майже 70 різних мінералів (ільменіт, рутил, титаномагнетит тощо). Великими родовищами титанових руд є Самотканське (біля міста Вольногорськ Дніпропетровської області), а також Іршанське і Стремигородське та Володимир-Волинське Житомирської області, які багаті на камінь габро з якого витягують концентрат титану.

Нікелеві руди. Нікель використовують для виробництва бронзи, латуні, особливих сортів сталі та для покриття металів, як антикорозійний матеріал. В Україні найбагатше Побузьке родовище Кіровоградської області.

Ртутні руди. Основне родовище залізно-ртутних руд Микитівське розташоване в межах м. Горлівка Донецької області. Родовища ртуті є також у Закарпатті та в Криму.

Запаси золота. Виявлено 10 родовищ в Закарпатській, Кіровоградській, Донецькій, Дніпропетровській, Луганській, Черкаській та Одеській областях. Мужіївське родовище Закарпатської області вже освоєно і там ведеться промислове добування золота. Золото є у відходах гірничо-збагачувальних комбінатів. Розроблена і технологія його відокремлення.

Нерудні корисні копалини

Широко використовуються в хімічній промисловості, будівництві та інших галузях народного господарства.

Кухонна (кам'яна) сіль. Її запаси в Україні понад 23 млрд т. Основні родовища – Артемівське Донецької області, Романське Сумської області, Єфрамівське Харківської області та Солотвинське Закарпатської області. Великі запаси кухонної солі є у воді озера Сиваш.

Калійна сіль. Запаси її 3,5 млрд т. Основні родовища – Калуське і Тростянецьке Івано-Франківської області та Стабниківське Львівської області.

Фосфорити. Розвідані їх запаси біля 400 млн т, а прогнозують біля 1,1 млрд т. Основні родовища – Кролівецьке Сумської обл., Ізюмське Харківської області, та Покрово-Керченське Автономної Республіки Крим.

Пластові поклади фосфоритів є у Тернопільській, Вінницькій і Хмельницькій областях, але пласти малопотужні 0,5–1 м із вмістом P_2O_5 3–8% і видобуток їх малоефективний.

Апатитові руди, комплексні апатито-титанові і апатито-рідкіснометалеві виявлені в родовищах Приазов'я, в основному бідні: вміст P_2O_5 2,5–5% в корінних рудах. Запаси апатиту категорії А+В+С₁ оцінюються в 130 млн т.

Самородна сірка. За розвіданими її запасами Україна займає одне із перших місць у світі і перше місце серед країн СНД. Сірка зосереджена в багатьох родовищах, які простягаються від Яворова (на заході від Львівщини) вздовж Дністра. Найбільші родовища – Немирівське, Яворівське, Язівське Львівської області, Подороженнеське Івано-Франківської області, Роздольське Тернопільської області.

Балансові запаси категорії А+В+С₁ в кінці ХХ ст. склали 665 млн т сірки.

Експлуатуються Роздольське і Подорожнянські родовища відкритим способом, а Язівське та Немирівське — способом підземного виплавлення. Сірку використовують у хімічній промисловості, насамперед для виробництва сірчаної кислоти.

Бентонітові глини. Основне родовище — Черкаське. Це родовище вважається одним з найбільших у світі. Запаси цього родовища практично невичерпні, потужність пласта залягання — 25 м. Бентонітові глини використовують для виготовлення форм відливання деталей машин, а також у нафтовій, харчовій, текстильній, нафтопереробній, миловарній та інших галузях промисловості.

Графіт широко використовується в атомній енергетиці, у виробництві олівців, фарб, темного скла, підшипників. В Україні залягають поклади графіту світового значення. Найбільші поклади цієї мінеральної сировини в Завалівському родовищі Кіровоградської області. Є поклади графіту також у Петрівському та Водянському родовищах Запорізької області.

Вогнетривкі глини використовуються для виробництва вогнетривкої цегли, при будівництві доменних і мартенівських печей та пристосування для розливу сталі. Їх запаси в країні 2,5 млрд т. Основними родовищами вогнетривкої глини вважаються Новоандріївське і Веселівське Донецької області, Полозьке Запорізької області, П'ятихатське, Обозівське та Мурзинське Кіровоградської області.

Флюсові вапняки використовуються при виплавленні чавуну. Основні родовища — Докучаєвське і Ново-Троїцьке Донецької області та Балаклавське — Автономної Республіки Крим. Їх запаси 2,8–3,0 млрд т.

Крейда. Її запаси сконцентровані у Новгород-Сіверському районі Чернігівської області, Здолбунівському — Рівненській області та у Краматорську Донецької області.

Вапняки. Основні їх родовища: Розводівське і Волощанське Львівської області, Гуменецьке Хмельницької області та Григорівське Миколаївської області.

Гіпс. Поклади гіпсу є у 16 областях України і в Автономній Республіці Крим. Основні родовища: Піщанське і Моршинсь-

ке Львівської області, Артемівське і Слов'яногірське Донецької області, Михайлівське та Лиманське Луганської області, Збручанське Хмельницької області, Феодосійське і Євпаторійське Автономної Республіки Крим, Миргородське Полтавської області, Хмільницьке Вінницької області, Ново-Полянське і Синяцьке Закарпатської області, Новозіручанське Тернопільської області.

Мергель. Основні родовища — Амвросіївське Донецької області і Бахчисарайське Автономної Республіки Крим.

Граніт. Запаси понад 3 млрд т. Основні родовища: Омелянівське, Коростишівське і Корнинське Житомирської області, Богуславське Київської області, Старобабинське і Ганське Черкаської області, Софіївське і Янцівське Запорізької області, Капустянське і Кудашівське Кіровоградської області, Тиврівське Вінницької області, Колесівське і Ясногірське Рівненської області.

Мармур видобувають у Донецькій області, в Карпатах, Автономній Республіці Крим та у Житомирській області. За кольором та якістю український мармур вважають одним з найкрасивіших у світі.

Буритин. Родовище його є поблизу селища Клесів Рівненської області.

Самоцвіти. На Житомирщині є родовища топазів, тигрового ока, аквамарину, яшми, опалу. Володарсько-Волинська рудня видобуває “винні” топази, димчастий кварц різних відтінків. На південному березі Криму, в районі згаслого вулкану Карадаг, є розсипи агату, яшми, гірського кришталю, аметисту, цитрину, сердоліку.

Паливні ресурси

До складу паливних ресурсів входять кам'яне і буре вугілля, нафта, природний газ, горючі сланці та торф.

Кам'яне вугілля. Запаси кам'яного вугілля 43,2 млрд т, в тому числі детально розвідані 16,8 млрд т. Основні його родовища розташовані в Донецькому та Львівсько-Волинському басейні. На Донецький басейн приходить 98% запасів вугілля, на Львівсько-Волинський басейн — 2%.

Донецький кам'яновугільний басейн у межах України займає територію 150 тис. км². Знаходиться в Донецькій, Луганській, Дніпропетровській і частково в Харківській областях.

Основна маса вугілля залягає на глибині 500–750 м, а є пласти на глибині до 1400 м. Товщина робочих пластів в межах 0,6–1,2 м, а рідко — 1,5 м. Більше 70% вугілля припадає на шари з пологим падінням. Із загальної кількості вугілля 25% — коксівне, 30% — антрацити, а решта — довгополуменево.

Львівсько-Волинський басейн розташований у межах Галицько-Волинської западини, має площу близько 10 тис. км². Вугілля зосереджене на глибині 250–750 м. Товщина пласта 0,5–2 м, а зустрічаються пласти 2,8 м. Загальні запаси вугілля тут у межах 0,8 млрд т. Вугільні пласти залягають майже горизонтально або мають незначне падіння. Вугілля середньозольне, довгополуменево, що сприяє використанню його для теплоенергетичних потреб.

Буре вугілля. Його запасів в Україні близько 3 млрд т. Найбільшим родовищем є Коростишівське Житомирської області, Звенигородське Черкаської обл., Олександрійське Кіровоградської обл. Деякі його запаси є у Харківській, Полтавській, Вінницькій, Донецькій та Закарпатській областях. Середня потужність пластів 4–5 м, глибина залягання від 100–200 м. При згорянні 1 кг цього вугілля виділяється 5–6 тис. ккал тепла, що на 40% менше від кам'яного вугілля. Використовується воно в основному для виробництва кам'яновугільних брикетів, які ідуть для побутових цілей, а також для одержання рідкого палива і побутового газу.

Нафта. В Україні розвідано 278 родовищ нафти, з яких експлуатується — 178. Обсяги промислових запасів становлять близько 240 млн т. Найбільші запаси нафти є у Прикарпатті, Придніпров'ї та у Причорномор'ї.

У Прикарпатті відкрито 16 родовищ. Найбільше з них Долинське, Уличинське, Бориславське. Глибина залягання — від 1000–3000 м.

Придніпровський регіон включає родовища Прилуцьке у Чернігівській області, Рибальське і Качанівське у Полтавській області.

З надр України видобуто понад 350 млн т нафти.

За прогнозами значні запаси нафти є у Донецькому регіоні. За сумарними прогнозами геологічні запаси нафти і газу в надрах Дніпровсько-Донецької западини можуть сягати 7–10 млрд т нафтового еквіваленту.

Природний газ. Основні регіони, в яких є значні запаси природного газу, — це Передкарпаття, Дніпровсько-Донецький регіон і Причорномор'я.

У Передкарпатті діють Більче-Волинське, Космацьке, Косівське, та розвідані Судово-Волинянське, Немирівське, Солотвинське, Мукачівське, Іршанське родовища. Запаси газу цього регіону становлять 94 млрд м³.

В Дніпровсько-Донецькому газоносному регіоні основні родовища в Харківській області (Шебелинське, Хрестищенське, Кечилівське, Дружелюбівське), в Сумській (Рибальське, Каченівське), в Полтавській (Солохо-Диканське), Чернігівській (Гнідинське), Дніпропетровській (Перещепинське) областях. За розрахунками запаси газу в цьому регіоні — 785,4 млрд м³.

У Причорноморському регіоні відкрито й експлуатується 17 газоносних родовищ із загальним запасом газу 14,3 млрд м³. Найбільші родовища: Галіцинське, Джанкойське, Глібівське, Оленівське Автономної Республіки Крим.

На дні Чорного моря геологи виявили перспективні родовища природного газу. Родовища природного газу розвідані і на шельфі Азовського моря — Керченське, Казантинське, Стрілкове. За різними підрахунками запаси газу тут понад 100 млрд м³.

Таким чином, загальні обсяги промислових запасів природного газу в Україні становлять 1148,2 млрд м³.

Крім природного газу в Україні є умови для промислового видобутку газу метану в Донецькому вугільному басейні. Ресурси метану в басейні тільки у вугільних пластах до глибини до 1800 м, складають 1,2 трлн м³. Цей розмір дорівнює запасам найкрупніших газових родовищ світу.

За основними регіонами Донбасу об'єми метану розподіляються таким чином:

- Червоноармійський район — 231 млрд м³;
- Центральний район — 114,3 млрд м³;
- Торезько-Снежнянський район — 55 млрд м³;
- Донецько-Макіївський район — 44 млрд м³.

Верховна Рада України 20 грудня 2005 р. вперше порушила питання про раціональне використання цього газу для народного господарства на теплових електростанціях, в побутових цілях та як паливо для автотранспорту.

Таким чином, з урахуванням газу метану вугільних регіонів України у паливний комплекс загальні обсяги газу в країні сягають майже 2,5 трлн м³.

Торф — цінна сировина для паливної та хімічної промисловості. З нього одержують рідке паливо, феноли, аміак, спирт, а також виробляють ізоляційні плити. В Україні розвідано 2500 родовищ з геологічними запасами торфу 2,2 млрд т. Його запаси зосереджені переважно на Поліссі: у Львівській, Івано-Франківській, Волинській, Рівненській та поліських районах Хмельницької, Житомирської, Київської, Чернігівської і Сумської областей.

Товщина шарів — 10–12 м. Найбільші родовища: Замглай — у Чернігівській області, Брюховецьке у Львівській області.

Горючі сланці. Їх поклади оцінюють в 3,7 млрд т. Товщина шарів 1–6 м. Найбільше родовище — Бовтиське у Карпатах. Родовища горючих сланців відкриті також поблизу Олександрії Кіровоградської області та Флоріанівське в Хмельницькій області.

Земельні ресурси

Земельні ресурси — найцінніша складова природно-ресурсного потенціалу України. Земля завжди забезпечувала найсуттєвіші потреби суспільства у продуктах харчування, була першопричиною внутрішніх і зовнішніх непорозумінь. Земельний фонд України становить 60,4 млн га. Із загальної площі 41,7 млн га, або 69,4%, — сільськогосподарські угіддя, в тому числі рілля 32,4 млн га, або 54,8% — рілля, багаторічні насадження — 1,6%, 7,9 млн га або 12,9% сіножаті і пасовища. Ліси та лісовкриті площі складають 15,6% загальної площі держави (у тому числі безпосередньо вкрито лісом 14,7% території). Під забудовами знаходиться 3,8% території країни. Майже 4% території під водою, 1,5% площі зайнято болотами та відкритими заболоченими землями. Інші землі (яри, піски, радіоактивно забрудненні, тощо) займають 2,1% загальної площі України.

Із загальної земельної площі 38,3 млн га землі сільськогосподарських підприємств і громадян, в тому числі 3,8 млн га — землі фермерських господарств, 1,4 млн га — землі державних сільськогосподарських підприємств і 16,1 млн га — землі громадян (табл. 4.3).

Таблиця 4.3

**Розподіл земельної площі та сільськогосподарських угідь
у 2006 р. (на кінець року)**

тис. га

	Кількість земле- користу- вачів, тис	Загальна земельна площа	Сільсько- госпо- дарські угіддя	у тому числі		
				рілля	сіно- жаті	пасо- вища
Всього земель	25090,6	60354,8	41675,9	32446,2	2423,1	5515,7
Землі сільськогоспо- дарських підприємств і громадян з них:	24848,4	38275,8	36801,5	30801,7	1701,3	3222,3
землі колективних сільськогосподарсь- ких підприємств	0,5	159,7	101,8	80,2	3,9	14,3
землі фермерських господарств	47,5	3791,2	3738,7	3524,9	57,3	139,1
Землі державних сільськогосподарсь- ких підприємств	2,3	1378,3	1177,0	975,0	39,0	116,1
землі міжгосподарсь- ких сільськогос- подарських підприємств	0,1	12,3	2,9	2,7	—	0,2
землі громадян в т.ч. особисті селянські господарства та присадибні ділянки	24781,0	16116,8	15602,4	11447,5	1160,2	2208,9
	16530,1	5134,2	4780,3	4221,5	180,9	77,7

Ґрунтові ресурси України дуже різноманітні. На її території виділяють Поліську, Лісостепову і Степову ґрунтові зони, а також Карпатську і Кримську гірські області, з властивими для кожної з них ґрунтами.

На Поліссі найбільш поширені дерново-підзолисті і болотні ґрунти, серед яких переважають торфоболотні. Ці ґрунти здебільшого бідні на перегній. Для підвищення їх родючості в ґрунт обов'язково слід вносити органічні і мінеральні речовини, а також проводити розумне осушення.

Ґрунтово-кліматичні ресурси Полісся сприяють вирощуванню озимого жита, льону-довгунця, картоплі.

У Лісостепу України поширені різні типи чорноземних ґрунтів. Крім цих ґрунтів, значні площі лучно-чорноземні та сірі лісові ґрунти. Тут склалися найкращі умови для вирощування зернових культур, особливо озимої пшениці, цукрових буряків, кукурудзи.

Ґрунтові ресурси Степу України досить однорідні та представлені, головним чином, чорноземами. Ці ґрунти мають найвищу природну родючість. Провідними культурами тут є озима пшениця, соняшник, баштанні та ефіроолійні культури. Наявність великої кількості тепла сприяє розвитку виноградарства, а з розширенням мережі зрошення створюються умови для вирощування рису і овочів. У Степу, як і на Поліссі та в Лісостепу, добрі умови для скотарства, вівчарства і птахівництва.

У Карпатах ґрунтовий покрив змінюється як у широтному, так і в вертикальному напрямках. Найбільш придатними для сільського господарства є Закарпатська низовина і Передкарпаття. У гірських районах землеробство розвивається лише у вузьких долинах річок.

Для Закарпатської низовини характерні, головним чином, дерново-опідзолені та дерново-глеєві ґрунти. Ґрунти Передкарпаття в основному дерново-середньоопідзолені і поверхневоглеєні. У гірській зоні переважають бурі лісові ґрунти.

У північних передгірських і гірських районах Карпат природні умови сприяють вирощуванню озимого жита, льону-довгунця і картоплі, а в низовинах і передгірських районах Закарпаття —

озимої пшениці, кукурудзи, тютюну, овочів, винограду. Важливою галуззю сільського господарства є тваринництво, особливо скотарство, а в гірських районах ще й вівчарство, що зумовлено великими площами природних пасовищ — полонин.

Ґрунтовий покрив Криму має добре виявлену вертикальну зональність. У передгірській степовій зоні поширені чорноземи. Лісостепова зона вкрита дерново-карбонатними ґрунтами. У гірській лісовій зоні поширені буроземи, у найнижчому поясі — коричневі ґрунти. Основними галузями сільського господарства є садівництво, виноградарство, вирощування овочів, тютюну. Наявність гірських лук і пасовищ сприяє розвитку скотарства і вівчарства.

У структурі ґрунтового покриву орних земель 65% чорноземів, 9% — каштанові ґрунти, 7% — підзолисті ґрунти, 6,7% — сірі лісові ґрунти, 2,5% — солонцюваті, 2% — лужні.

У результаті меліаративних робіт осушено 3,3 млн га і побудовані зрошувальні системи на площі 2,6 млн га.

За вмістом гумусу ґрунти України у різних зонах не однакові. Так, ґрунти Полісся характеризуються невисоким вмістом гумусу (0,7–2,0%), у Лісостепу гумусованість зростає до 1,0–2,5%, у типових чорноземах рівень гумусу 4,0–6%, у чорноземному Степу кількість гумусу знижується у протилежному напрямку — з півночі на південь — від 6,0 до 1,5%. Як показують матеріали Держкомзему, на протязі останніх десятиріч в Україні спостерігається досить стала тенденція до зниження вмісту гумусу у ґрунтах.

В країні дуже велика розораність земель. У центральних, південних і подільських областях рівень розораності земель становить 86–90%, на решті території — 60–80% і лише в Закарпатті рівень розораності становить 50%.

У перспективі в зв'язку з реформуванням сільськогосподарського виробництва структура землекористування може змінюватись у сторону зменшення розораності ґрунтів та збільшення площі під лісами та багаторічними насадженнями.

Лісові ресурси

Ліси відіграють важливу роль у збереженні навколишнього середовища та господарській діяльності людей.

Україна належить до країн з невисокою забезпеченістю лісом. Площа її лісового фонду становить 10,5 млн га, в тому числі вкрито лісом — 9,4 млн га. Лісистість території становить всього 17,5%.

Ліси розміщені дуже нерівномірно. Наприклад, в Українських Карпатах ліси займають 40,5% від площі, в Кримських горах — 32%, на Поліссі — 26,1%. в Лісостеповій зоні цей показник складає 12,2%, а в Степовій — 3,8%. До найбільш лісистих областей належать Закарпатська, Івано-Франківська, Рівненська, Житомирська, Волинська і Чернігівська.

Лісистість території України значно менша від лісистості країн Європи. Наприклад, лісистість в Югославії становить 41,1%, в Болгарії — 33,4 %, в Польщі — 28%, в Румунії — 28,1%, в Німеччині — 29,0%, в Угорщині — 18,0%.

Оптимальним вважається показник рівня заліснення 21–22%. Щоб досягти у перспективі такого рівня заліснення в Україні слід насадити 2,5–3 млн га лісу .

У структурі лісового покриття найбільша частка припадає на сосну — 34,7%, дуб — 26,3%. Серед інших деревних порід ялина — 9,9%, бук — 9,3%, вільха — 4,2 %, береза — 5,4%, граб — 3,7%, ясен — 1,4%, осика — 1,2%, інші породи — 3,4%.

Вікова структура лісів України характеризується таким співвідношенням: молоді ліси 45,4% площі, середньовікові — 37,7%, досягаючі та стиглі — відповідно 10,1% та 6,8%.

Загальний запас деревини в лісах України становить 1,74 млрд м³, в тому числі в стиглих і перестиглих насадженнях 122,8 млн м³.

Близько 51% лісів віднесено до захисних, водоохоронних та інших цінних в екологічному відношенні лісів, решту становлять експлуатаційні.

Водні ресурси

Водні ресурси — це всі природні води Землі, які представлені водами річок, озер, водосховищ, боліт, льодовиків, підземних горизонтів, океанів і морів.

Водні ресурси виступають джерелом виробничого і побутового водопостачання і відіграють вирішальну роль у розвитку всього народного господарства і життєдіяльності населення.

Водні ресурси України складаються з місцевого стоку і транзиту.

Загальний середньорічний обсяг **річкового стоку** становить 210 км³.

Однією з найбільших водних артерій, що протікає по території України, є Дніпро з такими великими притоками, як Прип'ять, Десна, Сула, Псел, Ворскла, Самор. Середній річний стік Дніпра становить 53,5 км³.

Досить потужними ріками є Дністер з річним стоком 8,7 км³, Сіверський Донець — 5 км³, Південний Буг — 3,4 км³.

Особливе місце в водних ресурсах належить і Дунаю. Це велика багатоводна артерія з середнім річним стоком майже 123 км³, але вона протікає по території України лише на відстані 174 км, тому запаси її води на території України використовуються лише на 5%, тобто у межах 6 км³.

Чималі запаси водних ресурсів України зосереджені **в озерах**, яких в країні нараховується понад 3 тис. В них акумулюється близько 11 км³ води, з якої 2,5 км³ прісна.

Значні запаси прісної воли накопичуються **в штучних водоймах**. Найбільші з них створено на Дніпрі. Це Київське (площа водного дзеркала 922 км²), Канівське (582 км²), Кременчуцьке (2252 км²), Дніпродзержинське (567 км²), Дніпрогесівське (410 км²) та Каховське (2155 км²) водосховища. На Дністрі функціонує Дністровське (142 км²), на Сіверському Дінцю — Печенізьке (86,2), на Осколі — Червонооскольське (123), на Південному Бузі — Ладизинське (20,8), Старобешівське на Кальміусі (8,3), Карачунівське на Інгульці (4,4), Сімферопольське на Салгири (3,23) і Партизанське на Альмі (2,25 км²).

Важлива роль у забезпеченні прісною водою відводиться й **каналам** Сіверський Донець — Донбас довжиною 131,6 км, Дніпро—Донбас — 263 км, Північно-Кримському — 402 км, Каховському — 130 км, Дніпро—Інгулець — 40 км.

В країні зосереджені значні **болотні масиви**. Загальна площа боліт становить 1,2 млн га. Переважна їх більшість розміщена у Поліській зоні України.

Особливе місце в забезпеченні водою відводиться **підземним водам**. Розвідано майже 800 родовищ прісних вод. Вони найбільш чисті і тому переважно використовуються для задоволення потреб населення. Їх запаси становлять близько 20 км³. Глибина залягання підземних артезіанських вод не однакова: на півночі — 100–150 м, на півдні — 500–600 м.

Найбільшим водокористувачем води є промисловість, яка споживає майже 20 км³ води, сільське господарство використовує 18,4 км³, комунальне господарство — 4,2 км³. Всього народне господарство країни споживає в середньому за рік 55 км³ води.

Важливу роль в розвитку народногосподарського комплексу країни відіграють Чорне та Азовське моря, берегова лінія яких становить майже 2 тис. км.

Чорне море площею 420 тис. км², має велике господарське значення. В ньому водиться 180 видів риб, більшість з яких промислові. Є цінні водорості. Крім транспортного море має ще й велике значення як зона відпочинку і лікування людей.

Азовське море. Його площа майже 40 тис. км². Характеризується багатим видовим складом риб — понад 350 видів. Його мілководність зумовлює добре прогрівання води і сприяє широкому використанню узбережжя для розвитку підприємств відпочинку і лікування.

Фауністичні ресурси

Фауністичні ресурси — це запаси тваринного світу, що історично склалися на певній території. В країні за стан розвитку цього виду ресурсів відповідають мисливські господарства та рибоохоронна інспекція.

Станом на 1.01.1991 р. на території України налічувалося 271,8 тис. голів диких копитних тварин, в тому числі 14,5 тис. ло-

сів, 24,9 тис. оленів, 59,7 тис. кабанів, 172,3 тис. козуль та 2,2 млн голів хутрових звірів, з них 2,0 млн голів зайців, 82,9 тис. лисиць і багато інших хутрових звірів — білок, ондатрів, норок, бобрів, вовків.

Серед пернатих диких птахів, яких було 5,1 млн голів, качок було 4,1 млн голів, гусей 238,7 тис., тетерів — 16,4 тис., фазанів 400 тис. У річках і ставках вирощувалась значна кількість риби, що давало можливість виловлювати у внутрішніх водоймах 400,2 тис. т риби.

Розвитком фауністичних ресурсів займалось 0,7 тис. мисливських господарств, в яких було зайнято 3,6 тис. чоловік.

За роки незалежності (1991–2004) поголів'я копитних диких тварин скоротилося на 33%, в тому числі лосів у 3,3 рази, диких оленів на 33%, кабанів на 49%, козуль на 30%.

При збільшенні загальної кількості хутрових звірів із 2,2 до 2,4 млн голів, на 100 тис., із 1,9 до 1,8 млн голів, скоротилось поголів'я зайців.

Серед пернатих на 33% скоротилось поголів'я тетеруків, на 83% — поголів'я гусей, на 39% — поголів'я качок і на 40% — фазанів. Із 400,2 тис. т до 250,3 тис. т зменшився обсяг вилову риби.

Зменшення всіх видів поголів'я диких копитних тварин, а також зайців та найбільш привабливих пернатих — качок, гусей, тетеруків і фазанів свідчить про значні недоліки у роботі служб, які займаються збереженням фауністичних ресурсів.

Станом на 1.01.2005 р. в країні діє 854 мисливських господарств, в яких зайнято 5,5 тис. працівників, але витрати на охорону і відтворення диких звірів за 1991–2004 роки скоротились у чотири рази — із 10,4 млн дол. США (6,1 млн крб.) у 1991 р., до 2,6 млн дол. США (13,7 млн грн) у 2004 р., а безпосередньо на штучне розселення звірів і птахів — більше ніж у 2 рази.

Недостатнє фінансування робіт на збереження фауністичних ресурсів і є однією з причин все більшої видачі ліцензій на відстріл тварин з метою отримання додаткових коштів для господарської діяльності мисливських господарств.

Природно-рекреаційні ресурси

Природно-рекреаційні ресурси повинні забезпечити відновлення та розвиток життєвих сил людини, сприяти регенерації здоров'я і підтримці працездатності населення. До їх складу відносять мінеральні води, мінеральні грязі, кліматичні і ландшафтні умови. Вони у певній мірі розміщені по всій території України, але найбільша їх кількість на півдні країни — в Автономній Республіці Крим, Миколаївській, Одеській, Херсонській, Запорізькій областях.

Значна кількість їх є і у зоні Карпат — у Закарпатській, Львівській і Івано-Франківській областях.

На південному березі Криму широко використовується поєднання гірського повітря з степовим, морська вода, грязелікування, мінеральні джерела, ропа лиманів. У Причорномор'ї та Приазов'ї — поєднання степового й морського повітря з геліо- та грязелікуванням, морськими купелями. У Карпатах — гірське повітря, хвойні ліси, мінеральні джерела.

У Вінницькій, Хмельницькій, Донецькій, Житомирській, Кіровоградській, Київській, Черкаській та інших областях є близько 600 родовищ радонових вод. У Волинській, Луганській, Запорізькій — бромних вод. У Львівській — “Нафтусі”, сульфідних розсолів, у Закарпатті є вуглекислі води (Свалява, Поляна). Відомі своїми лікувальними водами Моршин, Любінь Великий, Шкло на Львівщині. Відомі своїми лікувальними властивостями грязі — Куяльника, Бердянська, лиманів північної частини Чорноморського і Азовського узбережжя Сивашу, Криму, озокерит Борислава. Повсюдно розміщені багатопрофільні родовища столових мінеральних вод.

У рекреаційних цілях використовують Шацькі озера Волинської області, гірські долини Яремчі й Ворохти Івано-Франківської області та полонини Закарпатської області.

В Україні діє 45 курортів загальнодержавного і міжнародного значення. Діє 536 санаторіїв, здатних відразу прийняти на лікування майже 150 тис. відпочиваючих, та 290 будинків відпочинку, розрахованих на 90 тис. чоловік, а також 2 тис. баз відпочинку, здатних одноразово прийняти 240 тис. чоловік.

4.3. Охорона природних ресурсів

Розвиток народного господарства України залежить не тільки від наявності природних ресурсів, а й від їх раціонального використання.

Особливих збитків народному господарству та навколишньому середовищу завдає використання лише одного виду добутих ресурсів, невжиття заходів по збереженню навколишнього середовища.

Зростання масштабів виробництва спричинило глобальні екологічні проблеми. Однією з найголовніших є:

Охорона повітряного басейну. Основні забруднювачі повітря — автотранспорт та промислові викиди у повітря енергетичних і хімічних підприємств у великих промислових центрах та містах.

Вирішення цієї проблеми можливе за рахунок:

- оновлення парку всіх діючих транспортних засобів, особливо авіатранспорту;
- переведення значної кількості автомобільної техніки на газове живлення;
- встановлення вловлювачів шкідливих речовин на діючих металургійних і хімічних підприємствах та теплових електростанціях.

Охорона водних ресурсів. Основним забруднювачем водних об'єктів шкідливими викидами, що призводять до погіршення якості води, вважаються промислові і комунально-побутові підприємства та сільське господарство. Інтенсивне старіння основних фондів водозабезпечуючого і водоохоронного призначення, низька продуктивність очисних споруд, незбалансована за водним фактором система господарювання призвели до високої водомісткості продукції,

Перспективи вирішення зазначених проблем полягають у формуванні ефективних правових, економічних та організаційних передумов раціонального водовикористання, запровадженні водозберігаючих форм господарювання, створенні замкнутих циклів водокористування з мінімальним забрудненням води, забезпеченні відновлювальних функцій водних джерел.

Важливою умовою реалізації політики раціонального використання та відновлення водних ресурсів і екосистем на найближчі роки є необхідність виконання насамперед заходів, які не потребують значних капітальних затрат, а саме:

- підвищення загальної культури виробництва;
- суворе дотримання технологічних норм споживання і використання водних ресурсів;
- підтримання в належному стані діючих очисних споруд і устаткування;
- запобігання аварійним ситуаціям, з тим щоб уникнути скидання неочищених стічних вод у водойми;
- забезпечення своєчасного прибирання сміття та очищення забудованих територій, суворого контролю з боку природоохоронних органів за станом забудованих територій;
- дотримання законодавства щодо режиму використання прибережних смуг та водоохоронних зон, контроль за зберіганням водних об'єктів;
- застосування раціональних технологій використання органічних і мінеральних добрив, отрутохімікатів, нафтопродуктів з метою запобігання їх виносу у воду.

Охорона земельних ресурсів. Збереження землі, як найціннішої складової природо ресурсного потенціалу, потребує:

- поступового зменшення рівня розораності земель за рахунок виключення із ріллі ділянок, розміщених на схилах, з тим, щоб зменшити дію ерозійних процесів;
- поліпшення якісного складу ґрунтів. Недотримання за останні роки науковообґрунтованого чередування культур, зменшення внесення органічних і мінеральних добрив призводить до зменшення рівня гумусу у ґрунті і погіршення якості землі. В цих умовах слід переходити на нові технології ведення землеробства з широким використанням посівів сидеральних культур і багаторічних трав;
- збереження ґрунтового покриву. Станом на 1.01.2005 року в країні виведено з ладу через організацію різних кар'єрів і звалищ 160,5 тис. га землі. За останні роки щорічно порушується 2,4 тис. га землі, а рекультивується під рілля лише 0,8 млн га. В цих умовах потрібне термінове втручан-

ня держави у прийняття відповідних законодавчих актів, спрямованих на припинення порушення земель.

Охорона лісових ресурсів. Для доведення площ лісів до оптимального рівня в країні необхідно збільшити площу під ними на 2,5–3 млн га. Разом з тим за даними статистики за останні роки в країні вигоряє щорічно 14–15 тис. га, і збільшення лісових масивів не відбувається. Для збільшення площ лісових масивів слід:

- по-перше, поліпшити охорону лісів і не допускати масового їх вигоряння;
- по-друге, прийняти Державну програму розвитку лісового господарства і визначитись із площами і конкретними ділянками заліснення;
- по-третє, забезпечити галузь посадковим матеріалом;
- по-четверте, виділити кошти на проведення робіт, пов'язаних із посадкою лісів;
- по-п'яте, вдосконалити технологію вирубки лісів, забезпечивши при проведенні цих робіт збереження молодих дерев.

Охорона надр. Рудні й нерудні мінеральні ресурси відносяться до невідновлюваних. І з кожним роком їх запаси скорочуються. Тому раціональне використання всіх ресурсів, які видобуваються із надр землі, — завдання суспільства. При добуванні руд і вугілля витягується до 30% породи, яка покищо складається у терикони. Крім того, не знайшов використання у народному господарстві газ метан, який викачували з вугільних пластів, забруднюючи повітряний басейн.

Раціональне використання всіх ресурсів, видобутих із надр землі, потребує:

- по-перше, розроблення технологій переробки відходів з метою виділення з них всіх мінеральних елементів та використання переробленої сировини, виробництва будівельних матеріалів та інших продуктів;
- по-друге, широкого використання метану у паливно-енергетичному комплексі та як палива у автомобільному транспорті.

Контрольні запитання

1. Природно-ресурсний потенціал і його структура.
2. Мінеральні ресурси України.
3. Рудні корисні копалини.
4. Нерудні корисні копалини.
5. Паливні ресурси.
6. Земельні ресурси, їх збереження.
7. Лісові ресурси.
8. Водні ресурси і їх охорона.
9. Рекреаційні ресурси.
10. Охорона природних ресурсів.

Рекомендована література

1. Качан Е. П. Розміщення продуктивних сил України. — К.: Юридична книга, 2002. — 348 с.
2. Дорогунцов С.І., Олійник Я.Б. Пітюренко Ю.І. Розміщення продуктивних сил України. — К.: КНЕУ, 2000. — 363 с.
3. Класифікація запасів і ресурсів корисних копалин державного фонду надр, затверджена Постановою КМУ від 5.05.1997 р. № 432.
4. Данилко В.К. Екологічна статистика: водні ресурси. — Житомир, 2003. — 368 с.
5. Руденко В.П. Природно-ресурсний потенціал Української РСР. АН СРСР. Серія геогр. — 1989. — С. 88.
6. Руденко В.П. Географія природно-ресурсного потенціалу України. — К.: Видавничий дім “Академія”, 1999. — 240 с.
7. Данилко В.К. Екологічна статистика: водні ресурси. — К.: НДІ статистики, 2003. — 368 с.
8. Довкілля України. Статистичний збірник. — К.: Держкомстат, 2007. — 243 с.

5. Трудоресурсний потенціал України

Розглядаються наступні питання:

- 5.1. Чисельність населення та джерела його формування*
- 5.2. Урбанізація та її наслідки*
- 5.3. Трудові ресурси і зайнятість населення*

5.1. Чисельність населення та джерела його формування

Населення – це сукупність людей, що проживають на певній території – селі, місті, районі, області, країні, світі. Разом з природними умовами і ресурсами, способом виробництва матеріальних благ воно являється основою матеріального життя суспільства, оскільки взаємодія людей за допомогою засобів виробництва та предметів праці забезпечує матеріальне виробництво. Розвиток народного господарства можливий лише за певної чисельності населення, яке здійснює виробництво товарів і послуг, необхідних для існування суспільства.

Таким чином населення і економіка являють собою певну єдність, тобто людські потреби зумовлюють появу нових виробництв та послуг, які впливають певним чином на людей.

Населення виконує дві основні задачі:

- **по-перше**, воно створює матеріальні цінності і виступає їх споживачем;
- **по-друге**, населення є природною основою формування трудових ресурсів як найголовнішого елемента продуктивних сил.

Знання чисельності населення на певний період дає можливість передбачити перспективу розвитку народного господарства і напрями демографічної політики.

Чисельність населення країни і окремих її регіонів — величина нестабільна. Вона змінюється відповідно до різноманітних факторів.

В Україні чисельність населення на протязі століття як збільшувалось, так і зменшувалось, причому при як наявності на це вагомих причин, так і без них.

Так, за 1993–2006 рр. у мирний час чисельність населення України скоротилась на 5,6 млн чоловік: із 52,2 млн чол. в 1993 р. до 46,6 млн чол. в 2007 р. (табл. 5.1). Тепер Україна за чисельністю жителів займає сьоме місце в Європі після Російської Федерації, Німеччини, Великобританії, Італії, Туреччини і Франції.

Таблиця 5.1

Динаміка чисельності населення і демографічних показників України за роками

Роки	Чисельність населення, млн. чол.			в %		в розрахунку на 1000 наявного населення				
	всього	в т.ч.				шлюбів	розлучень	народилось, чол.	померло, чол.	природний приріст, чол.
		міське	сільське	міське	сільське					
1897	28,4	4,3	24,1	15,2	84,8	8,7	0,0	43,0	24,5	18,5
1913	35,2	6,8	28,4	19,3	80,7	6,2	0,0	44,1	25,2	18,9
1940	41,3	14,0	27,3	33,9	66,1	7,3	0,9	27,4	14,3	13,1
1950	36,6	12,8	23,8	35,0	65,0	11,7	0,3	23,1	9,5	14,1
1970	47,1	25,7	21,4	54,6	45,4	8,4	1,3	14,5	10,4	4,1
1990	51,8	34,8	17,0	67,2	32,8	7,9	1,6	12,6	12,1	0,5
1993	52,2	35,5	16,7	67,9	32,0	6,8	1,8	12,5	17,6	-5,1
1995	51,7	35,1	16,6	60,8	39,2	8,4	3,8	9,6	15,4	-5,8
1999	50,2	34,0	16,2	67,6	32,4	6,0	3,8	9,0	15,2	-6,1
2000	49,7	33,8	15,9	68,0	32,0	5,6	4,0	7,8	15,4	-7,6
2001	49,0	33,2	15,8	68,0	32,0	6,4	3,7	7,7	15,3	-7,6
2002	48,5	32,6	15,9	67,2	32,8	6,6	3,8	8,1	15,7	-7,6
2003	48,0	32,3	15,7	67,3	32,7	7,8	3,7	8,5	16,0	-7,5
2004	47,6	32,1	15,5	67,4	32,6	5,9	3,6	9,0	16,0	-7,0
2005	47,3	32,0	15,3	67,7	32,3	7,1	3,9	9,0	16,6	-7,6
2006	46,9	31,9	15,0	68,0	32,0	7,6	3,8	9,8	16,2	-6,4
2007	46,6	31,8	14,8	68,1	31,9					

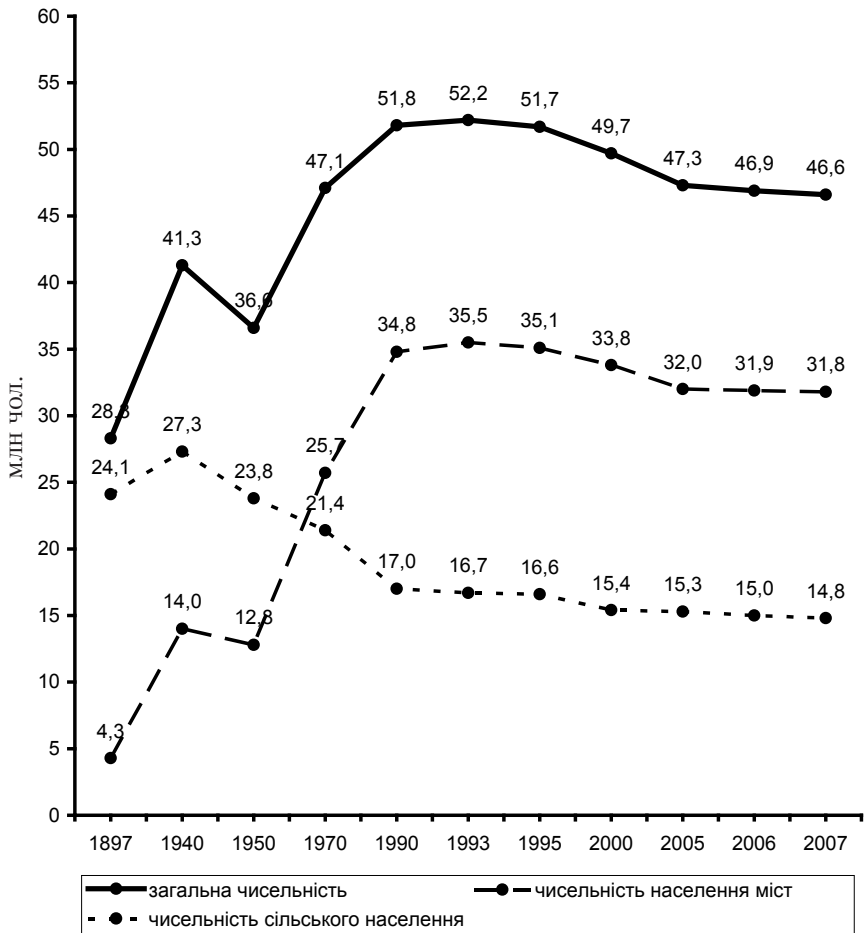

Рис. 5.1. Динаміка чисельності населення України

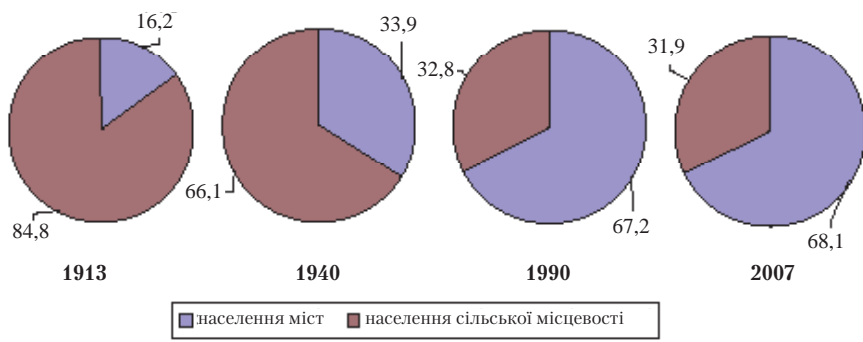

Рис. 5.2. Зміна структури населення України за роками

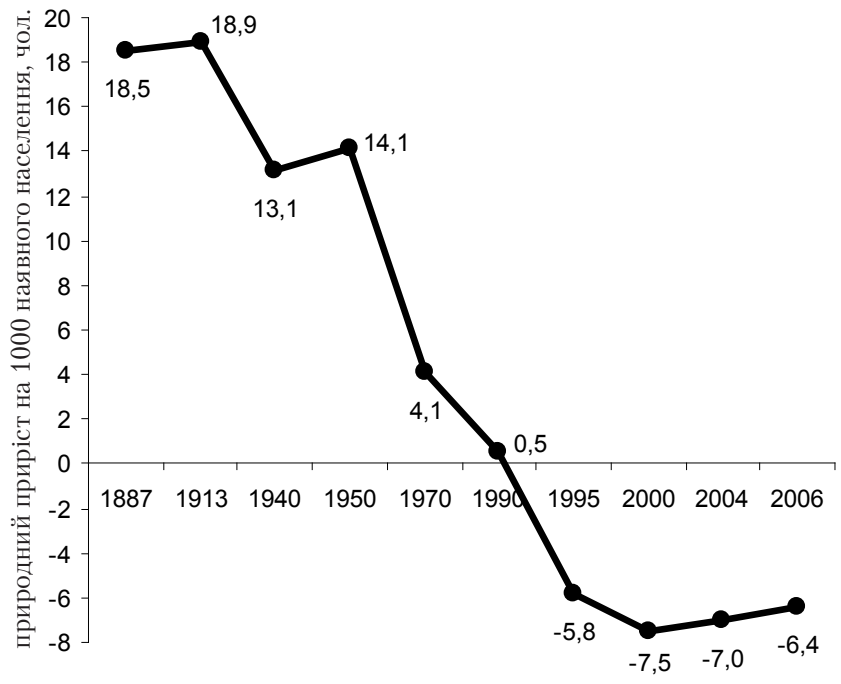

Рис. 5.3. Природний приріст населення України в розрахунку на 1000 наявного населення за роками

Аналіз статистичної інформації свідчить, що в Україні спостерігається переважання жінок в чисельності населення. Причому перевага жінок в останні роки дещо зростає. Якщо в 1996 р. у загальній чисельності населення частка жінок становила 53,6%, то у 2007 р. — 53,9%. Перевага чисельності жінок над чоловіками пояснюється нижчою смертністю серед жінок. Якщо за останні роки коефіцієнт смертності серед жінок у віці 40–50 років становив 4,8–6,6 осіб на 1000 їх цього віку, то чоловіків відповідно 13,1–19,1 осіб.

Несприятлива і вікова структура населення України. З кожним роком знижується частка дітей у віці до 16 років у загальній чисельності населення та збільшується частка осіб старше працездатного віку. Зменшення чисельності осіб працездатного віку (чоловіків у віці 16–59 років і жінок 16–54 роки) свідчить про постаріння населення України. Тому державою приймається комплекс заходів по стимулюванню народжуваності та поліпшенню рівня життя населення.

Україна належить до держав з високою щільністю населення. В цілому по країні приходиться по 77 чол. на 1 км². Найменша щільність населення в українському Поліссі та на півдні республіки — менше 60 чол. на 1 км². Так, у Чернігівській області щільність населення не досягає навіть половини середньореспубліканського показника. Такий рівень заселеності викликаний природними особливостями, що обумовлюють певну господарську діяльність. Рідко заселений і південь України, особливо Херсонська і Миколаївська області.

Найвищий показник густоти населення у східному регіоні. Так, в Донецькій області — 173 чол. на км², Луганській області — 118 чол. на км². Порівняно висока щільність населення і в західних областях республіки. Так, у Львівській області цей показник становить 118 чол. на км², у Чернівецькій — 112 чол. на км².

В середній частині України та в Автономній Республіці Крим показник щільності населення близьких до середньо республіканського — в межах 80 чол. на км².

Таке розміщення населення по території республіки викликає складність вирішення ряду демографічних, економічних, соціальних і народногосподарських проблем.

Джерела формування населення. Визначення процесів відтворення населення, джерел формування та його чисельності має важливе значення для взаємодії економічних і демографічних процесів.

У кожній країні є два джерела формування населення: **народжуваність та імміграція.**

Народжуваність — збільшення населення за рахунок його природного відтворення.

Рівень народжуваності залежить від багатьох факторів — рівня реальних доходів на душу населення, цін на споживчі товари і послуги, наявності житла, розміру плати за житло і комунальні послуги, рівня медичного обслуговування та ін.

За 1990–2006 рр. народжуваність в країні значно скоротилась. Якщо в 1990 р. народилось 657,2 тис. дітей, то в 2006 р. — 460,4 тис., або на 30% менше (табл. 5.2).

Таблиця 5.2

**Динаміка природного руху населення України
за 1990–2006 рр.**

(тис. чол.)

Показники	1990	1993	2000	2002	2004	2005	2006
Народилось	657,2	634,0	385,1	390,7	427,3	423,1	460,4
Померло	629,6	669,0	758,1	754,9	761,3	782,0	758,1
Природний приріст	27,6	-35,0	-373,0	-364,2	-334,0	-355,9	-297,7

Причин недостатнього рівня народжуваності в Україні багато, основні з них: низький життєвий рівень та несприятлива вікова структура населення, зменшення кількості шлюбів в розрахунку на 1000 чол., велика частка розлучень (понад 50%), несприятлива екологічна ситуація та ін.

За цей самий період значно зросла смертність населення. Якщо у 1990 році померло 629,6 тис. чол., то в 2006 році — 758,1 тис., або на 128,5 тис. чол. більше.

Таким чином, за рахунок народжуваності не можна ліквідувати втрати чисельності, оскільки смертність перевищує народжуваність майже на 300 тис. осіб за рік.

Що стосується другого фактора — *імміграції*, тобто переїзду у країну на постійне місце проживання громадян інших країн, то щорічно із України на постійне місце проживання в інші країни світу в 1991–2000 рр. щорічно виїжджало близько 100 тис. чол., в тому числі у країни далекого зарубіжжя — 50–52 тис. чол. В останні роки кількість виїжджаючих на постійне місце проживання значно зменшилась. Так, у 2004 р. за межі України виїхало 46,2 тис. чол., з них в країни СНД — 28,9 тис. чол. і в інші країни — 17,3 тис. чол. Прибуло в Україну на постійно місце проживання 38,5 тис. чол., з них із країн СНД — 32,6 тис. чол. та із інших країн 6,0 тис. чол. тобто сальдо міграції — мінус 7,6 тис. чол.

В 2005 р. із України на постійне місце проживання виїхало 35,0 тис. чол., в тому числі у країни СНД — 21,9 тис. чол. Приїхало в Україну 39,5 тис. чол., в тому числі із країн СНД — 33,4 тис. чол. Сальдо міграції становило +4,6 тис. чол.

В 2006 р. із України виїхало 30,0 тис. чол., в тому числі в країни СНД 21,3 тис. чол., приїхало в Україну 44,2 тис. чол., в тому числі із країн СНД — 34 тис. чол. Сальдо міграції становило +14,2 тис. чол.

Таким чином за останні роки привабливість України зростає і збільшується кількість бажаючих проживати в нашій країні.

Але поки-що, за рахунок народжуваності і імміграції ми не маємо можливості збільшити чисельність населення і як результат щорічно Україна втрачає в останні роки майже 300 тис. чоловік.

5.2. Урбанізація та її наслідки

Урбанізація — це скупчення населення у містах. Якщо на кінець XIX століття в країні переважало в основному сільське населення і його частка становила 84,8%, то на міське населення приходилось 15,2%. З роками частка міського населення зростала, і станом на початок 2007 р. уже 68,1% населення країни мешкало у містах (див. рис. 5.2). Причому чисельність сільського населення постійно зменшується, і в останні роки це зменшення в межах 200 тис. чол. за рік.

На початок 2005 р. в Україні нараховувалось 454 міста, в тому числі 24 обласних центрів, столиця України м. Київ і місто

республіканського підпорядкування Севастополь та 897 селищ міського типу. В цих поселеннях і проживає 32 млн чоловік.

Станом на 1.01.2007 р. у кількох містах-мільйонниках (Київ – 2,7 млн осіб, Харків – 1,5 млн, Дніпропетровськ – 1039 тис. чол., Одеса – 1001 тис. чол.) проживає 9,6% міського населення. Серед великих міст: Донецьк – 988 тис. чол., Запоріжжя – 790 тис. чол., Львів – 735 тис. чол., Кривий Ріг – 685 тис. чол., Маріуполь – 478 тис. чол., Миколаїв – 507 тис. чол., Луганськ – 446 тис. чол. та ін.

В усіх регіонах України частка міського населення не однакова. Так, у Донецькій області його 90,4%, у Луганській – 86,5%, у Дніпропетровській – 83,4%, Запорізькій 76,4%, Автономній Республіці Крим – 63,0%, а в Закарпатській області проживає в містах лише 37,1% населення, в Чернівецькій – 41,3%, в Івано-Франківській – 42,7%, у Вінницькій – 48,2%, а в решті областей частка міського і сільського населення у межах 50%.

На теренах країни в системі сільського розселення **поширене таке негативне явище, як депопуляція**, – тобто смертність перевищує народжуваність. Особливо виражене це явище в Чернігівській, Сумській, Полтавській, Житомирській, Черкаській, Вінницькій, Кіровоградській та Дніпропетровській областях.

Сільське розселення на сучасному етапі деградує, село знелюднюється. На постійне проживання в багатьох селах залишаються переважно люди старших вікових груп, а в багатьох селах проживають в основному люди пенсійного віку. В результаті лише за роки незалежності в країні чисельність сільського населення скоротилась із 17,0 млн чол. до 14,8 млн чол., або в середньому за рік більше ніж на 200 тис.чоловік.

Слід визнати, що сільське розселення України зазнало змін через хибну аграрну політику, яка сприяла погіршенню умов життя і праці людей, привела до руйнації сфери послуг та зростання безробіття, особливо серед молоді.

5.3. Трудові ресурси і зайнятість населення

Вирішальна роль у створенні національного багатства країни належить головній продуктивній силі суспільства — людині з її знаннями, досвідом і прагненням до праці. Оскільки лише працею створюється нова вартість, то раціональне використання людського потенціалу, трудових ресурсів, одне із найважливіших завдань суспільства.

Трудові ресурси — це населення, що має необхідний фізичний розвиток, розумові здібності та знання для роботи в народному господарстві, тобто це сукупність здатних до праці людей.

До трудових ресурсів відносяться: населення працездатного віку, тобто (чоловіки у віці 16–59 років, і жінки 16–54 років) за винятком непрацюючих інвалідів I і II групи працездатного віку, плюс працюючі пенсіонери і працюючі підлітки.

$$Tr = N_{\text{пр. віку}} - N_{\text{інв. пр. віку}} + П_{\text{пен.}} + П_{\text{підл.}}$$

де: $N_{\text{пр. віку}}$ — чоловіки і жінки працездатного віку;

$П_{\text{пен.}}$ — працюючі пенсіонери;

$П_{\text{підл.}}$ — працюючі підлітки;

$N_{\text{інв.}}$ — непрацюючі інваліди працездатного віку I і II гр.

Питанню раціонального використання трудових ресурсів в період командно-адміністративної системи приділялось багато уваги. Періодично аналізувалось використання фонду робочого часу працівників різних галузей народного господарства, ця проблема постійно була предметом обговорення республіканськими державними і адміністративними органами управління.

Статистичними органами були розроблені спеціальні форми звітності про використання робочого часу і нарахування заробітної плати.

Які ж причини спонукають дбати про раціональне використання трудових ресурсів?

По-перше, — на підготовку працівника, на навчання у середній загальноосвітній школі, у професійно-технічних училищах, у вищих навчальних закладах I і II та III і IV рівнів акредитації держава витрачає значні кошти.

По-друге, — людина не вічна, і в 55 років жінки, і в 60 років чоловіки виходять на пенсію. Тому раціонально використати їх фізичну силу і розумові здібності можна лише у період їх активної трудової діяльності.

По-третє, — кожна людина незалежно від того, працює вона чи ні, потребує витрат на їжу, одяг, взуття, забезпечення житлом і всіма видами комунальних та соціальних послуг.

По-четверте, — людина лише в праці удосконалює свою майстерність і навички. Закріпити отримані у навчальному закладі знання, підвищити свою ділову кваліфікацію можна лише на робочому місці.

Про ці фактори постійно повинні пам'ятати керівники всіх ланок управління і піклуватись про раціональне використання трудових ресурсів.

З переходом на ринкові методи господарювання увага до цієї надто важливої проблеми зі сторони держави докорінно змінилась. Тепер, коли громадяни України вільно вибирають види своєї діяльності, які не забороняються законом, і добровільна незайнятість громадян не є основою для притягнення їх до адміністративної і кримінальної відповідальності, змінюються і підходи до ставлення керівників різних ланок управління до цієї надто важливої проблеми, а питання зайнятості трудових ресурсів, збільшення кількості робочих місць поки що не стало загальнодержавною справою.

У результаті значна кількість населення працездатного віку не має робочих місць.

Наприклад, у 2006 р. із загальної чисельності населення 46,6 млн чол. та чисельності населення працездатного віку 28,1 млн чол. непрацюючих інвалідів I і II гр. в працездатному віці — 1,0 млн чол., та чисельності працюючих пенсіонерів 1,9 млн чол. **загальна чисельність трудових ресурсів становила 29,0 млн чол.** (28,1 — 1,0 + 1,9).

Із загальної чисельності трудових ресурсів не можуть бути залучені до економічної діяльності:

а) учні і студенти працездатного віку — **3,0 млн чол.** (учні середніх шкіл — 920 тис. чол., учні ПГУ — 474 тис. чол., студенти вищих навчальних закладів I і II рівня акредитації денної форми навчання — 347 тис. чол., і студенти вищих навчальних закладів

III і IV рівня акредитації стаціонарної форми навчання — 1289 тис. чол.);

б) жінки по догляду за дітьми — **0,8 млн чол.**;

в) зайняті у силових структурах — **0,6 млн чол.**

Могли б працювати в Україні 24,6 млн чол. (29,0 — 3,0 — 0,8 — 0,7).

З них осіб працездатного віку 22,7 млн чол. (24,6 — 1,9 млн пенсіонерів).

Згідно із статистичними даними у 2006 р. було зайнято найманих працівників — 13,2 млн чол., в тому числі у працездатному віці 11,3 млн чол. (13,2 — 1,9), не зайнято осіб працездатного віку 11,4 млн чол. (22,7 — 11,3).

Рівень незайнятого населення працездатного віку (з урахуванням виїхавших працювати за кордон) у 2006 році становив:

$$\frac{11,4 \times 100}{22,7} = 50,2.$$

Із загальної кількості незайнятого населення працездатного віку — 11,4 млн чол.: виїхали на заробітки за межі країни 7,5–8 млн чол., в межах 1 млн чол. зайнято пасажирськими та вантажними перевезеннями приватним транспортом, а решта торгує на ринках (в основному у тіньовій сфері діяльності).

Де ж взялась така кількість незайнятого населення?

За 1991–2006 рр. чисельність найманих працівників в Україні скоротилось із 23 млн 367 тис. чол. в 1991 р. до 13 млн 179 тис. чол. в 2006 р., або майже у 2 рази (табл. 5.3), (рис. 5.4).

Особливо велике скорочення чисельності працівників відбулося в промисловості, сільському господарстві і будівництві, тобто у тих галузях, де створюється суспільний продукт.

Так, за 1991–2006 рр. чисельність працівників, зайнятих у промисловості, зменшилася майже у 2,0 рази — із 7100 тис. чол. до 3706 тис. чол. У сільськогосподарських підприємствах, мисливстві та лісовому господарстві чисельність працівників скоротилась майже 4,0 рази — із 4 млн 881 тис. чол. до 1 млн 257 тис. чол.; у будівництві — у 2,8 рази із 1920 тис. чол. до 675 тис. чол.;

Таблиця 5.3

Зміна чисельності найманих працівників в Україні за видами економічної діяльності за 1991–2006 роки
(тис. чол.)

Галузі виробництва	1991	1995	2000	2004	2005	2006	в 2006 р. + або – проти 1991 р.	в 2006 р. в % до 1991 р.
Всього працівників	23367	18252	15388	13244	13222	13179	-10 188	56,4
в тому числі у промисловості	7100	5485	4424	3810	3789	3706	-3394	52,2
у сільському господарстві, мисливстві і лісовому господарстві	4881	3888	2662	1439	1299	1257	-3624	25,8
у будівництві	1920	1037	788	663	670	675	-1245	35,2
у транспорті і в з'язку	1768	1400	1178	1088	1095	1092	-676	61,8
в освіті	1829	1758	1572	1625	1637	1648	-181	90,1
в охороні здоров'я	1500	1396	1322	1301	1300	1298	-202	86,5
в державному управлінні	400	549	610	551	570	590	+190	147,8
в фінансових органах	100	169	146	189	216	246	+146	246,0
у торгівлі, ремонті автомобілів, побутових виробів, предметів особистого вжитку	1900	988	1202	1009	1051	1123	-777	59,1

Розраховано за даними табл. 17.26 «Середньорічна кількість найманих працівників за регіонами». Статистичний щорічник України за 2004 р. — К.: Консультант, 2005. — С. 403, табл. 17.28 «Середньорічна кількість найманих працівників за видами економічної діяльності» та табл. 14.7 «Зайнятість на малих підприємствах за регіонами», Статистичний щорічник України за 2006 р. К.: Консультант, 2007. — С. 305 і 372.

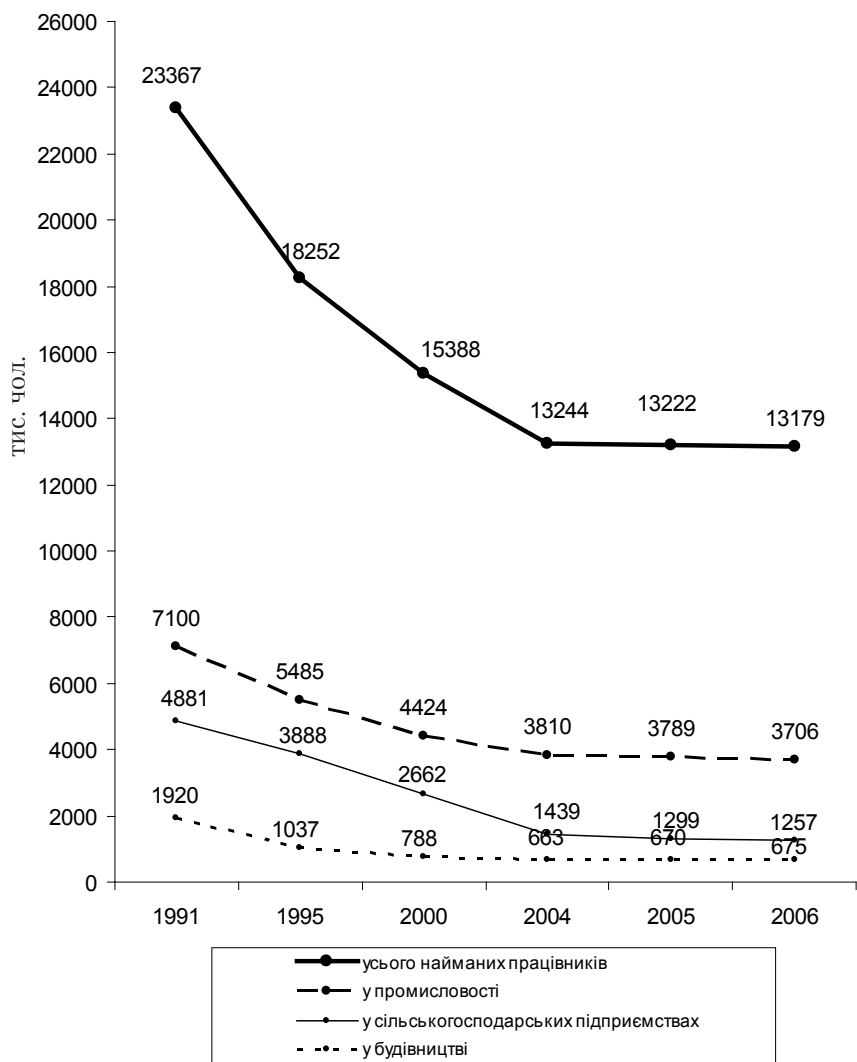

Рис. 5.4. Зміна чисельності найманих працівників України за роками

на транспорті і зв'язку у 1,6 рази: із 1768 тис. чол. до 1092 тис. чол. Відбулося скорочення чисельності зайнятих і в освіті та охороні здоров'я.

Скорочення чисельності найманих працівників відбулося в усіх регіонах України без винятку. При загальному скороченні чисельності найманих працівників за 1991–2006 рр. на 43,6% найбільшим воно було у Херсонській області — на 56,3%, в Автономній Республіці Крим — на 53,6, Чернівецькій — на 53,3%, Тернопільській на 54,5%, Івано-Франківській — на 51,6% та ін. (табл. 5.4).

Скорочення чисельності зайнятих в народному господарстві сказалося на рівні доходів населення. Якщо у 1990 р. доходи населення становили 110 млрд. крб., або 195,8 млрд. доларів США, то у 2006 р. — 479,3 млрд. грн, або 94,9 млрд. доларів США, що становить 48,5% рівня 1990 р.

Безпосередньо у виді заробітної плати у 1990 р. було отримано 78 млрд. крб., або 138,8 млрд. доларів США, то у 2006 р. відповідно 206,4 млрд. грн, або 40,8 млрд. доларів США, що становить лише 29,4% рівня 1990 р.

Причини такого скорочення чисельності найманих працівників і рівня оплати їх праці криються, з однієї сторони — в різкому скороченні обсягів виробництва в усіх галузях народногосподарського комплексу, а з іншої — у неможливості покищо створити умови для працевлаштування всіх бажаючих. Адже ст. 43 Конституції України зазначає: “Кожен має право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується. Держава створює умови для повного здійснення громадянами права на працю, гарантує рівні можливості у виборі професії та роду трудової діяльності, реалізує програми професійно-технічного навчання, підготовки і перепідготовки кадрів відповідно до суспільних потреб”.

Якщо б дотримувались положень Конституції, то в країні не було б такої кількості незайнятого населення. За даними статистики, станом на початок 2006 р. із загальної кількості працездатного населення зайнято лише 67,7% економічно активного населення, а 8,3 млн чол. вважається економічно неактивним, тобто, за методикою МОП, це особи у віці 15–70 років.

Таблиця 5.4

**Динаміка середньорічної кількості найманих працівників
у регіонах України** (тис. чол.)

	1985	1991	2000	2004	2006	в 2006 р. +або — про- ти 1991 р.	в 2006 р в % до 1991 р.
Україна	24615	23367	15388	13244	13179	-10188	56,4
Автономна Республіка Крим	1093	1037	574	496	481	-556	46,4
Області:							
Вінницька	906	856	583	440	420	-436	49,1
Волинська	479	459	317	256	255	-204	55,5
Дніпропетровська	1880	1771	1209	1113	1149	-622	64,8
Донецька	2568	2420	1627	1449	1430	-990	59,1
Житомирська	719	669	444	364	319	-350	47,7
Закарпатська	508	497	299	243	241	-256	48,5
Запорізька	1039	989	660	577	574	-415	58,0
Івано-Франківська	613	583	366	283	282	-301	48,4
Київська	840	799	530	461	461	-338	57,7
Кіровоградська	610	581	351	276	267	-314	46,0
Луганська	1389	1318	781	680	660	-658	50,1
Львівська	1249	1214	815	700	691	-523	56,9
Миколаївська	648	624	407	339	323	-301	51,7
Одеська	1254	1157	718	638	634	-523	54,8
Полтавська	861	824	569	480	466	-358	56,6
Рівненська	520	505	345	283	273	-232	54,0
Сумська	702	669	445	365	340	-329	50,8
Тернопільська	526	519	337	248	236	-283	45,5
Харківська	1612	1503	936	831	902	-601	60,0
Херсонська	624	599	364	270	262	-337	43,7
Хмельницька	718	693	469	358	329	-364	47,5
Черкаська	731	702	462	356	350	-352	49,9
Чернівецька	390	377	228	181	176	-201	46,7
Чернігівська	687	627	396	325	310	-317	49,4
Міста:							
Київ	1449	1375	1049	1144	1295	-80	94,2

Розраховано за даними табл. 17.26 “Середньорічна кількість найманих працівників за регіонами” Статистичного щорічника України за 2004 рік. — К.: Консультант, 2005. — С. 403, табл.17.28 “Середньорічна кількість найманих працівників за видами економічної діяльності” та табл. 14.7 “Зайнятість на малих підприємствах за регіонами” Статистичного щорічника України за 2006 р. К.: Консультант, 2007. — С. 305 і 372.

Разом з тим, слід враховувати і те, що законодавство нашої країни не співпадає з законодавством інших країн. Викликано це рядом причин, а основна з них рівень життя населення. Якщо в Україні середня тривалість життя серед чоловіків становить 60 років, а жінок — 72 роки, то в країнах Західної Європи і багатьох країнах світу середня тривалість життя чоловіків 76–78 років, а жінок — 82–83 роки. Звідси і вік виходу на пенсію чоловіків і жінок у віці 65 і більше років. Тому, інформація про рівень зайнятості економічно активного населення може бути як пізнавально, а нам слід рахуватись із реальністю і користуватись законодавством України. А згідно законодавства України чоловіки виходять на пенсію у 60 років, а жінки у 55 років.

Причому за 2000–2006 рр. чисельність такої частини населення збільшилась на 0,7 млн чол., зростає і рівень безробіття.

Згідно із Законом України “Про зайнятість населення” безробітні — це громадяни працездатного віку, які не мають заробітку або інших передбачених законодавством доходів, зареєстровані у державній службі зайнятості як такі, що шукають роботу, готові та здатні приступити до виконання підходящої роботи.

В останні роки в країні реєструється безробітних у межах 1 млн осіб, а станом на 1.01.2007 р. їх було 759,5 тис. чол., або 2,7% від працездатного населення.

Серед безробітного населення молоді у віці до 30 років — 42,6%, і з них 16,9% осіб, які закінчили вищі навчальні заклади I–IV рівнів акредитації та демобілізовані із строкової служби, третина звільнених з економічних причин.

Із загальної кількості безробітного населення в 2006 р. шукали роботу до 3 місяців — 25,9%, від 4 до 6 місяців — 18,5%, від 7–9 місяців — 12,9%, 10–12 місяців — 3,0%, більше року — 11,2%. Середня тривалість пошуку роботи становила 6 місяців.

Відсутність в країні роботи та довгий її пошук змусили значну частину незайнятого населення працездатного віку виїхати на заробітки за межі країни. За різними оцінками чисельність осіб, які виїхали на заробітки, становить понад 8,0 млн чол.

Слід розуміти, що повернути назад усіх людей, які виїхали на заробітки в інші країни, уже повністю не вдасться. Багато з них обзавелися сім'ями, деякі уже отримали громадянство тих

країн, де вони працюють, і намагаються перевезти туди свої сім'ї, з'являться й інші причини.

Щоб зменшити кількість незайнятого населення, у березні 2002 року було прийнято Закон України № 73 “Про затвердження державної програми зайнятості на 2001 – 2004 рр.”. Згідно з цим документом за ці роки потрібно було створити 1,5 млн робочих місць, в тому числі в 2001 р. – 370 тис., а в 2002 – 2004 рр. по 370 – 380 тис. робочих місць.

Тобто повинні бути такі показники зайнятості:

в 2001 р. $(15388 + 370) = 15758$ тис. чол.;

в 2002 р. $(15758 + 370) = 16128$ тис. чол.;

в 2003 р. $(16128 + 370) = 16498$ тис. чол.

Практично згідно з статистичними даними у 2006 р. було зайнято 13179 тис. чол., тобто цей Закон не спрацював, а чисельність найманих працівників навіть скоротилось на 2144 тис. чол. Причому за 2001–2004 рр. виконання цього Закону Урядом і Верховною Радою не аналізувалось.

Нинішній президент України В.А. Ющенко у передвиборній програмі зобов'язувався вжити заходів по збільшенню кількості робочих місць по 1 млн на рік. Через п'ять років це повинно було скласти майже 50% від кількості незайнятих працівників та 63% від тієї їх кількості, що виїхали на роботу за межі України.

Звичайно, такого збільшення кількості робочих місць замало, але якщо б воно було виконано, то це вже були б зроблені перші кроки. Перш за все збільшення численності зайнятих працівників повинно було відбутися у машинобудуванні, легкій промисловості, будівництві і сільському господарстві. Особливу увагу слід було б приділяти виведенню із тіні найманих працівників, які працюють без належного оформлення у фізичних осіб.

Але пройшли перші роки перебування нинішнього Президента на цій посаді, а чисельність найманих працівників за 2005 і 2006 роки не тільки не збільшилась на 2 млн зайнятих працівників, а навпаки скоротилась на 65 тис. чоловік, тобто його обіцянки поки-що не виконуються.

В постанові Кабінету Міністрів України № 14 від 16 січня 2008 р. «Український прорив: для людей, а не політиків» перед-

бачено створення щорічно 1 млн робочих місць. Будемо надіятись, що уже ці наміри будуть виконуватись.

Певну роль у працевлаштуванні незайнятого населення повинні зіграти створені **державні служби зайнятості населення**. На них покладено виконання таких завдань:

- аналіз ринку праці, прогнозування попиту та пропозицій на робочу силу;
- ведення обліку громадян, які звертаються з питань працевлаштування, та надання їм допомоги у пошуку роботи;
- забезпечення населення достовірною інформацією про можливість працевлаштування;
- професійна орієнтація та консультація населення про можливість працевлаштування;
- організація професійної підготовки;
- надання підприємствам, організаціям і установам допомоги при підборі кадрів;
- забезпечення в межах компетенції соціального захисту незайнятим громадянам;
- здійснення контролю за виконанням підприємствами законодавства про зайнятість населення.

У 2006 р. службою зайнятості було працевлаштоване 1070,8 тис. чол. в тому числі у промисловості 28,3%, у сільському господарстві – 17,6%, торгівлі – 21,6%. Із загальної кількості працевлаштованих майже половина – 49,4% – становили жінки.

Однією із головних проблем, з якою стикається наше народне господарство, – це неповна зайнятість працівників на робочих місцях.

В останні роки працювали в режимі неповного робочого тижня 9–11% штатних працівників, в тому числі в промисловості 13–17%, в будівництві й транспорті 16–22%. У деяких галузях промисловості ці показники значно вагоміші. Так, у харчовій промисловості та на підприємствах, які займаються переробкою сільськогосподарської продукції частка найманих працівників, які перебували в умовах вимушеної неповної зайнятості, становила 19–23%, в хімічній і нафтохімічній промисловості 19–28%, в машинобудівній 24–33%, в легкій промисловості 27–36%.

Нестабільна робота промислових підприємств посилює невпевненість працівників у їх майбутньому, впливає на їх заробітки і є однією з причин плінності кадрів.

У деяких країнах світу, у зв'язку із скороченням народжуваності і зменшенням чисельності трудових ресурсів, ставиться питання про залучення робочої сили з інших країн. Таке питання стоїть і перед Російською Федерацією, уряд якої у 2005 р. значно спростив процес отримання її громадянства. В зв'язку з цим з України може збільшитись кількість виїжджаючих туди на постійне місце проживання, і щоб запобігти цьому, урядом країни мають бути вжиті дієві заходи по поліпшенню зайнятості та підвищенню життєвого рівня населення України.

Особливої уваги заслуговує поліпшення зайнятості населення у сільській місцевості, де за роки незалежності тільки у сільськогосподарських підприємствах чисельність зайнятих скоротилась майже в п'ять разів. З метою поліпшення зайнятості населення що проживає в сільській місцевості слід збільшувати обсяги виробництва трудомісткої продукції рослинництва та тваринництва, заготівлі і переробки сільськогосподарської продукції, надання послуг у сільських населених пунктах, створення об'єктів соціальної інфраструктури та їх утримання. Все це потребує значних витрат праці і сприятиме поліпшенню зайнятості трудового потенціалу країни.

Контрольні запитання

1. Населення, його функції та динаміка зміни чисельності.
2. Тенденції природного і механічного руху населення.
3. Урбанізація та її наслідки.
4. Трудові ресурси і зайнятість населення.
5. Безробіття розрахункове і фактичне.
6. Динаміка зайнятості населення за галузями виробництва.

Рекомендована література

1. Конституція України. — К.: Видання Верховної Ради України, 1996.
2. Закон України “Про зайнятість населення”. Із змінами і доповненнями, внесеними Законами України від 3 квітня 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — IV. — № 662.
3. Закон України “Про затвердження державної програми зайнятості на 2001 — 2004 роки”, прийнятий 7 березня 2002 р.
4. Статистичний щорічник України. — К.: Техніка, 2001.
5. Статистичний щорічник України. — К.: Консультант, 2007.
6. Махсма М.Б. Економіка праці та соціально-трудові відносини. — К.: Вид-во Європейського університету, 2002.
7. Розміщення продуктивних сил України. Навчальний посібник / Під ред. С.І. Дорогунцова, Ю.О. Пітюренка, Я.Б. Олійника. — К.: КНЕУ, 2000. — 364 С.
8. Лишиленко В.І. Проблеми зайнятості трудових ресурсів села (статистичний аспект) // Науковий вісник Державної академії статистики, обліку і аудиту, 2004. Вип. 4.
9. Лишиленко В.І. Раціональне використання трудових ресурсів — головна умова соціально-економічного розвитку країни // Науковий вісник Державної академії статистики, обліку і аудиту, 2005. Випуск 2.
10. Програма Кабінету Міністрів України “Український проєкт: для людей, а не політиків”, затверджена постановою Кабінету України 16.01.2008 р. № 14.

6. Виробничий і науково-технічний потенціал України

Розглядаються наступні питання:

6.1. Виробничий потенціал

6.2. Науково-технічний потенціал

6.1. Виробничий потенціал

Виробничий потенціал — це сукупність засобів виробництва, які можна задіяти при виробництві матеріальних благ, необхідних для країни. Він характеризується як величиною (вартістю) основних виробничих фондів, так і їх наявність в натуральному вимірі.

До основних виробничих фондів відносяться приміщення і устаткування, машин і обладнання, транспортні засоби, інструменти, виробничий і господарський інвентар, доросла робоча і продуктивна худоба, багаторічні насадження (сади і винаградники).

Основні засоби багаторазово використовуються у матеріальному виробництві. Зберігаючи натуральну форму, засоби виробництва постійно зношуються і переносять частинами свою вартість на вироблену продукцію у вигляді амортизаційних відрахувань.

Розширення виробництва потребує постійного збільшення як вартісної, так і натуральної кількості виробничих основних засобів.

У 1990 р. у структурі вартості виробничих основних засобів 48,2% приходилось на промисловість, 24,6% — на сільське господарство, 18,6% — на транспорт, 3,8% — на будівництво і 4,7% — на інші галузі матеріального виробництва (табл. 6.1). До цього року їх вартість постійно зростала. Лише за 1985–1990 рр. приріст виробничих основних засобів становив 24,3%, або майже 5% щороку. Причому рівень їх зростання був майже однаковим в усіх галузях матеріального виробництва.

Таблиця 6.1
Зміна вартості виробничих основних засобів в Україні за 1985–2005 рр.

(у фактичних цінах на кінець року)

Показники	1985,		1990		2000	2002	2004	2005		в	
	млрд крб.	млрд дол. США	млрд дол. США	структура, %	млрд грн	млрд грн	млрд грн	млрд дол. США	млрд грн	2005 р.	
										в % до 2000 р.	в % до 1990 р.
Виробничі основні засоби, всього	255	317	561,0	100	514,4	607,1	658,7	153,5	785,9	162,0	27,4
в тому числі в: промисловості	125	153	270,8	48,2	267,1	339,2	371,3	90,4	463,0	183,7	33,4
сільському господарстві	62	78	136,1	24,6	96,1	87,1	78,6	13,9	71,1	78,5	10,2
будівництві	9	12	21,2	3,8	15,5	17,3	19,2	4,5	23,2	160,7	21,2
транспорті	47	59	104,4	18,6	107,5	141,8	161,0	36,8	188,3	185,8	35,2
торгівлі, громадському харчуванню й інших галузях матеріального виробництва	12	15	28,5	4,7	28,3	21,7	28,6	7,9	40,3	151,9	27,7

Офіційний курс валют: в 1985 р. за 100 доларів США – 70,42 крб. (газета “Известия” 16 грудня 1985 р. № 356 (21427)); в 1990 р. за 100 доларів США – 56,4 крб. (газета “Известия” 26 грудня 1990 р.). За 1 долар США в 2000 р. – 5,43 грн, в 2002 р. – 5,33 грн, в 2004 р. – 5,32 грн, в 2005 р. – 5,12 грн (Статистичний щорічник України. – К.: Консультант, 2006. – С. 67).

За роки незалежності, у зв'язку із приватизаційними процесами та реформуванням народногосподарського комплексу, значно змінились як структура виробничого потенціалу, так і його вартісна оцінка.

Що стосується вартісної оцінки виробничого потенціалу, то в зв'язку з тим, що в Україні є уже своя національна грошова одиниця гривня, а в статистичних щорічниках вся інформація до 1990 р. показується в радянських карбованцях, а після 1996 р. — в українських гривнях, для співставлення інформації слід привести її до однієї грошової одиниці. Такою одиницею може бути долар США як міжнародна грошова одиниця.

За період незалежності (1990–2005 рр.) значно скоротилась вартість виробничих основних засобів. Якщо на кінці 1990 р. в доларовому обчисленні їх було на суму 561 млрд дол. США (317 x 1,77), в тому числі в промисловості на 270,8 млрд (153 x 1,77), сільському господарстві на суму 138,1 млрд (78 x 1,77 т), будівництві на 21,2 млрд (12 x 1,77) і транспорті на 104,4 млрд (59 x 1,77).

На кінець 2005 р. залишилось виробничих основних засобів на суму 153,5 млрд дол. США (785,9 : 5,2), або 27,4% від тієї кількості, що була на кінець 1990 року. В промисловості на кінець 2005 р. залишилось виробничих основних засобів на суму 90,4 млрд дол. США (463 : 5,2), або 33,4% від їх вартості на кінець 1990 р.; в сільському господарстві відповідно 13,9 млрд (71,1 : 5,12), або 10,2%; будівництві — 4,5 млрд (23,2 : 5,12), або 21,2%; в транспорті їх залишилось на суму 30,8 млрд дол. США (188,3 : 5,12), або 35,2% від тієї вартості, що була на кінець 1990 р.

Втрата виробничого потенціалу відбулася за таких причин:

- ***по-перше***, в процесі приватизації підприємства доводили до банкрутства, реалізуючи під різними приводами машини і устаткування;
- ***по-друге***, під видом розрахунку з працівниками за заборгованість по оплаті праці значну частину верстатів і обладнання роздано і продано за значно заниженою вартістю.
- ***по-третє***, значна частина промислових підприємств здала свої приміщення в оренду або продала, і в результаті обладнання здано на металолом;

– *по-четверте*, в результаті аграрної реформи і приватизації в сільськогосподарських підприємствах майже ліквідовано не лише поголів'я тварин, а зруйновано і тваринницькі приміщення.

В результаті виробничий потенціал всіх галузей матеріального виробництва значно послабився, технічний стан наявних виробничих фондів, тих, що залишились на підприємствах, далекий від оптимальних.

Так, за даними Держкомстату України ступінь зносу основних засобів у 2005 р. становив у середньому 49%, з них у промисловості – 57,9%, у сільському господарстві – 52,2%, у будівництві 45,1%.

Особливої руйнації зазнало сільське господарство. Різке скорочення поголів'я худоби і птиці у сільськогосподарських підприємствах привело до руйнування тваринницьких приміщень, не говорячи уже про стан механізації у тваринництві.

Не кращі справи і в інших галузях сільськогосподарського виробництва. Якщо у 1991 р. в сільськогосподарських підприємствах налічувалось 497,3 тис. тракторів, 105,2 тис. зернозбиральних комбайнів, 15,3 тис. кукуруддозбиральних комбайнів, 19,8 тис. бурякозбиральних комбайнів, 9,6 тис. картоплезбиральних комбайнів, 4,8 льонозбиральних комбайнів та споживалось 39,6 млрд кВт.год. електроенергії, то у в 2006 р. в аграрній сфері залишилось 201 тис. тракторів, або 40,4% тієї кількості, що була в 1990 р., зернозбиральних комбайнів залишилось 44 тис., або 42%, кукурудзянозбиральних комбайнів 7 тис., або 45,8%, бурякозбиральних комбайнів 12 тис., або 60,6%, а електроенергії використовувалось лише 9,8% від рівня її споживання в 1990 р.

Причому основна кількість техніки, яка нині використовується у сільському господарстві, давно відпрацювала амортизаційний термін.

Викликає здивування і той факт, що якщо в цілому за 2000–2005 рр. вартість виробничих основних засобів збільшилась в основному на 52,7%, то тих, які використовуються у сільському господарстві, зменшилась на 26,1%.

Враховуючи той факт, що в останні роки вартість виробничих основних засобів обчислюється у фактичних цінах на кінець

року, то для отримання більш правдивої інформації про рівень зростання вартості основних засобів за період, який береться для аналізу, слід враховувати зростання індексу споживчих цін. За 2000–2005 рр. індекс цін інвестицій в основний капітал зріс на 68,4%, тобто зростання вартості виробничих основних засобів відбулося за рахунок цінового фактора, а не збільшення їх в натурі. Причин зростання цінового фактора багато, але для нашої країни все пов'язано із подорожчанням енергоносіїв.

6.2. Науково-технічний потенціал

Науково-технічний потенціал — це сукупність ресурсів і можливостей сфери науки, що дають змогу ефективно вирішувати господарські завдання.

Науково технічний потенціал включає:

- матеріально-технічну базу науки (приміщення наукових установ, наукове обладнання і устаткування, експериментальні заводи, лабораторії);
- кадри наукової системи (вчені, дослідники, конструктори, науково-технічний персонал);
- інформаційну систему, яка забезпечує доведення даних досліджень до користувачів (наукові бібліотеки, інтернет);
- організаційно-управлінську систему що включає планування науково-дослідних робіт, їх фінансування та управління.

У цій системі мережа науково-дослідних, конструкторських, проектних інститутів і лабораторій, а також дослідних підрозділів вищих навчальних закладів постійно збільшується з метою розповсюдження і впровадження в практику наукових знань і реалізації єдиної науково-технічної політики.

В Україні створено потужний науково технічний потенціал, спроможний вирішувати найактуальніші проблеми, пов'язані з науково-технічним прогресом. Але на сучасному етапі господарський механізм не забезпечує необхідного сприйняття підприємствами науково-технічних досягнень.

З метою вдосконалення управління наукою в Національній академії наук створено шість територіальних центрів: у Києві, Харкові, Донецьку, Дніпропетровську, Одесі і Львові. Крім того діють галузеві академії — аграрних, педагогічних, юридичних, інженерних і медичних наук, які повинні розробляти і впроваджувати у виробництво наукові розробки, змінювати характер традиційних видів виробництва, створювати і вдосконалювати високопродуктивну техніку, нові види матеріалів, прогресивні технології виробництва та зміцнювати здоров'я поколінь.

Особливо велика роль науково-технічного прогресу в охороні навколишнього середовища і раціональному природокористуванні.

Розвиток науки і техніки дає змогу створювати ефективні засоби і прилади для промислових і комунальних викидів, що забруднюють довкілля. Територіальне поєднання наукових і освітніх установ, наукомістких виробництв сприяє єдиній цілі — докорінному перетворенню продуктивних сил суспільства і прискореному розвитку народногосподарського комплексу країни.

Розміщення наукових закладів впливає на розвиток галузей народного господарства. Інститути теоретичного профілю розташовані у великих науково-культурних центрах. Переважна їх кількість знаходиться у столиці України — Києві та великих промислових центрах — Харкові, Львові, Донецьку, а на периферії — їх філії.

Значну роль у розміщенні об'єктів народного господарства відіграють проектні інститути, що займаються проектуванням великих промислових підприємств, транспортних магістралей, електростанцій, споруд житлового і соціального призначення.

Значного розвитку в Україні досягли заводський і галузевий сектори науки. Заводський сектор зосереджений в основному на великих промислових підприємствах.

В Україні у 1990 р. науковою і науково-технічною роботою займалось 313,1 тис. чол., в тому числі мали науковий ступінь доктора наук 3,2 тис. чол., кандидата наук 29,3 тис. Витрати на проведення науково-дослідних робіт становили 3988,6 млн крб., або 7059,8 млн дол. США (табл. 6.2), (рис. 6.1–6.3).

Таблиця 6.2

**Динаміка розвитку науково-технічного потенціалу України
за 1990–2006 рр.**

Показники	1990	2000	2002	2004	2006	в % в 2006 р. до 1990 р.
Кількість наукових закладів, одиниць	1450	1490	1477	1505	1510	104,1
Кількість спеціалістів, які виконували науково-технічні роботи, тис. чол.	313,1	120,8	107,4	106,6	100,2	32,0
з них мають науковий ступінь:						
доктора наук	3,2	4,1	4,0	4,0	4,3	134,0
кандидата наук	29,3	17,9	17,1	17,0	16,9	57,6
Витрати організацій на науково-дослідні роботи:						
в національній валюті	млн крб. 3988,6	млн грн 2046,3	млн грн 2611,3	млн грн 4251,7	млн грн 5164,4	
в млн. доларів США	7059,8	301,3	404,1	667,6	982,4	13,9
Впроваджено нових технологічних процесів, одиниць	7303	1403	1142	1727	1145	15,6
Освоєно виробництво найменувань нових видів техніки, одиниць	11482	610	520	769	786	6,8

Офіційний курс валют:

1990 р. За 100 доларів США – 56,4 крб. (газета “Известия” за 26 грудня 1990 р. № 358 (23261)).

За 1 долар США: в 2000 р. – 5,43 грн, в 2002 р. – 5,33 грн, в 2004 р. – 5,32 грн, 2006 р. – 5,05 (Статистичний щорічник України за 2006 р. – К.: Консультант, 2007. – С. 66).

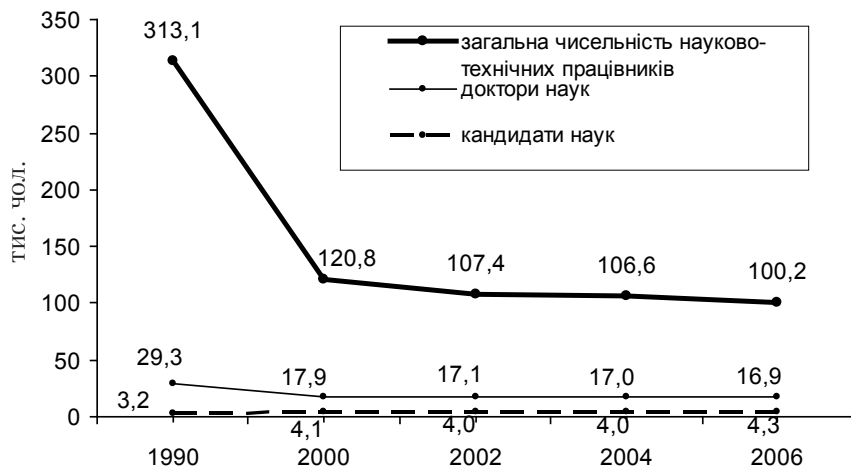

Рис. 6.1. Зміна чисельності працівників, які виконували науково-технічні роботи

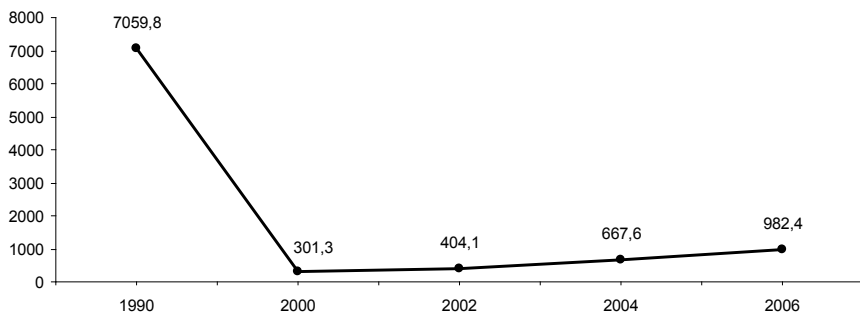

Рис. 6.2. Витрати на науково-дослідні роботи в Україні за 1990–2006 рр. (в млн дол. США)

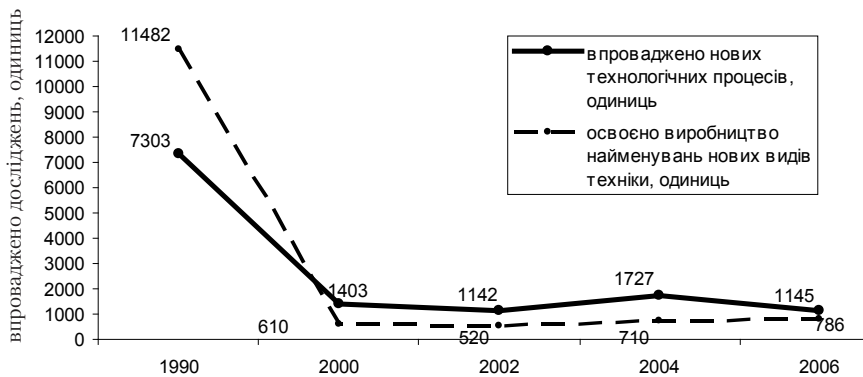

Рис. 6.3. Впроваджено у виробництво наукових досліджень за роками

За роки незалежності (1991–2006) чисельність спеціалістів, які виконували науково-технічні роботи, скоротилась із 313,1 тис. чол. до 100,2 тис. чол., або більше ніж 3 рази.

Недоліком такого положення слід вважати і те, що витрати на виконання науково-дослідних робіт скоротились до 5,1 млрд грн або до 982,4 млн доларів США, або в 7 разів менше того обсягу витрат, які асигнувались на такі роботи в 1990 р.

У загальній сумі витрат на науково-технічні роботи фінансування із держбюджету в 2006 р. становило 41%, а решту коштів приходилося заробляти, виконуючи госпрозрахункові роботи.

Недостатнє бюджетне фінансування не дає можливості забезпечити високий рівень оплати праці науковців, що спричинило виїзд значної частини докторів і кандидатів наук у різні країни світу (табл. 6.3). Найбільше їх виїхало до США, Російської Федерації, Німеччини, Канади, Ізраїлю.

За останні роки дещо збільшилось державне фінансування науково-дослідних робіт, що позначилося на підвищенні рівня оплати працівників науково-дослідних установ і це у деякий мірі вплинуло на від'їзд наших наукових кадрів за кордон. Їх стало виїждати значно менше. Але покищо рівень оплати працівників

Таблиця 6.3

Виїзд науковців за межі України

(чол.)

Показники	Доктори наук					Кандидати наук				
	1995	2000	2002	2004	2006	1998	2000	2002	2004	2006
Всього	59	26	27	13	6	98	125	128	74	37
в тому числі до країн:										
Російська Федерація	2	3	3	3	2	23	31	20	18	4
США	10	9	5	2		37	34	27	20	12
Німеччина	3	6	4	4	2	13	14	25	16	5
Ізраїль	10	3	–	–		10	15	4	3	4
Канада	–	–	–	–		4	12	14	10	–
Інші країни	7	6	15	4	2	11	19	38	7	12

наукових установ не відповідає їх вкладу у суспільний розвиток країни і потребує впорядкування і підняття до належного рівня.

У Програмі Кабінету Міністрів України «Український проєкт: для людей, а не для політиків», затвердженій Кабміном 16 січня 2008 р. у розділі «Ефективна наука» вказується, що з метою підвищення ролі науки у розвитку суспільства уряд зобов'язується: перетворення провідних університетів у наукові центри, зближення академічної і університетської науки; збільшення обсягів фінансування наукових досліджень до європейських стандартів; підвищення соціального статусу наукового працівника; оптимізацію співвідношення обсягів державного фінансування фундаментальних і прикладних наукових досліджень та вдосконалення механізму такого фінансування на основі державних пріоритетів; перехід до фінансування науково-технологічних розробок переважно за результатами проведення відкритого конкурсу; самоврядність наукових установ та їх підрозділів, підвищення ролі вчених рад, перехід до виборності керівників наукових установ та обмеження часу їх перебування на посаді (не більше як два строки підряд); подальшу інтеграцію вітчизняних наукових установ у міжнародний науковий процес шляхом активного залучення України до виконання міжнарод-

них наукових програм; запровадження системи грантової підготовки для талановитої молоді на проведення наукових досліджень.

Контрольні запитання

1. Виробничий потенціал, динаміка розвитку.
2. Наука — безпосередня продуктивна сила суспільства.
3. Науково-технічний потенціал і його склад.
4. Динаміка кількості наукових закладів, чисельності зайнятих та витрат на науково-дослідні роботи.
5. Проблеми розвитку науково-технічного потенціалу України.

Рекомендована література

1. Дорогунцов С.І., Рейкова Л. Сучасні проблеми технічного розвитку промисловості України // Економіка України. — 1996. — № 9.
2. Научно-технический прогресс: Словарь / Под ред. Л.И. Абалкина. — М.: Политиздат, 1987. — 168 с.
3. Марущак В. Проблеми інтеграції України у світову наукову структуру // Економіка України. — 1994. — № 10. — С. 62–66.
4. Бесчасний Л. Про механізм мотивації до науково-технічної діяльності в умовах ринкової економіки // Економіка України. — 1995. — № 8. — С. 15–23.
5. Статистичний щорічник за 2006 р. — К.: Консультант, 2007.
6. Науково-інформаційне забезпечення сталого економічного розвитку України // Економіка України. — 2004. — № 3.

7. Народногосподарський комплекс України

Розглядаються наступні питання:

7.1. *Поняття народногосподарського комплексу та стан розвитку*

7.2. *Місце України за рівнем економічного розвитку*

7.3. *Поділ народного господарства за формами власності*

7.1. Поняття народногосподарського комплексу та стан розвитку

Народногосподарський комплекс — це сукупність галузей народного господарства, у яких виробляються матеріальні цінності, та тих, що їх обслуговують.

До галузей, в яких виробляють матеріальні цінності, відносяться: промисловість, сільське господарство, будівництво і вантажний транспорт.

До обслуговуючих галузей відносяться галузі, в яких надаються населенню різні послуги. Вони діляться на дві групи галузей.

До першої групи відносяться галузі, які задовольняють духовні і фізичні потреби людини. Це освіта, культура, охорона здоров'я і спорт.

До другої групи відносяться галузі, які надають послуги населенню. Ця група включає в себе житлово-комунальне господарство, побутове обслуговування, пасажирський транспорт, зв'язок і всю систему кредитування.

Довгий час сфера нематеріального виробництва вважалась лише як обслуговуюча. Разом з тим у цій сфері надаються послуги, які мають споживну вартість, і вона впливає на ефективність матеріального виробництва.

Народногосподарський комплекс України формувався в умовах, коли країна була в складі Росії, а потім і в складі Радянського Союзу, і це зробило певний відбиток на економіку країни.

Маючи великі запаси кам'яного і бурого вугілля, залізної і марганцевої руди, нерудних мінеральних ресурсів, родючі землі та кваліфіковані кадри, народне господарство було спрямоване на широкий розвиток видобувної промисловості, підприємств важкої індустрії і військово-промислового комплексу та виробництва сільськогосподарської продукції в таких обсягах, які б сприяли розвитку всього СРСР.

Народногосподарський комплекс України створювався і примножувався віками і станом на 1.01.1991 року вартість основних засобів становила **474 млрд крб.** в тому числі виробничого призначення на суму **317 млрд крб.**

Перехід України до ринкової економіки з усією гостротою поставив проблему оптимізації структури народногосподарського комплексу та шляхів її перетворення. Вдосконалення структури виробництва — дуже складна і багатопланова робота. Насамперед вона вимагає визначатись із співвідношенням матеріального виробництва та сфери послуг, виробництвом засобів виробництва та предметів споживання.

Роль кожної галузі у створенні суспільного продукту і національного доходу змінюється з часом.

За останні роки намітились позитивні зміни у виробництві валового внутрішнього продукту. За 2000–2006 рр. виробництво продукції у ринкових цінах зросло майже у 2 рази, в тому числі у промисловості — у 1,6 рази, сільському господарстві — у 1,8 рази і в будівництві — у 2,1 рази (табл. 7.1).

Разом з тим за обсягами виробництва продукції в доларовому обчисленні ми значно відстаємо від досягнутого рівня 1990 р. Якщо у 1990 р. в Україні вироблялось ВВП на 295,8 млрд доларів США (167,1 x 1,77), то у 2006 р. було вироблено продукції лише на 106,5 млрд дол. США (537,7 : 5,05), або лише 36,0% рівня 1990 р.

За роки незалежності змінилась і структура ВВП. Якщо у 1990 р. на основні виробничі галузі (промисловість, сільське

Таблиця 7.1

**Динаміка виробництва ВВП в Україні
за 1990–2006 рр.**

	1990			2000	2006			В 2006 р. в % до 1990 р.
	млрд крб.	млрд дол США	в %	млрд грн	млрд грн	млрд дол США	в %	
Валовий внутрішній продукт (у ринкових цінах), в тому числі:	167,1	295,8	100	170,7	537,7	106,5	100	36,0
промисловість	57,7	102,1	34,5	49,7	137	27,1	25,4	26,5
сільське господар- ство	40,7	72,0	24,4	20,2	40,6	11,1	7,6	15,4
будівництво	13,6	24,1	8,1	6,8	23,6	19,5	4,4	80,9
інші	55,1	97,6	28,0	94,0	336,5	66,6	62,6	68,2

Офіційні курси валют.

1990 р. За 100 доларів США – 56,4 крб. (газета “Известия” за 26 грудня 1990 р. № 958 (23261)).

За 1 долар США в 2000 р. – 5,43 грн, 2002 р. – 5,33; 2004 р. – 5,30; 2006 р. – 5,05 (Статистичний щорічник України. – К.: Консультант, 2006. – С. 65).

господарство і будівництво) приходилось 67,1% валової продукції, то у 2006 р. – лише 37,4%, тобто поки-що виробництво продукції у основних виробничих галузях не є пріоритетним у державі.

По-друге, слід враховувати і те, що ціни на всі види продукції зростають, а ВВП рахується у фактичних цінах. Адже за 2000–2006 роки індекс цін виробників промислової продукції зріс на 68,8%, реалізації продукції сільського господарства на 29,2%, а на будівельно-монтажні роботи на 95%. Тобто лише за рахунок зростання цін ВВП в країні зросло майже на 64%. Це не говорить про зростання обсягів виробництва.

7.2. Місце України за рівнем економічного розвитку

Економічний розвиток характеризується сукупністю даних про економічні відносини у процесі відтворення, які використовуються в системі управління як народним господарством взагалі, так і окремими його галузями.

Економічна наука виділяє дві групи показників, які характеризують стан розвитку країни, — натуральні і вартісні.

Натуральні показники — це обсяги виробництва певних видів промислової і сільськогосподарської продукції в натуральних величинах.

Для кожної галузі виробництва характерні свої показники, які відображають характер її роботи: машини — у штуках; метал у тоннах; газ у м³; м'ясо і молоко — у тоннах; тканини — у м² і т.д. Обсяги виробництва продукції в натуральному виразі дають можливість визначити частку виробництва продукції певним виробником у виробництві її взагалі чи у певному регіоні, країні чи групі країн.

В Україні обсяги виробництва продукції в натуральному обчисленні незначні і порівняти їх із світовим виробництвом проблематично.

Разом з тим Україна до 1917 р. входила до складу Росії і її частка у добуванні залізної руди становила 74,5%, видобутку кам'яного вугілля — 78,2%, виробітку чавуну і сталі відповідно 68,6 і 56,7%, виробництву електроенергії — 26,7%, мінеральних добрив — 40,4%, цукру-піску — 81,6%. Такі показники виробництва певних видів продукції, які приходились на Україну при середньому показнику в розрахунку на одного члена федерації (до складу Росії входили крім 15 республік колишнього СРСР іще Польща і Фінляндія), свідчать, що при високому рівні розвитку надіятись на отримання незалежності таким шляхом, як її отримали Польща і Фінляндія, було нереальним.

У перші роки Радянської влади і до Великої Вітчизняної війни Україна була основним виробником продукції чорної металургії і постачальником кам'яного вугілля в Радянському Союзі. Частка виробництва електроенергії сягала 25,7%, мінеральних добрив — 31%, тракторів — 33%, цукру-піску — 73%.

В 1990 р. в Україні добувалось 42% залізної руди, 21,4% вугілля, вироблялось 39,4% чавуну, 32,6% сталі, 35% прокату, 16,9% електроенергії, 13% мінеральних добрив, 21,8% тракторів, 67,5% цукру-піску. Крім того в 1990 р. В Україні вироблялось 23,8% зерна, 25,5% м'яса і 27% молока від загальносоюзного виробітку.

Досить високі показники частки України у виробництві продукції були і до встановлення незалежності.

Не дивлячись на те, що обсяги виробництва продукції в Україні за роки незалежності значно зменшились, але при загальному скороченні її виробництва в усіх країнах колишнього СРСР часка України у виробництві основних видів продукції поки що значна, і становить по видобутку залізної руди 40,1%, виробництву чавуну, сталі і прокату – третину, по виробництву вугілля – 19,5% тощо.

Тобто Україна являється вагомим виробником багатьох видів продукції серед країн СНД.

Вартісні показники — це виробництво валового внутрішнього продукту (ВВП) в цілому і в розрахунку на одну особу.

Валовий внутрішній продукт (ВВП) — це загальний обсяг виробництва продукції у грошовому виразі за певний період (місяць, квартал, півріччя і за рік). За допомогою цього показника можна порівнювати роботу будь-якої галузі виробництва і країни в цілому, оскільки вироблена продукція оцінюється в певній грошовій одиниці. Найбільш об'єктивним показником, який характеризує стан розвитку країни, вважається виробництво валового внутрішнього продукту в розрахунку на душу населення.

Для порівняння у міжнародній практиці за еталон при розрахунках прийнятий долар США.

До встановлення незалежності в Україні за рік у 1990 р. вироблялось продукції в розрахунку на одну особу на 4,9 тис. дол. США, а в 2006 р. — 2,3 тис. дол. США, що поки-що значно менше показника 1990 р. (табл. 7.2).

За 1990–2006 рр. виробництво продукції в Україні в розрахунку на одну особу значно скоротилось, і значно менше, ніж у наших сусідів — Білорусії, Російській Федерації, Польщі, Сло-

Таблиця 7.2

**Виробництво валової продукції в розрахунку
на душу населення**

(тис. дол. США)

Країни	1990	1995	2000	2002	2003
Україна	4,9	0,72	0,63	0,89	1,04
Білорусь	5,9	1,0	1,0	1,4	1,7
Російська Федерація	6,5	2,1	1,8	2,4	3,0
Польща	1,6	3,4	4,2	4,9	5,4
Туреччина	2,6	2,7	2,9	2,6	3,4
Канада	20,7	19,8	23,2	23,2	27,1
Англія	17,4	19,6	24,5	26,5	30,6
Данія	25,9	34,5	29,8	32,3	39,5
США	22,5	27,2	34,2	35,7	36,9
Японія	24,7	42,3	37,5	31,3	33,8
Німеччина	21,0	30,1	22,7	24,1	29,2
Словаччина	3,1	3,6	3,8	4,5	6,0
Румунія	1,6	1,6	1,6	2,0	2,61

ваччині, Румунії й інших країнах і значно менше, ніж у передових країнах — США, Канаді, Англії, Данії, Японії, де виробництво продукції значно більше і становить біля 30 тис. дол. США в розрахунку на одну особу.

Організація Об'єднаних Націй проводить визначення обсягу виробництва продукції і у цінах 1990 р.

За даними ООН, у 2003 р. у світі було вироблено продукції у постійних цінах 1990 р. у доларах США на суму 31082,2 млрд дол. США, в Україні — на 131 млрд дол. США, що становить 0,4% світового виробництва. Частка Російської Федерації — 2,5%, США — 26,8%, Німеччини — 6,5%, Китаю — 4,1%.

У цих цінах при середньому світовому рівні виробництва продукції в розрахунку на одну особу 5,0 тис. дол. США в Україні виробництво продукції становило 2,7 тис., або 54% середньо-світового виробництва.

За даними статистики ООН за обсягами виробництва ВВП на душу населення займає неприглядне місце, менше нас виробляє продукцію лише 70 країн світу.

Причин такого стану дуже багато, але найвагомішою слід вважати те, що ми торгуємо в основному сировинними матеріалами, тоді як виробництво продукції машинобудування та високотехнологічної промислової продукції значно скоротилось. Ми практично втратили виробництво власної електроніки і радіотехніки, а виробляємо (складаємо) таку техніку із комплектуючих іноземного виробництва. Аналогічна ситуація в автомобілебудуванні, у виробництві побутової техніки та інших галузей економіки.

Для подолання такої великої різниці у виробництві продукції в нашій країні в порівнянні з провідними країнами світу слід радикально змінювати структуру виробництва в бік виробництва високотехнологічної продукції машинобудування, електронної техніки та різкого збільшення обсягів виробництва продукції сільського господарства.

7.3. Поділ народного господарства за формами власності

Власність — це врегульовані законом суспільні відносини щодо володіння, користування і розпорядження майном, тобто це відношення людини до предметів.

Відношення людини до власності визначається основним законом держави — її конституцією.

В Україні до встановлення незалежності діяла Конституція СРСР. Згідно зі її статтею 10 основу економічної системи СРСР становила соціалістична власність на засоби виробництва у формі державної (загальнонародної) і колгоспно-кооперативної власності. Соціалістичною власністю являлась також власність професійних і інших громадських організацій, необхідних для виконання їх уставних задач.

Згідно зі **статтею 11** Конституції СРСР державна власність — загальне надбання всього радянського народу, тобто **основна форма соціалістичної власності.**

Виключно у власності держави знаходилося: земля, її надра, вода, ліси. Державі належали основні засоби виробництва у про-

мисловості, будівництві, сільському господарстві, засоби транспорту і зв'язку, банки, власність створених державою комунальних та інших підприємств, необхідних для виконання завдань держави.

Статтею 12 Конституції СРСР власністю колгоспів та інших кооперативних організацій, їх об'єднань являлись засоби виробництва й інше майно, необхідне для виконання їх уставних задач.

Згідно зі **статтею 13** Конституції основу особистої власності громадян СРСР складали їх трудові доходи. В особистій власності громадян могли бути предмети особистого використання, зручностей і підсобного домашнього господарства, житловий будинок і трудові нагромадження. Особиста власність громадян і право на її успадкування охоронялись державою.

Таким чином, згідно із Конституцією СРСР усі заводи і фабрики та різні інші підприємства, комунальне житло міст і соціальна сфера находилась у загальнонародній власності.

У власності держави находились майже 10 тис. великих заводів і фабрик, 150 тис. інших підприємств та 2,5 тис. радгоспів.

Колгоспно-кооперативна власність була сконцентрована у 10 тис. колгоспів, виробничі фонди яких за балансовою вартістю оцінювались у 39 млрд крб.

У 1991 році вартість основних засобів України становила 474 млрд крб, в тому числі виробничого призначення — 317 млрд крб.

Вартість основних фондів невиробничої сфери становила 157 млрд крб: в тому числі вартість житла — 88 млрд крб; комунального господарства — 23 млрд крб; підприємств охорони здоров'я — 30 млрд грн; науки, культури і мистецтва — 16 млрд крб.

Особиста власність громадян була представлена їх майном та у ощадному банку СРСР находилось вкладів громадян України на суму 130 млрд крб.

Після встановлення незалежності постало питання відношення людей до майна. Верховна Рада України 7 липня 1992 року прийняла Закон України “Про власність”, яким **не встановлено граничну норму на власність**, але вказано, що приватна власність мусить мати трудовий характер, тобто власність громадян являється

і примножується за рахунок їх доходів від участі у виробництві, від підприємницької діяльності, ведення власного господарства, доходів від коштів, вкладених у кредитні заклади, акції і цінні папери та отримані іншим шляхом, що не суперечить Закону.

Згідно з цим Законом приватизувати можна було все, за виключенням, того, що не підлягало приватизації:

- майно органів державної влади і управління;
- майно Збройних Сил;
- золоті і валютні фонди;
- державні матеріальні резерви;
- комплекси з виготовлення цінних паперів і грошових знаків;
- засоби урядового і спеціального зв'язку;
- об'єкти державної метеорологічної служби;
- національні, культурні й історичні цінності;
- об'єкти освіти, науки і культури, що фінансуються з бюджету;
- майнові комплекси підприємств з виготовлення зброї, наркотиків та радіоактивних речовин;
- атомні електростанції.

Було передбачено, що покупцями державного майна можуть бути як громадяни України, так і іноземні громадяни та особи без громадянства:

Для того, щоб більш справедливо поділити майно між членами суспільства, урядом країни було прийнято рішення про безоплатну передачу мешканцям житла, в якому вони проживали, а також кожному громадянину України незалежно від його віку (за виключенням колгоспників) **було видано приватизаційні майнові сертифікати на суму 1 млн 50 тис. українських карбованців**, за офіційним курсом станом на 1 листопада 1993 р.

Ці приватизаційні сертифікати можна було використовувати при приватизації державного майна.

В результаті сертифікованої приватизації більшість державного майна змінила форму власності на приватну. Але значна кількість власників сертифікатів не знаючи у які підприємства їх можна вкласти продали їх на стихійних ринках за безцінь (в основному за 10 українських карбованців або гривень).

Покупці приватизаційних сертифікатів стали власниками отриманого за них майна у вигляді заводів, фабрик, морських і річкових суден, літаків, родовищ корисних копалин і іншого.

Отримана будь-яким шляхом власність була юридично закріплена Конституцією України.

Згідно зі ст. 41 Конституції України, прийнятої 28 червня 1996 р., “Кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатом своєї інтелектуальної і творчої діяльності”. **Право приватної власності** набувається в порядку, визначеному Законом.

Згідно з Законом ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності. ***Право приватної власності є непорушним.***

Примусове відчуження об'єктів права приватної власності може бути застосоване лише як виняток з мотивів суспільної необхідності, на підставі і в порядку, встановлених законом, **та за умови попереднього і повного відшкодування їх вартості.** **Примусове відчуження таких об'єктів з наступним повним відшкодуванням їх вартості допускається лише в умовах воєнного чи надзвичайного стану.**

Конфіскація майна може бути застосована виключно за рішенням суду у випадках, обсязі та порядку, встановлених законом.

Згідно з Конституцією України (стаття 41) громадяни для задоволення своїх потреб можуть користуватись об'єктами права державної та комунальної власності. Якщо у 1990 р. у власності держави знаходилося 100% власності промисловості, будівництва, транспорту, торгівлі, охорони здоров'я, науки, культури і мистецтва і 60% власності сільського господарства, то станом на 1 січня 2005 р. **у державній власності залишилось** всього 4,2% об'єктів, з них у промисловості 2%, у будівництві — 2,7%, торгівлі — 0,5%, транспорті і зв'язку — 7,2% (табл. 7.3). Навіть у освіті і охороні здоров'я частка підприємств з державною власністю становить відповідно 11,0 і 10,2%.

У результаті приватизації, скріпленої Конституцією України, станом на 1 січня 2005 року в приватній власності виявилось 88,2% промислових підприємств, 95,8% будівельних, 98,4% — оптової і роздрібною торгівлі, 91,1% — транспорту і зв'язку.

Таблиця 7.3

**Розподіл об'єктів за формами власності
станом на 1 січня 2005 року**

	Всього підприємств, тис.	в %			
		Всього	Приватні	Державні	Комунальні
Всього	1023,4	100	88,2	4,2	7,6
Промисловість з них:	112,5	100	92,5	2,0	5,5
добувна промисловість	2,7	100	88,3	10,1	1,6
обробна промисловість	104,8	100	96,1	1,8	2,1
легка промисловість	4,8	100	97,9	0,9	1,2
харчова промисловість	8,8	100	97,2	2,1	0,7
виробництво коксу і нафтопереробка	0,2	100	95,3	4,2	0,5
хімічна промисловість	3,4	100	98,2	1,6	0,2
машинобудування	5,3	100	97,3	2,4	0,3
розподіл та виробництво електроенергії	2,6	100	28,2	2,2	69,6
Будівництво	64,4	100	95,4	2,7	1,5
Оптова і роздрібна торгівля	268,3	100	98,4	0,5	1,1
Транспорт і зв'язок	30,5	100	91,1	7,2	1,7
Освіта	36,6	100	15,8	11,0	73,1
Охорона здоров'я	24,1	100	64,5	10,2	25,3
Послуги	122,4	100	92,8	1,1	6,1

Таким чином, приватизація в країні майже завершена, не приватизованими залишились близько 10% підприємств, більшість з яких не підлягають приватизації.

Особливої уваги заслуговує приватизація в сільському господарстві. На період встановлення незалежності сільське господарство було представлено 7,7 тис. колгоспів, 2,1 тис. міжгоспів і 2,5 тис. радгоспів. У власності колгоспів і міжгоспів було сконцентровано 70% вартості виробничих основних фондів та матеріальних оборотних засобів. Це була колективна форма власності. Державна форма власності була представлена 2,5 тис. радгоспів та 30% вартості виробничих основних фондів і матеріальних оборотних засобів.

В перші роки незалежності держава була неспроможна забезпечити радгоспи необхідними матеріальними ресурсами та фондом оплати праці для персоналу радгоспів і вимушена була перетворити їх на колгоспи, залишивши у своїй власності 200 радгоспів Академії аграрних наук і 200 радгоспів Міністерства оборони України.

Що стосується землі, то після революції 1917 р. вся земля стала державною власністю. На землі, на яких були створені колгоспи, був виданий Державний акт на право довічного і безоплатного користування нею.

Після встановлення незалежності у січні 1992 року Верховною Радою України був прийнятий Закон “Про форми власності на землю”, яким поряд з державною земельною власністю була визнана і колективна та приватна власність. Цей Закон, по суті, поклав початок процесу роздержавлення і приватизації землі в Україні. Механізм реалізації даного Закону знайшов відображення і в інших законодавчих актах, прийнятих Верховною Радою України, а саме: в Концепції роздержавлення і приватизації підприємств, землі та житлового фонду; Законі про Земельну реформу; Земельному кодексу України; Законі про селянське (фермерське) господарство.

Згідно з цими законами всі землі були розділені між тими людьми, які на неї працювали. В основному власники земельних паїв уже отримали державні акти на них і використовують її за своїм бажанням.

Між членами колгоспів (працюючими і тими, що працювали раніше) було розділено і майно колективних господарств. У різних господарствах люди поступили з ним по різному. В одних господарствах майно розібрали і як результат у сільськогосподарських підприємствах залишилися менше половини вартості виробничих основних засобів від тієї кількості, яка була на кінець 1990 р. Але є колективи, які зберегли свою власність і працюють так, як працювали до реформування. Господарства, створені на приватній власності на майно і землю, ефективно працюють, розвиваються, раціонально використовуються їх трудові ресурси, але таких господарств мало. В ефективно працюючих господарствах зайнято лише 1,0 млн чоловік, або 20% від тієї кількості, що була у сільському господарстві в 1990 р. Це свідчить про те, що більшість сільськогосподарських підприємств (колишніх колгоспів і радгоспів) розпалося. На їх землях створюються фермерські господарства, яких уже понад 40 тис. Багато людей, які отримали земельний пай, господарюють особисто на своїй землі, а більшість здають свою землю в оренду.

В деяких колишніх господарствах люди зрозуміли свою помилку і відроджують свої господарства, але зробити це надто важко.

У перспективі в країні будуть успішно функціонувати різні форми господарств, але всі вони уже будуть створені на приватній власності на землю і майно. Майбутнє сільського господарства України за крупними господарствами.

Згідно з чинним законодавством використання власності не може завдавати шкоди правом, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію та природну якість землі. В майбутньому держава зуміє на законодавчому рівні забезпечити раціональне використання земельних ресурсів країни, врегулювати на законодавчому рівні порядок передачі власниками земельних паїв в державне управління з метою забезпечення гарантованої виплати орендної плати, провести інвентаризацію земель державної та комунальної власності з метою встановлення меж адміністративно територіальних одиниць, розмежування земель державної та комунальної власності, посилення відповідальності за використання земельних ресурсів та їх охорону.

Контрольні запитання

1. Поняття народногосподарського комплексу.
2. Стан розвитку народногосподарського комплексу України.
3. Показники, які характеризують рівень економічного розвитку країни.
4. Місце України за рівнем економічного розвитку.
5. Форми власності в Україні.
6. Поділ галузей народного господарства за формами власності.

Рекомендована література

1. Закон України “Про власність” від 7 липня 1992 року.
2. Закон України “Про форми власності на землю” від 30 січня 1992 року.
3. Закон України “Про приватизацію майна державних підприємств” від 7 липня 1992 р.
4. Конституція України.
5. Конституція СРСР.
6. Конов О. Моделі розвитку державної власності: історичний досвід ХХ ст. // Економіка України. — 2004. — № 4.
7. Статистичний щорічник України. — К.: Консультант, 2005. — 588 с.

8. Паливно-енергетичний комплекс України

Розглядаються наступні питання:

8.1. Роль паливно-енергетичного комплексу в народному господарстві України та його склад

8.2. Розвиток основних галузей паливно-енергетичного комплексу

8.1. Роль паливно-енергетичного комплексу в народному господарстві України та його склад

Прискорений соціально-економічний розвиток країни нерозривно пов'язаний з рівнем розвитку всіх галузей паливно-енергетичного комплексу. Його розвиток значною мірою обумовлює темпи, масштаби та економічні показники зростання виробництва, створює необхідні умови для подальшого покращення умов праці і підвищення рівня життя людей.

Паливно-енергетичний комплекс — це сукупність галузей промислового виробництва палива, його переробки, використання та виробництва електроенергії.

До складу паливно-енергетичного комплексу входять: вугільна, нафтова, газова, торф'яна промисловості та електроенергетика.

Його мета — надійне забезпечення потреб населення та всього господарського комплексу в паливі та електроенергії.

У структурі світових запасів органічного палива на вугілля припадає 67%, нафту — 18%, газ — 15%. В Україні на вугілля приходить 95,4%, нафту — 2%; газ — 2,6% і торф — 0,6%.

У розміщенні паливної промисловості відбуваються постійні зміни, що пов'язано із завершенням видобутку одного родовища, відкриттям та розробкою інших.

Енергетичний баланс та еволюція його структури характеризують не лише певний рівень використання тих чи інших

енергоносіїв, а й науково-технічні, соціальні, організаційні та виробничі зрушення в промисловості, сільському господарстві та транспорті, в побутовому обслуговуванні населення.

Найбільш енергомісткими сферами є промисловість та транспорт. Промисловість споживає понад 60% усіх паливно-енергетичних ресурсів країни.

8.2. Розвиток основних галузей паливно-енергетичного комплексу

Вугільна промисловість України

Вугільна промисловість включає видобуток кам'яного та бурого вугілля. Запаси кам'яного вугілля в Україні 43,0 млрд т. В галузі зайнято майже 360 тис. чол.

Основні запаси кам'яного вугілля на території України зосереджені в основному в трьох басейнах: Донецькому, Львівсько-Волинському та Дніпровському. Крім того, запаси вугілля є на території Харківської та Полтавських областей — 8,7 млрд т.

У Донецькому басейні (Луганська, Донецька, Дніпропетровська області) зосереджено 98% запасів кам'яного вугілля України. Із загальної кількості вугілля 25% коксівне, 30% — антрацити, а решта довгополуменеве. Глибина залягання 500–750 м, максимальна — 1200 м, товщина пластів 0,5–1 м.

Коксівне вугілля добувають головним чином в центральній частині Донецької області в районі Єнакієво, Горлівки, Макіївки, Донецька, Конstantинівки та інших міст, а також в Краснодонському та Алчевському районах Луганської області. В Антрацитівському, Лутугинському та Алчевському районах Луганської області видобувають в основному енергетичне вугілля.

У районі Лисичанська залягає довгополуменеве вугілля.

На півночі Львівської та на південному заході Волинської областей у повоєнні роки створено **Львівсько-Волинський кам'яновугільний басейн**. Глибина залягання вугілля — 300–700 м, товщина шарів 0,5–2,0 м. Запаси вугілля тут невеликі, в межах 2,2 млрд т і діє 15 шахт. Видобуток вугілля незначний — 3,5 млрд тонн

на рік. Значну частину вугілля цього басейну використовують на Бурштинській та Добротвірській теплових електростанціях. Нині басейн відіграє дуже важливу роль — забезпечує вугіллям далеко розташовані від Донбасу західні регіони України.

Основний метод добування кам'яного вугілля в Україні — шахтний, тобто шахта з комплексом наземних і підземних споруд, вуглезбагачувальною фабрикою, енергосиловим господарством, транспортними комунікаціями, водогосподарськими спорудами, складським господарством, підприємствами та установами невиробничої сфери.

В 1990 р. в Україні налічувалося 295 кам'яновугільних шахт. З них по 140 шахт у Донецькій та Луганській областях, та 15 шахт у Львівсько-Волинському басейні. Нині добуванням вугілля займається лише близько 170 шахт.

Найбільші поклади **бурого вугілля** є на території Дніпровського буро-вугільного басейну, його запаси 2,4 млрд т, глибина залягання 5–140 м, що тягнеться вздовж Дніпра через Житомирську, Черкаську, Кіровоградську, Дніпропетровську області. Буре вугілля видобувають у таких центрах: Олександрії Кіровоградської обл., Ватутіне Черкаської обл., Коростишеві Житомирської обл.

Починаючи з 1990 по 1995 рр., у зв'язку з відсутністю відповідних інвестицій, видобуток вугілля зменшився більше ніж вдвічі — з 164,8 млн т до 80,2 млн т (табл. 8.1), (рис. 8.1).

Причин кризи у вугільній промисловості багато. Це — застаріле обладнання, виробка потужних пластів, що залягають близько від поверхні, брак коштів у країні для реконструкції шахт тощо.

Великий вплив на ефективність роботи галузі має стан виробничих фондів шахт. Сьогодні до 44% шахт працює від 30–50 років, 25% мають строк служби 50–70 років, а 22% — понад 70 років. Лише 9% шахт експлуатуються менше як 30 років (рис. 8.2).

Промислово-виробничі фонди вугледобувних підприємств спрацьовані в середньому на 65%.

У загальному парку діючого вибійного устаткування питома вага очисних механізованих комплексів і прохідницьких комбайнів нового технічного рівня становить тільки 2%, а нових навантажувальних машин і стрічкових конвеєрів — менше ніж 0,5%. На

Таблиця 8.1

Обсяги видобування вугілля в Україні

(млн т)

Рік	Вугілля, всього	У тому числі		Із загального видобутку вугілля видобуток відкритим способом
		кам'яне	буре	
1913	22,8	22,7	0,1	–
1940	83,8	83,3	0,5	–
1950	78,0	76,4	1,6	0,1
1955	126,0	116,3	9,7	7,1
1960	172,1	160,1	12,0	10,2
1965	194,3	183,2	11,1	9,8
1970	207,1	196,2	10,9	8,4
1975	215,7	203,0	12,7	9,2
1980	197,1	188,2	8,9	6,1
1985	189,0	180,5	8,5	5,6
1990	164,8	155,5	9,3	6,5
1995	83,8	81,5	2,3	2,0
2000	81,0	79,9	1,1	1,0
2001	83,9	82,9	1,0	1,0
2002	82,5	81,6	0,9	0,9
2003	80,3	79,6	0,7	0,7
2004	78,8	78,5	0,3	0,3
2005	80,2	79,9	0,3	0,3

шахтах, де розробляються вугільні пласти крутого падіння, близько 70% видобутку досі забезпечується відбійними молотками.

Вугільні шахти України являються одним із найбільш небезпечних у світі, оскільки при добуванні 1 млн т. вугілля країна втрачає не менше 3 шахтарів, що у 10 разів більше навіть ніж у Польщі.

Однією з причин такого важкого стану було обмеження капітальних вкладень на оновлення виробничих потужностей вугільної промисловості України. Це пов'язано з тим, що протягом трьох останніх десятиліть вся інвестиційна діяльність у вугільній промисловості була орієнтована на розвиток видобутку вугілля у східних регіонах колишнього СРСР.

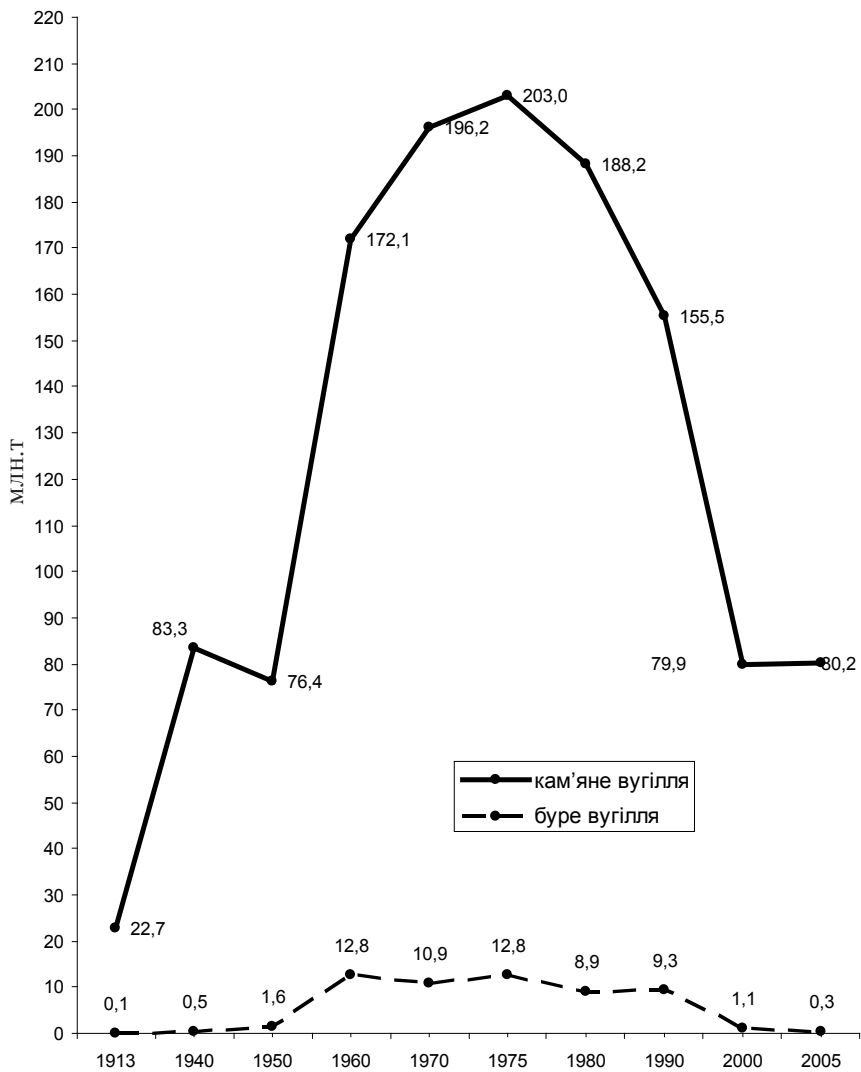

Рис. 8.1. Динаміка виробництва вугілля в Україні

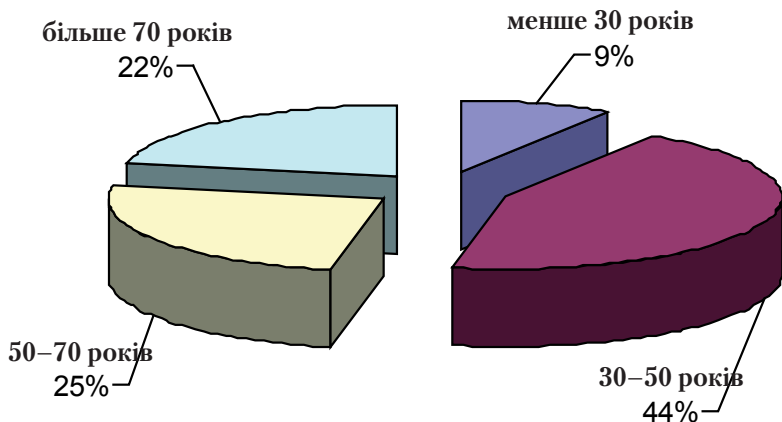

Рис. 8.2. Розподіл шахт за термінами експлуатації

Усе це і визначило різке гальмування процесу оновлення виробничих потужностей і погіршення структури шахтного фонду в Україні, адже виробничі потужності, що вибули після 1991 р., склали близько 80,0 млн т, а це привело до втрати реальної виробничої потужності шахтного фонду і зниження видобутку вугілля до надзвичайно низького рівня — 80,2 млн т.

Найбільше зниження обсягів видобутку відбулося за цей час у Донецькому регіоні.

Основними споживачами донецького вугілля є Донецька, Дніпропетровська, Луганська і Запорізька області, де воно використовується головним чином для потреб енергетики та коксохімічної промисловості. В решту областей донецьке вугілля постачається лише для теплової електроенергетики.

Частина вугілля із Луганської, Дніпропетровської та Донецької областей постачається на експорт, головним чином у Молдову та країни далекого зарубіжжя.

Підприємства вугільної промисловості відносяться також до екологічно небезпечних, оскільки розробка вугільних родовищ істотно впливає на гідрохімічний режим експлуатації поверхневих і підземних вод, посилює забруднення повітряного басейну, погіршує родючість ґрунтів.

Специфічним забрудненням водних басейнів республіки є скидання значної кількості високомінералізованих шахтних вод у поверхневі водойми та водостоки, а також у накопичувачі, в яких відбувається відстій шахтного водозливу та зливу збагачувальних фабрик.

Вугільна промисловість забруднює і повітряний басейн. Викиди забруднюючих речовин в атмосферу підприємствами Мінвуглепрому становлять до 25% від викидів цих речовин по Україні.

Значним джерелом забруднення повітряного басейну, поверхневих та підземних вод, а також зменшення родючих ґрунтів є розміщення відходів вуглевидобутку, особливо вуглезбагачення, в спеціальних природних відвалах та накопичувачах. Щорічно у відвали скидається 60–70 млн м³ відходів, а втрата родючих земель під відвалами становить більше як 7 тис. гектарів.

Деякі політики пропонують у перспективі значне закриття шахт. Але, разом з тим, слід розуміти, що у регіонах добування вугілля основними підприємствами, де є можливість працювати, є шахти, і, як правило, з вугільною промисловістю пов'язують діяльність понад 40% населення цих регіонів. Тому приймати рішення про закриття шахт слід лише після того, як буде побудоване нове підприємство із не меншою кількістю працівників, як було зайнято на тих, що закриваються.

Крім того, у зв'язку з різким подорожчанням ціни на газ значно зросте актуальність використання на паливо вугілля і повинно початись відродження цієї галузі.

Згідно енергетичної стратегії України до 2010 р. передбачається збільшення добування вугілля до 100 млн т., а до 2030 р. до 145–150 млн т. Досягнення цієї перспективи потребує по новому дивитись на цю галузь і всяко сприяти її відродженню.

Нафтова промисловість України

Продукти нафтопереробки широко використовуються в усіх галузях промисловості, сільського господарства, транспорті і побуті. Основна частина нафти використовується для виробництва нафтопродуктів — бензину, дизельного пального і мастил.

Нафтова промисловість включає нафтовидобувну і нафтопереробну галузі.

Нафтовидобувна промисловість України характеризується низькими показниками. Потреба в нафті залежала від багатьох факторів. В 1985–1990 роках Україна витратила в межах 40 млн т. оскільки лише на теплових електростанціях спалювалось більше 20 млн т. мазуту топкового. В останні роки потреба в нафті дещо зменшилась і становить в межах 25–28 млн т. При такій потребі ми добуваємо за рік 3,3–4 млн т., що в межах 10% від потреби.

Запаси нафти в країні оцінені 240-250 млн т. Половина цих запасів приходить на Чернігівську, Полтавську і Сумську області, 40% — на Прикарпаття і в межах 10% на південь України, тобто — на шлейфи Чорного і Азовського морів.

Найдавнішим районом видобутку нафти в Україні вважається Прикарпатський, в якому почали видобувати нафту ще у 1770 році, яка була придатна для виробництва палива і для хімічної переробки. В результаті геологорозвідувальних робіт у 1950 р. було відкрито Долинське родовище нафти в Івано-Франківській області, а в 1962 році — Північно-Долинське. Внаслідок освоєння цих родовищ видобуток нафти на Прикарпатті значно зріс. Нині в Прикарпатській нафтогазоносній провінції працюють нафтогазовидобувні управління — Бориславнафтогаз і Долинанафтогаз. Поки що масштаби видобутку нафти невеликі через вичерпаність запасів і недостатні пошукові роботи і становлять половину нафти, яка видобувається в Україні.

Значне місце у видобутку нафти належить Лівобережній частині України, де працюють нафтогазові управління в Чернігівській області на базі Гнідинцівського і Прилуцького родовищ, і в Сумській області — на базі Анастасіївського, Охтирського і Качанівського родовищ та в Полтавській області на базі Сагайдацького, Зачапилівського, Радченківського родовищ. Тут видобувають також половину нафти в Україні — в межах 2 млн т.

Промислові родовища нафти є також у Причорномор'ї та на Кримському півострові. Завдяки детальному вивченню

надр цього регіону тут відкрито ряд нафто- і газоносних родовищ.

У перспективі видобування нафти можливе і в інших зонах країни. Одна з таких зон розташована на північному борту Дніпровсько-Донецької западини, вздовж її північного крайового глибинного розлому. Тут, на ділянці завдовжки 250 км і завширшки 30–35 км у 1989–1991 рр. було відкрито 12 промислових родовищ нафти і газу. На розвіданій площі (445 км кв.) при запасах 0,4 млн т на 1 км² запаси становлять майже 19 млрд т нафтового еквівалента. З урахуванням коефіцієнта успішної розвідки (промислових відкриттів), який становить 0,55, сумарні прогнозні геологічні запаси нафти і газу в надрах північного борту Дніпровсько-Донецької западини можуть сягати 7–10 млрд т нафтового еквівалента.

У Дніпровсько-Донецькій западині є ще й Південний крайовий прогин, де прогнозні запаси нафти і газу становлять 3–5 млрд т нафтового еквівалента.

Таким чином лише у цих регіонах є запаси пального в межах 12–15 млрд т нафтового еквівалента. Разом з тим запаси нафти і газу в цьому регіоні знаходяться на великій глибині — 7–8 км і потребують спеціальної технології їх добування.

Видобута в Україні нафта має відносно високу собівартість, оскільки видобуток її найпрогресивнішим фонтанним способом практично припинився і в деяких регіонах для підтримування високого пластового тиску практикують закачування у контурні горизонти гарячої води, хімічних реагентів, що дає можливість збільшити видобуток нафти до 60–70%.

А поки що обсяги добування нафти в Україні у межах 3,3–4,0 млн т за рік.

Найбільше нафти добувається у Сумській, Полтавській, Івано-Франківській і Чернігівській областях.

Нафтопереробна промисловість України представлена 6 нафтопереробними заводами, а саме: Лисичанським Луганської області, Кременчуцьким Полтавської області, Херсонським, Дрогобицьким Львівської області, Одеським, Надвірнянським Івано-Франківської обл. заводами, здатними переробити за рік до 80 млн т нафти.

За роки незалежності обсяги переробки нафти і виробництва продукції з неї скоротились більше ніж у 4 рази (див. табл. 8.2 та рис. 8.2), а основним недоліком нафтопереробних заводів, які розміщені на території України, є те, що глибина переробки нафти залишається досить низькою — до 60%, тоді як у США понад 90%. Раніше, коли нафта на світовому ринку була у 5 разів дешевше, було вигідно спалювати відходи переробки нафти на теплових електростанціях, що ми і робимо. Тепер ситуація змінилась і при ціні нафти понад 100 дол. США за барель спалювати її на теплових електростанціях не раціонально.

Низький технічний рівень виробництва нафтопереробної промисловості, випуск неякісних нафтопродуктів ставить перед заводами завдання про їх модернізацію. Разом з тим Україна не має можливості забезпечити всі потужності власною сировиною, а Російська Федерація як власник цих заводів і основний постачальник сирової нафти, поки-що, не зацікавлена у їх роботі.

Найважливішим завданням нафтопереробної промисловості є забезпечення зростання технічного рівня виробництва і підвищення глибини переробки до 80% і більше, а також шляхом домовленості з Російською Федерацією та за рахунок збільшення

Таблиця 8.2

Обсяги переробки нафти і виробництва продукції за роками

Роки	Перероблено нафти, млн т	Вироблено					
		бензину, млн т	дизельного палива, млн т	мазуту паливно-го, млн т	нафтобітуму, млн т	масла мас-тільні, тис. т	парафіну, тис. т
1985	59,9	10,0	14,6	25,5	1,5	486	144
1990	59,0	9,2	12,7	25,6	2,5	517	120
1995	16,9	3,0	4,3	6,6	0,6	287	14,3
2000	9,1	2,1	2,7	2,7	0,2	142	21,4
2001	16,1	4,0	4,8	5,3	0,3	135	19,0
2002	20,2	4,7	5,8	7,2	0,2	149	20,6
2003	21,9	4,4	6,3	7,9	0,3	169	14,9
2004	22,0	5,0	6,3	7,8	0,4	194	13,9
2005	18,4	4,6	5,3	5,9	0,5	176	11,0
2006	14,4	3,9	4,3	3,8	0,5	210	13,0

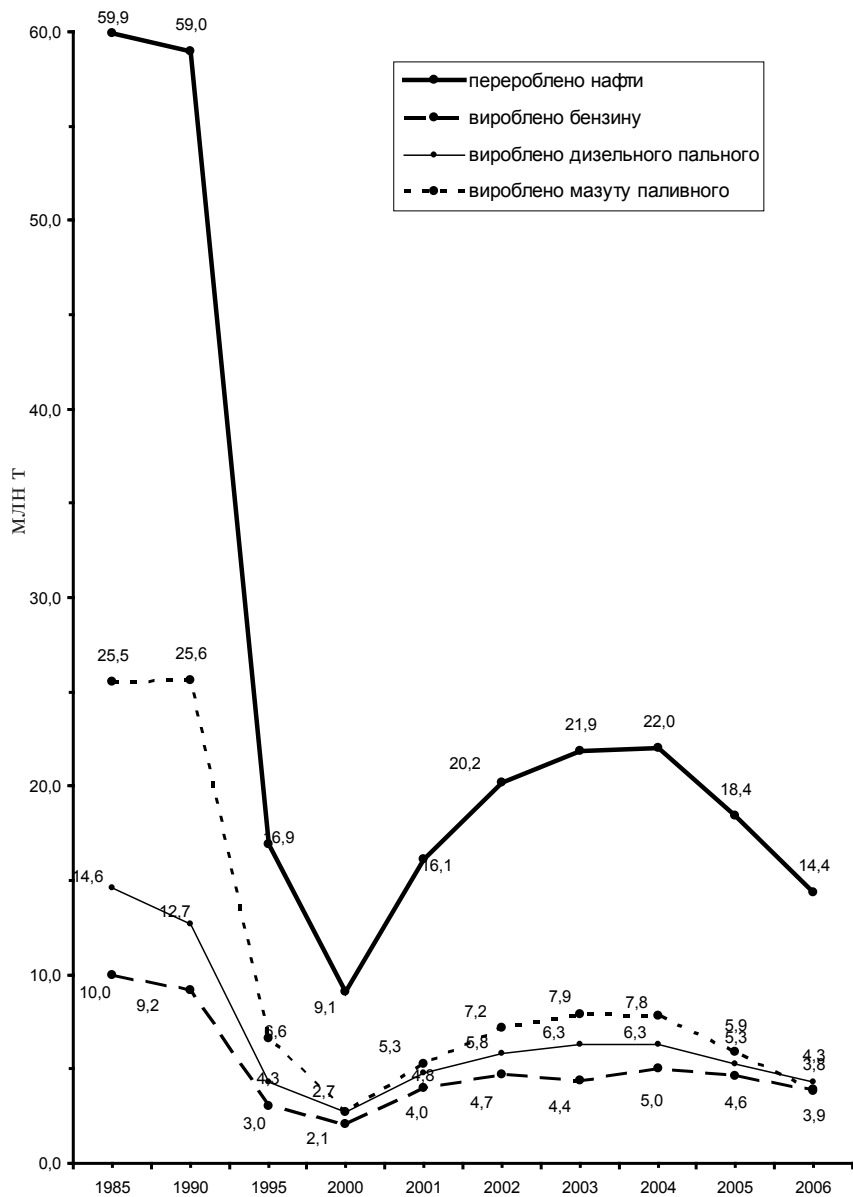

Рис. 8.2. Обсяги переробки нафти і виробництва нафтопродуктів в Україні

добування нафти в Україні та поставки її із інших країн забезпечити раціональне використання виробничого потенціалу нафтопереробних підприємств.

Газова промисловість України

Газова промисловість — наймолодша галузь паливної промисловості України. Вона сформувалась в основному у післявоєнні роки на базі розвіданих родовищ природного газу. Газ окрім використання у побутових цілях, у металургії та для виробництва електроенергії широко використовується для виробництва азотних добрив та синтетичних матеріалів.

Історія газової промисловості в Україні нараховує близько 100 років. В Прикарпатті супутний нафтовий газ почали застосовувати у промислових масштабах на початку ХХ ст. і перший газопровід Борислав-Дрогобич був збудований у 1912 р.

Початок масштабного видобутку та використання природного газу в Україні пов'язаний з відкриттям у 1920 р. Дашавського газового родовища, яке експлуатується з 1924 р.

Відкриття низки великих родовищ — Опарського, Угерського, Більче-Волинського зумовило будівництво в 1948 р. газопроводу Дашава-Київ з діаметром труби 500 мм і довжиною 509 км.

В 1950 р. відкрите унікальне Шебелинське родовище на Харківщині з початковими запасами 650 млрд. м³ газу, яке введене в експлуатацію в 1956 р., а в 60-і роки побудовані газопроводи Шебелинка-Харків, Шебелинка-Кривий Ріг-Одеса, Шебелинка-Київ.

Після відкриття в 60-х роках великих і середніх родовищ: Хрестищенського, Єфремівського, Кегичівського, Пролетарського, Гадяцького та ін. було збудовано газопровід в 1968-70 рр. Єфремівна-Диканька-Київ, який об'єднав два найбільших газоносних регіони України — Дніпровсько-Донецький та Передкарпатський — в єдину газотранспортну систему.

В 1975–76 рр. видобуток газу досяг максимуму — 67,7 млрд. м³ на рік, і в 1977 р. Україна забезпечувала свої потреби в газі і була його експортером.

В останні роки у Прикарпатті відкрито Судово-Вишнянське і Немирівське родовища у Львівській обл. та Солтвинське, Мукачівське й Іршавське родовища в Закарпатській області.

У діючих родовищах на Заході України разом із розвіданими запаси газу становлять 94 млрд м³.

Основні родовища природного газу в Україні розташовані у Харківській області — Шебелинське, Хрестищенське, Кеги-чівське, Дружелюбівське і Західнохрестищенське родовища; у Сумській області (Рибальське, Качанівське); у Полтавській (Солохо-Диканське); у Дніпропетровській (Перещипенське) та Чернігівській (Гнідинцівське) областях. Тут виявлено 111 газових родовищ, запаси газу становлять 785,4 млрд м³.

У Причорноморсько-Кримській нафтогазоносній області відкрито й експлуатуються 17 газових родовищ із загальними запасами 14,3 млрд м³. Найбільші з них: Голицинське, Джанкойське, Глібівське, Оленівське, Задорнинське, Стріяківське родовища.

На дні Чорного моря геологи виявили ряд перспективних родовищ з запасами газу понад 100 млрд м³. Таким чином, за оцінками експертів запаси природного газу в Україні в межах 1,2 трлн. м³. А в 2006 р. появилася інформація що на шельфі Чорного моря є запаси газу понад 1 трлн. м³. Якщо це підтвердиться, то запаси газу можуть подвоїтись.

Крім того, в січні 2006 р. у Верховній Раді України розглядалось питання про господарське використання газу метану, який знаходиться у вугільних пластах. Цей газ поки що викачується з пластів і не весь використовується як паливо, а просто викидається у повітря, забруднюючи довкілля. За підрахунками експертів такого газу може бути приблизно 1,2 трлн. м³.

Таким чином, у надрах України є 2,4–2,5 трлн. м³ природного газу і газу метану.

Обсяги добування газу в останні роки сягають 19–21 млрд м³ за рік (табл. 8.3).

Із загальної кількості газу, що використовується в країні, 19–20 млрд м³ витрачається на комунально-побутові потреби, 30 млрд м³ — на виробництво електроенергії і в межах 30 млрд м³ — в металургії. Таким чином в середньому за останні роки витрачається близько 80 млрд м³ газу.

Таблиця 8.3

Видобуток природного газу в Україні у 1940–2006 рр.

Роки	млрд м ³
1940	0,5
1960	14,3
1970	60,9
1975	68,7
1980	56,7
1985	42,9
1990	28,1
1995	18,2
2000	17,9
2001	18,3
2002	18,7
2003	19,2
2004	20,4
2005	20,8
2006	21,1

При добуванні газу в країні у межах 20 млрд м³ ми забезпечуємо свою потребу у газі у межах 20–25%, а решта покривається за рахунок імпорту. До 2006 р. ми отримували з Російської Федерації безкоштовно 30 млрд м³ за перекачування через територію України її газу в Європу, а решту 30 млрд м³ закуповували в Туркменістані.

У перспективі планувалось збільшити використання газу до 100 млрд м³, але подорожчання його з 1.01.2006 р. практично у 2 рази ставить питання про його економне використання і перегляд джерел його надходження. Кабінетом Міністрів України розглядаються пропозиції по переходу на альтернативні види палива і скорочення використання газу до 45–50 млрд м³ за рік, тобто майже вдвічі.

При умові ефективного використання метану за рахунок власних газових ресурсів Україна може забезпечити потребу в газі в обсязі 40 млрд м³. Так що при впровадженні енергозберігаючих технологій в перспективі потреба у закупівлі газу може скоротитись до 10 млрд м³, але потрібно провести величезну роботу по розробці технології викачування газу метану із вугільних пластів.

Торфова промисловість

Торфова промисловість — найдавніша галузь паливно-енергетичного комплексу. Запаси торфу в Україні 2,2 млрд т, які зберігаються в 2500 боліт Поліської зони країни. Це у Львівській, Рівненській, Волинській, Івано-Франківській областях та поліських районах Житомирської, Чернігівської, Київської і Сумської областей. Як паливо у виді брикетів його використовували в основному у Лісостеповій та Степовій зонах України.

В 1940 р. обсяг його добування становив 3,5 млн т, в 1960 р. — 4,7 млн т, в 1970–1990 рр. — у межах 1,6 млн т, 1995 р. — 0,7 млн т, в 2004 р. — 0,5 млн т., в 2005 р. — 0,6 млн т., а в 2006 р. — 0,5 млн т.

Цінність його як палива в тому, що він спалюється повністю, а відходи від згорання — попіл, це цінне добриво для сільського господарства.

Торф використовується також як органічне добриво у сільському господарстві, а також у хімічній промисловості та для виробництва мастил і парафіну.

Електроенергетика

Енергетичний комплекс є невід'ємною частиною народного-сподарського комплексу країни. Його продукція споживається всіма суб'єктами господарювання і населенням.

Застосування електроенергії дало змогу просторово роз'єднати робочі машини і первинні генератори, відокремити місце виробництва енергії від її споживачів. У результаті виробництво енергії її передача і розподіл відокремились у самостійну галузь — електроенергетику, а споживачі енергії розосередились по різних галузях промисловості і народного господарства. Це відкрило простір для концентрації виробництва в різних галузях і розміщення виробництва на відстані від енергетичних джерел.

Електроенергетика є висококомеханізованою галуззю промисловості. У зв'язку з цим в затратах на виробництво енергії відносно мала питома вага заробітної плати. Разом з тим високий технічний рівень обумовлює високу кваліфікацію робітників та інженерно-технічного персоналу. Таким чином, електроенерге-

тика є провідною галуззю промисловості. Динаміка потужності електростанцій та виробництва електроенергії в Україні за 1913–2006 рр. показана у табл. 8.4, рис. 8.3, а структуру виробництва електроенергії електростанціями України показано на рис. 8.4.

Електростанції поділяють на 4 види — теплові, гідро- та атомні електростанції та ті, що використовують силу вітру й сонця.

Теплові електростанції працюють на твердому, рідкому та газовому паливі. В Україні як джерело постачання електричної енергії вони з'явились у 1878 р., коли було обладнано токарний цех київських залізничних майстерень електричними ліхтарями, а в 1990 р. на них вироблялось уже 70,9% електричного струму.

Теплові електростанції бувають різних потужностей. До найбільших слід віднести Буштирську і Добротворську Львівської області, Старобешівську і Слов'янську Донецької області, Ладизинську Вінницької області, Трипільську Київської області.

Нині загальний технічний стан теплових електростанцій України незадовільний. Це пов'язано з тим, що впродовж десятиліть не проводилась модернізація теплоенергетичного господарства. В результаті понад 20% енергетичного устаткування зношене, а 70% втратило свій ресурс.

За роки незалежності виробництво електроенергії на теплових електростанціях скоротилось у 2,3 рази: із 211,6 млрд кВт. год. вироблених в 1990 р. до 90,1 млрд кВт. год., які вироблено у 2006 р. (табл. 8.4).

Застаріла технологія спалювання вугілля, мазуту і навіть газу разом із високим рівнем спрацювання обладнання призводить до великих викидів шкідливих речовин у повітря, що потребує значної модернізації обладнання та нових підходів до питання охорони довкілля.

Гідроелектростанції являються найефективнішим джерелом електроенергії. Перевага їх у тому, що собівартість вироблення на них енергії у 5–6 разів дешевша, ніж на теплових станціях, а затрати праці у 15–20 разів менші.

Разом з тим розміщення їх залежить від природних умов та й виробництво електроенергії має сезонний характер. Будів-

Таблиця 8.4
 Потужність електростанцій і виробництво електроенергії в Україні за 1913–2006 рр.

Роки	Всі електростанції			У тому числі				атомні	
	потужність, млн кВт	виробництво електроенергії, млрд. кВт. год	гідроелектростанції		теплові		потужність, млн кВт	виробництво електроенергії, млрд. кВт. год	
			потужність, млн кВт	виробництво електроенергії, млрд. кВт. год	потужність, млн кВт	виробництво електроенергії, млрд. кВт. год			
1913	0,3	0,5	2 тис. кВт	3 млн кВт год	0,3	0,5	–	–	
1940	2,7	12,4	0,6	2,2	2,1	10,2	–	–	
1950	3,3	14,7	0,7	2,5	2,6	12,2	–	–	
1955	6,5	30,1	0,9	3,2	5,6	26,9	–	–	
1960	11,7	53,9	1,8	4,0	9,9	49,9	–	–	
1965	18,9	94,6	2,2	6,3	16,7	88,3	–	–	
1970	27,9	137,6	2,5	11,6	25,4	126,0	–	–	
1975	38,2	194,6	3,8	9,7	34,4	184,9	–	–	
1980	43,9	236,0	4,0	13,4	37,5	208,4	2,4	14,2	
1985	51,1	272,0	4,7	10,7	37,5	208,0	8,9	53,3	
1990	55,6	298,5	4,7	10,7	37,1	211,6	13,8	76,2	
1995	53,9	194,0	4,7	10,2	36,6	113,3	12,6	70,5	
2000	52,8	171,4	4,7	11,5	36,3	82,6	11,8	77,3	
2001	52,8	173,0	4,7	12,2	36,3	84,6	11,8	76,2	
2002	52,8	173,7	4,8	9,8	36,2	85,9	11,8	78,0	
2003	52,7	180,4	4,8	9,4	36,0	89,5	11,8	81,4	
2004	52,9	182,2	4,8	11,9	35,2	83,2	12,8	87,0	
2005	52,5	186,1	4,7	12,5	34,9	84,7	12,8	88,8	
2006	53,8	193,4	4,9	13,0	35,0	90,1	13,8	90,2	

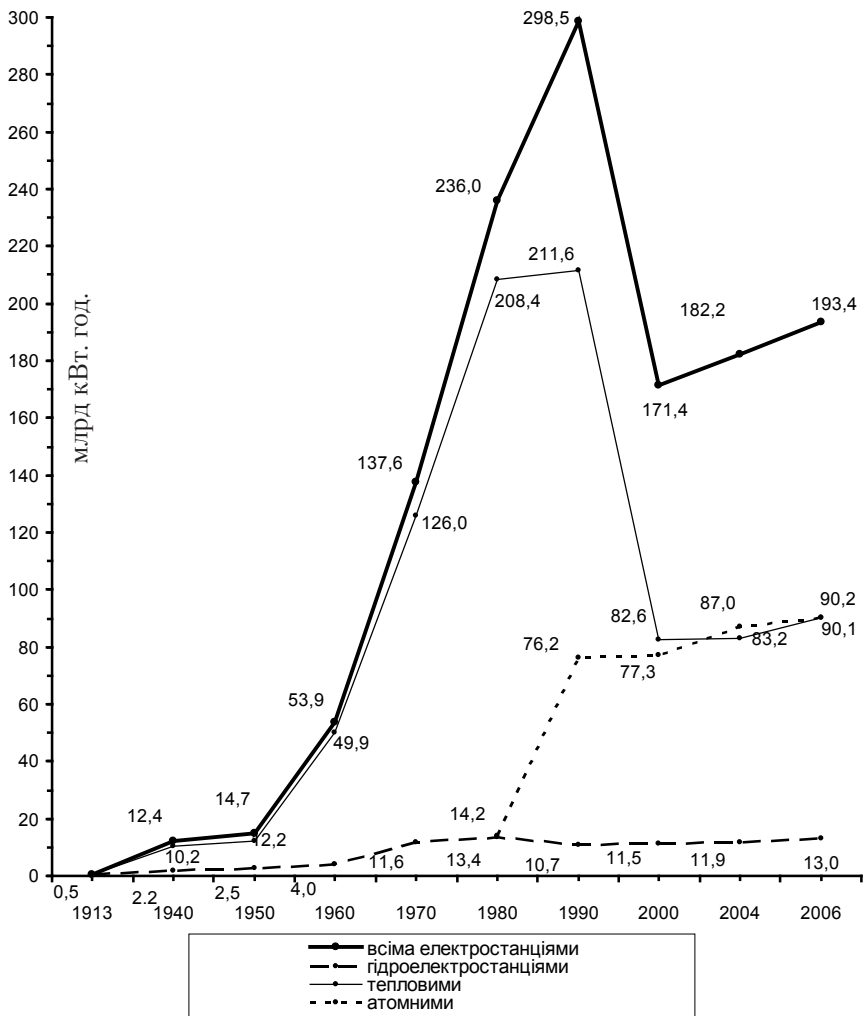

Рис. 8.3. Виробництво електроенергії в Україні

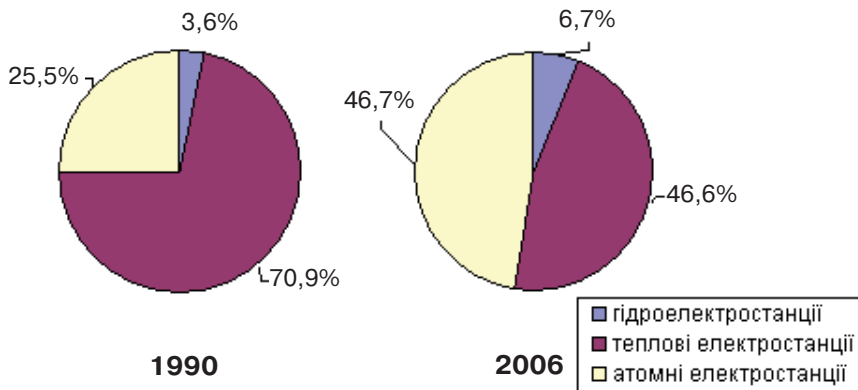

Рис. 8.4. Структура виробництва електроенергії електростанціями України

ництво ГЕС на рівнинних річках завдає значних матеріальних збитків, потребує затоплення великих територій. Основні гідроелектростанції розташовані на Дніпрі. Це Київська, Канівська, Кременчуська, Дніпродзержинська, Дніпрогес (1932 р.), Каховська, . На Дністрі побудовано Новодністровську ГЕС на кордоні Вінницької і Чернівецької областей та у Закарпатській області діє Терезька гідроелектростанція. На гідроелектростанціях України виробляється в межах 10–13 млрд кВт. год. електроенергії.

В Україні є унікальна можливість будівництва гідроелектростанцій на річках Карпат. Це дасть можливість уникнути затоплення земель Закарпаття під час повіней та збільшити виробництво дешевої електроенергії в країні.

Атомні електростанції у вигляді палива використовують збагачений уран. За характером використання палива вони не пов'язані з родовищами його видобування. Такі електростанції доцільно розміщувати у регіонах без достатньої наявності інших видів паливних ресурсів. В Україні діють 4 АЕС — Запорізька, Південноукраїнська у Миколаївській області, Рівненська і Хмельницька. В 2006 р. на них було вироблено 46,7% електроенергії, або 90,2 млрд кВт. год.

У деяких країнах світу (Японія, Франція) частка електроенергії, яка виробляється на АЕС, сягає 90% і більше. З часом в

Україні будуть побудовані нові реактори і збільшиться виробництво електроенергії на АЕС.

Важливою для України поки-що є проблема зберігання відходів ядерного палива. Поки-що їх відправляють для захоронення до Російської Федерації, яка встановила ціну за 1 кг відходів 0,65 дол. Щорічно вартість вивезення Україною відпрацьованого палива до Російської Федерації становить 100 млн доларів за рік. Наша країна намагається забезпечити захоронення відходів ядерного палива на своїй території. Уже ведеться будівництво сховища у 30 кілометровій зоні Чорнобильської АЕС.

Щодо вітроенергетики, то цей напрям отримання електроенергії порівняно молодий. Першу вітроелектростанцію потужністю 110 кВт було побудовано поблизу Севастополя в 1931 році. Нині в Україні ведеться будівництво 9 вітроелектростанцій, 5 із них в Криму, де особливо гостро стоїть проблема з електропостачанням.

Найбільшою є Донузлавська ВЕС з 53 вітроагрегатами, на яких виробляється у межах 2,3 млн кВт год. електроенергії. До експериментальних належать Акташська (14 вітроагрегатів), Чорноморська (4 вітроагрегати) та Євпаторійська ВЕС (1 вітроагрегат потужністю 420 кВт). У Миколаївській області вже виробляє електроенергію Аджигільська ВЕС, на Львівщині — Трускавецька, на Херсонщині — Асканійська. Усі вітроелектростанції України виробляють 15 млн кВт. год електроенергії, що становить 0,08% від загального виробітку.

Географічне положення країни дозволяє широко розвивати вітроенергетику. Крім гір Криму і Карпат найбільші площі для спорудження ВЕС маємо на мілководних акваторіях морів, заток, лиманів та внутрішніх водойм.

Використовуючи цей потенціал, Україна може електростанціями потужністю 1500 кВт, генерувати електрики не менше як 5 трильйонів кВт. год за рік, або майже у 30 разів більше, ніж виробляється її всіма електростанціями нині. Але щоб перетворити ці проекти в дійсність, потрібна воля керівників держави.

Всі великі електростанції України об'єднані в районні енергосистеми, що утворюють єдину енергосистему. Функціонують Донбаська, Дніпропетровська, Харківська, Київська, Вінницька,

Львівська, Одеська та Кримська районні енергосистеми. Об'єднана енергосистема України пов'язана з енергосистемами сусідніх з Україною держав та енергосистемою “Мир”. Високовольтні лінії передачі електроенергії створили енергомости України з Російською Федерацією, Словаччиною, Угорщиною, Румунією, Молдовою. В 90-х роках минулого століття освоєно трансукраїнські лінії електропередачі напругою 750 кВт “Донбас — Західна Україна”.

В перспективі передбачається завершення будівництва Ташлицької та Дністровської гідроакумуючих гідроелектростанцій, на річках Тисі, Дністрі та їх притоках, забезпечення реконструкції існуючих і будівництво нових енергоблоків на теплових електростанціях, перехід теплових електростанцій на споживання вітчизняного енергетичного вугілля, будівництво нових блоків на атомних електростанціях та забезпечення виконання Програми інтеграції Об'єднаної енергетичної системи України до синхронної зони енергетичного об'єднання країн Європи, забезпечення набуття Україною членства в Енергетичному Співтоваристві.

Заслугує на увагу і використання електроенергії. Із загальної кількості її виробітку в Україні в 2006 р. підприємствами добувної і обробної промисловості, будівництвом використовується 53,5% електроенергії, сільським, лісовим, рибним господарством та мисливством витрачається 1,7%, транспортом і зв'язком — 5,1%, підприємствами та організаціями інших видів діяльності — 7,6%, населенням — 14,2% та реалізується за межі країни 6,5%. Крім того, втрачається у мережах загального користування майже 12,3% електроенергії, тобто майже дев'ята частина її виробітку, а це свідчить про те, що проблему із передачею енергії на значні відстані слід вирішувати найближчим часом.

Контрольні запитання

1. Склад та роль паливно-енергетичного комплексу в народному господарстві.
2. Вугільна промисловість.
3. Нафтова і нафтопереробна промисловість.
4. Газова промисловість.
5. Електроенергетика України, динаміка розвитку.

Рекомендована література

1. Постанова Кабінету Міністрів України “Про затвердження програми “Українське вугілля” № 1205 від 19.09.2001 р.
2. Багер Х., Крамер Ю., Шмідт К. Українська енергетика після закриття ЧАЕС // Енергетика та ринок. — 2002. — № 1. — С. 37–42.
3. Дейнека О.Г. Розміщення продуктивних сил України: Навч. посіб. — Х.: Олант, 2001. — 119 с.
4. Галата Я. Ринок нафтопродуктів: погляд пост-фактум // Демократична Україна. — 2005. — 30 липня.
5. Главаті О., Бурлака Г. Стан та перспективи нафтопереробної промисловості України. // Економіка України. — 2004. — № 3. — С. 18–27.
6. Губар А. Нафтовий комплекс України у спектрі національних геополітичних інтересів // Українське слово. — 2005. — 20 серпня. — С. 3.
7. Григор'єв О.С. Паливно-енергетичний комплекс України. Основні проблеми та перспективи розвитку. — К., 1996. — 41 с.
8. Енергозбереження. Нетрадиційні та поновлювальні джерела енергії. — К.: Вид-во Держстандарту України, 1999. — 111 с.
9. Розміщення продуктивних сил України: Навч-метод. посібник для самост. вивч. дисц. / С.І. Дорогунцов, Ю.І. Пітюренко, Я.Б. Олійник та ін. — К.: КНЕУ, 2000. — 364 с.
10. Розміщення продуктивних сил України / За ред. проф. Е.П. Качана. — К.: Юридична книга, 2002. — 552 с.
11. Статистичний щорічник України за 2006 р. — К.: Консультант, 2007.

9. Гірничо-металургійний комплекс України

Розглядаються наступні питання:

9.1. Чорна металургія і її роль у розвитку народного господарства

9.2. Кольорова металургія

9.1. Чорна металургія і її роль у розвитку народного господарства

Чорна металургія є основою розвитку машинобудування, будівництва, і хімічної промисловості. Крім того вона впливає на розвиток усіх галузей народного господарства.

В Україні чорна металургія представлена добуванням і переробкою залізної і марганцевої руди, виробництвом коксу, феро-сплавів, добуванням і переробкою вогнетривких глин.

Перший металургійний завод на території України на коксі став до ладу 1872 р. в Юзівці (зараз — Донецьк). А вже в 1913 р. в Україні діяв 21 металургійний завод. На основі величезних запасів залізної та марганцевої руд, а також коксівного вугілля виділилось два основні металургійні регіони — Донбас і Придніпров'я. У 1913 р. в Україні вироблялось 68% чавуну, 58% сталі і 57% прокату загальноросійського виробництва.

З 1920 р. по 1940 р. металургія України стрімко розвивалась, так як радянський уряд надавав великого значення чорній металургії України. Період перших п'ятирічок зумовив значний розвиток металургії, адже Україна тоді була найбільшою металургійною базою СРСР. Поряд з реконструкцією старих металургійних заводів були створені нові підприємства: “Азовсталь” у Жданові, “Запоріжсталь” та “Дніпроспецсталь” у Запоріжжі, Криворізький металургійний завод, Нікопольський та Харцизький трубні заводи, крупні цехи на інших металургійних заводах.

Чорна металургія збагатилася такими галузями, як електрометалургія, виробництво феросплавів та іншими, була вирішена проблема виробництва високоякісної сталі. В 1940 р. в Україні виплавлялось 9,2 млн т чавуну, 8,6 млн т сталі, а це становило відповідно 60,3% і 47,1% від загальносоюзного виробництва.

В період окупації металургійний комплекс був майже зруйнований. В післявоєнний період підприємства були відбудовані і уже в 1960 р. в Україні видобувалось 55,8% залізної руди, виплавлялось 51,7% чавуну, і 40,1% сталі та вироблялось 41,1% прокату від загальносоюзного виробництва.

На період встановлення незалежності частка України у виробництві продукції чорної металургії Союзу РСР становила по залізній руді 42%, по виробництву чавуну — 39,4%, сталі — 32,6% і прокату чорних металів 35%. Виробництво такого обсягу продукції забезпечувала потужна металургійно-технічна база галузі.

Виробнича база чорної металургії

Металургійні комбінати України, як і в індустріально розвинутих країнах, є основними підприємствами галузі. На них забезпечується комбінування виробництва — технологічний зв'язок виплавки металу з коксохімічним виробництвом, що сприяє досягненню більш високої економічної і екологічної ефективності виробництва.

Найбільшими металургійними комбінатами України, потужність яких становить виробництво 5 і більше млн т металу за рік, є “Криворіжсталь”, “Азовсталь”, “Запоріжсталь”.

Україна має найбільші в світі за потужністю металургійні доменні печі. Так, наприклад, у Кривому Розі споруджено найпотужнішу доменну піч об'ємом в 5000 м³, яка може дати 4 млн т чавуну за рік, тобто стільки, скільки виробляла вся Росія в 1913 р. На інших заводах потужність доменних печей становить до 3 тис. м³.

Виробництво труб. Будівництво магістральних нафто- і газопроводів викликало швидке зростання попиту на труби

особливо великого діаметра. Їх виробництво зосереджено на Нікопольському, Харцизькому, Новомосковському, Луганському, Дніпропетровському трубопрокатних і Макіївському труболivarному заводах.

Виробництво прокату чорних металів і металоконострукцій. В умовах швидкозростаючих потреб будівництва великих промислових, транспортних і невиробничих об'єктів виникла гостра необхідність в забезпеченні будівництва і машинобудування прокатом. Його виробництво ведеться на усіх металургійних комбінатах. Крупногабаритні металеві конструкції (арматурні решітки, каркаси мостових переходів і інша продукція) виробляються на заводах металоконострукцій, які побудовані в Краматорську, Дніпропетровську, Маріуполі та інших містах країни.

За статистичними даними, в металургійному виробництві України налічується 195 заводів чорної металургії, в тому числі 14 металургійних комбінатів, 3 феросплавних заводи, 16 коксохімічних заводів, 8 гірничо-збагачувальних комбінатів, 6 трубних заводів, 3 заводи металоконострукцій та багато інших підприємств.

Найвищого рівня розвитку досяг металургійний комплекс України в 1980–1990 рр. У цей період в країні виплавлялось 45–46 млн т чавуну, 52–54 млн т сталі, вироблялось 6–6,5 млн т сталевих труб, та 46–48 млн т прокату чорних металів (табл. 9.1).

У зв'язку з розривом інтенсивних економічних зв'язків з Росією та іншими країнами СНД, економічною кризою і занепадом економіки та значним скороченням внутрішнього споживання металу виробництво продукції значно скоротилось.

Сучасний стан чорної металургії України характеризується небувалим кризовим спадом, який різко проявився з 1995 р. Значно скоротилось добування коксівного вугілля і виробництво коксу, добування залізної і марганцевої руди. Металургійні заводи не працюють на повну потужність. З 50 доменних печей простоювали або працювали не на повну потужність 27; з 65 мартенівських печей — 28, з 23 конвертерів — 11, з 69 прокатних станів — 30. На окремих заводах рентабельність знизилася до 4–5%.

Таблиця 9.1

**Динаміка виробництва основних видів продукції
чорної металургії України**

(млн т)

Роки	Видобуто		Виплавлено		Виготовлено	
	Залізної руди	Марганцевої руди	Чавуну	Сталі	Стальних труб	Прокату чорних металів
1913	6,9	0,3	2,9	2,4	н/д	2,1
1940	20,2	0,3	9,6	8,9	0,6	5,6
1950	21,0	0,9	9,2	8,4	0,9	5,8
1970	111,2	5,2	41,4	46,6	4,5	37,0
1980	125,5	6,9	46,5	53,7	6,3	46,0
1990	105,0	7,1	44,9	52,6	6,5	47,8
1995	50,7	3,2	18,0	22,3	1,6	16,6
2000	55,9	2,7	25,7	31,8	1,7	22,5
2001	54,8	2,7	26,4	33,5	1,7	25,4
2002	59,4	2,7	27,6	34,5	1,5	26,4
2003	63,0	2,5	29,5	37,5	2,1	29,1
2004	66,0	2,3	31,0	39,4	2,1	23,2
2005	69,5	н/д	30,7	27,9	2,4	22,7
2006	74,0	н/д	32,9	27,9	2,8	22,4

Тепер продукція чорної металургії крім того, що вона відіграє вирішальну роль у галузях машинобудування і будівництва, має велике значення у зовнішній торгівлі України і є її головною експортноспроможною галуззю.

Сировинна база чорної металургії

Запаси залізної руди в Україні становлять 31,8 млрд т, при світовому її запасі 150 млрд т, або у нас 20% світових запасів. Основні родовища залізної руди: Криворізький басейн Дніпропетровської області – 18,7 млрд т; Кременчуцький басейн Полтавської області – 4,5 млрд т; Білозорський басейн Запорізької області – 2,5 млрд т; Керченський басейн Автономної Республіки Крим – 1,8 млрд т.

Запаси марганцевої руди — 3,0 млрд т, в тому числі в Нікопольському районі Дніпропетровської області — 1,0 млрд т, в Інгульці тієї ж області — 0,6 млрд т і у Токмацькому районі Запорізької області — 1,4 млрд т.

Кокс служить паливом для здійснення основної операції виплавляння металу з руди. Металургійний кокс — тверду, з високим вмістом вуглецю і з високою теплотворною здатністю речовину — одержують шляхом нагрівання до високої температури без надходження кисню спеціальних сортів вугілля, завдяки чому з нього випаровується волога, виділяються газоподібні продукти розкладу і смолисті речовини. Кокс виробляється на спеціальних підприємствах — коксохімічних заводах. Газ і хімічні речовини, які є побічними продуктами коксування, використовуються в хімічній промисловості, коксівний газ використовується також як паливо.

Коксохімічні заводи розміщуються в районах видобутку коксівних марок кам'яного вугілля або в крупних металургійних центрах, розташованих за межами вугільних районів Донбасу. Ця галузь забезпечує металургію технологічним паливом (коксом, коксовим газом), а хімічну промисловість — цінною сировиною.

До революції все виробництво коксу в Росії було зосереджено в Донбасі, і в 1940 р. його було вироблено 15,7 млн т, або 74,5% загальносоюзного виробництва.

Нині в Україні працює 16 коксохімічних заводів, з них у Донецькій області — 9, Луганській — 2, Дніпропетровській — 4, Запорізькій — 1.

Потужні коксохімічні заводи є в Авдіївці, Алчевську, Макіївці, Енакієво, Краматорську, Маріуполі і Горлівці (Донецької області), в Кривому Розі і Дніпродзержинську Дніпропетровської області, в Запоріжжі.

Запаси флюсових вапняків в країні 2,8–3,0 млрд т. Основні родовища Докучаєвське і Ново-Троїцьке Донецької області та Балаклавське в Автономній Республіці Крим. Вони використовуються на металургійних комбінатах і сприяють сплавленню в шлак пустої породи руди і продуктів згоряння палива.

Виробництво феросплавів забезпечується трьома феросплавними заводами — Запорізьким, Нікопольським Дніпропетровської області і Стахановським Луганської області.

Запаси вогнетривких глин в Україні 0,5 млрд т. Основні родовища: Часов-Ярське, Новорайське, Новоандріївське, Васелівське, Октябрьське і Запешанське Донецької області, Полозьке Запорізької області, Музинське, Обозивське і Пятихатське Кіровоградської області.

Україна повністю забезпечує себе власними рудами і іншими допоміжними матеріалами для металургійної промисловості. Для виплавки 1 т чавуну потрібно 1,5–3 т залізної руди, 1,2–1,5 т коксу, 0,5 т вапняків і 30 м³ води.

9.2. Кольорова металургія

Продукція галузі — кольорові метали та їх сплави, які широко застосовується у машинобудуванні, особливо транспортному, в електротехніці, приладобудуванні, атомній, хімічній, фармацевтичній промисловостях, в медицині та при виробництві товарів народного споживання.

Кольорові метали поділяються на такі групи згідно з їх властивостями, застосуванням, поширеністю в природі:

- **Легкі** (алюміній, магній, титан);
- **Важкі** (мідь, свинець, цинк, нікель);
- **Малі** (ртуть, сурма);
- **Благородні** (золото, срібло, платина).

Головними особливостями сировинної бази є низький вміст металу в руді (1–5%) і багатокomпонентний склад руди.

Основними факторами щодо розміщення підприємств кольорової металургії є сировинний і енергетичний. Тому підприємства з виробництва кольорових металів розташовуються біля потужних енергетичних джерел.

Кольорова металургія в Україні має ряд підгалузей: алюмінієву, титано-магнієву, нікелеву, цинкову, мідну, ртутну та виробництво золота.

Виробництво алюмінію. Алюміній — легкий, порівняно міцний метал, що має значне поширення. У зв'язку з широким використанням його назвали “крилатим металом”. Він застосовується в усіх галузях народного господарства і має велике майбутнє.

Як сировину для виробництва алюмінію використовують боксити, алуніти, сієніти, нефеліни, а також коалін. Основною алюмінієвою рудою, на якій базується майже вся світова алюмінієва промисловість, є боксити. Їх запаси на території України незначні. Промислове значення мають родовища Смілянське Черкаської області і Високопільське Дніпропетровської області. Родовища бокситів відкриті, але до кінця не розвідані на півдні Дніпропетровської області, в Приазов'ї і в Карпатах.

Цінною сировиною для виробництва алюмінію є алуніти, запаси їх відкриті в Закарпатській області (родовища Берегівське, Беганське). Нефелінові сієніти як сировина для виробництва алюмінію є в Приазов'ї і Дніпропетровській області.

Дуже важливою сировиною для виробництва алюмінію є коалін. Його родовища є в багатьох областях України, а видобувається він переважно у Вінницькій, Хмельницькій, Дніпропетровській і Запорізькій областях.

Технологічний процес виробництва алюмінію складається з таких виробничих процесів:

1. Видобуток вихідної сировини (боксити, алуніти, нефеліни, коаліни).
2. Виробництво глинозему (для виробництва 1 т глинозему потрібно 5 т сировини, 5–10 т вапна, 3 т умовного палива).
3. Виробництво металевого алюмінію (для виробництва 1 т алюмінію потрібно 2 т глинозему, 20 тис. кВт год електроенергії).

Алюмінієва промисловість має Миколаївський глиноземний завод, Запорізький алюмінієвий завод, завод алюмінієвих сплавів у Свердловську Луганської області та Броварський завод алюмінієвих конструкцій.

Миколаївський глиноземний завод виробляє 1 млн т глинозему за рік і свою продукцію відправляє на Братський і Красноярський алюмінієві заводи Росії. На Запорізькому алюмінієвому заводі виробляється в середньому за рік 250 тис. т глинозему та 100 тис. т алюмінію.

Виробництво титану представлене в Україні заводами у Запоріжжі, Іршанську (*ГЗК, Житомирська область*), Кримським заводом двоокису титану (*м. Красноперекіпськ Автономна Республіка Крим*), Вольногорським гірничохімічним комбінатом (*Дніпропетровська область*).

Титан і його сплави завдяки винятково високим фізичним і функціональним властивостям останнім часом стали незамінними конструкційними матеріалами в ракетно-космічній і авіаційній техніці, суднобудуванні і хімічній промисловості. Україна має досить великі і перспективні родовища високоякісної титанорудної сировини — Іршанське і Семигородське родовища Житомирської області, які містять титан у коалінових розсипах і вивітрених габро, та Самоткацьке родовище Дніпропетровської області, у рудах якого є високий вміст титану і цирконію.

На Іршанському гірничо-збагачувальному комбінаті Житомирської області, Верхньодніпровському гірничо-збагачувальному комбінаті в м. Вільногорськ Дніпропетровської області та Кримському заводі двоокису титану у м. Красноперекіпськ Автономної Республіки Крим виробляється титановий концентрат, який перевозиться на Запорізький титаново-магнієвий комбінат, де і виробляються титанові злитки.

Прокат із титанових злитків на лист здійснюється на Алчевському металургійному комбінаті Донецької області, потужності якого дозволяли одержувати до 2,5 тис. т титанового листа щорічно. Крім того, Нікопольський південнотрубний завод може щорічно робити майже 1,2 тис. т труб з титану і його сплавів. Спеціалізоване виробництво, що дозволяє одержувати високоякісне титанове лиття обсягом близько 1,5 тис. т за рік, є на підприємствах *“Мотор Січ”* та *“Павлоградський механічний завод”*.

Основними споживачами титанової металопродукції в Україні донедавна були ВО “Південмаш”, Сумський і Бердичівський заводи хімічного машинобудування, ВО ім. Малишева та інші.

Відходи виробництва титану (окиси титану) використовуються для виробництва білил, емалей та вогнетривких глин.

Виробництво цинку. Цинк — антикорозійний метал, який використовується в машинобудуванні, для виробництва оцинкованого залізного листа, ядів і отрутохімікатів та у фармацевтичній промисловості.

В Україні є єдиний Констянтинівський завод Донецької області, який виробляє металевий цинк із місцевої сировини та сировини Росії й Казахстану.

Виробництво нікелю. Нікель також антикорозійний матеріал. В Україні відкрито цілий ряд родовищ нікелевих руд. Найбільшими з них, які мають промислове значення, є Побузьке Кіровоградської області і Терновське Дніпропетровської області. Близько 80% нікелю використовує чорна металургія.

В країні є єдиний Побузький нікелевий завод Кіровоградської області, який переробляє місцеві залізо-нікелеві руди. Основна його продукція — нікель і феронікель, які використовуються на металургійних та машинобудівних заводах та заводах, які виробляють предмети домашнього вжитку.

Виробництво ртуті. Ртуть використовується при виробництві газорозрядних ламп на Полтавському заводі, при виробництві ядів і отрутохімікатів та у фармацевтичній і золотодобувній промисловостях.

На місцевих покладах кіновару понад століття працює Микитіївський ртутний комбінат у межах м. Горлівка Донецької області. У складі цього комбінату є три кар'єри для видобутку ртутних руд, металургійне виробництво, допоміжні цехи. На комбінаті вперше в світі впроваджено технологію добування ртуті високої частоти з повною механізацією усіх процесів випалювання ртутної руди в печах “киплячого шару”.

Золотодобувна промисловість. В країні нещодавно відкрито 5 родовищ золота промислового значення поблизу Кривого Рогу, 5 — у Донецькій області та невелике родовище золота в Закарпатській області. Уже проводяться підготовчі роботи з їх експлуатації. За попередніми прогнозами Україна на перспективу зможе видобувати майже 25 т золота щороку. Для цього потрібно понад 800 млн дол. інвестицій.

Контрольні запитання

1. Сутність металургійного комплексу та його галузева структура.
2. Запаси та родовища залізної руди.
3. Запаси та родовища марганцевої руди.
4. Обсяги та динаміка виробництва продукції чорної металургії.
5. Виробництво продукції чорної металургії.
6. Виробництво алюмінію.
7. Виробництво титану.
8. Виробництво цинку та нікелю.

Рекомендована література

1. Войтюк Б.Б. Чорна металургія України. — К.: Техніка, 1986. — 120 с.
2. Геология полезных ископаемых. — Днепропетровск, 1999. — 187 с.
3. Долгоруков Ю. Економічне забезпечення структурної перебудови металургії України // Економіка України. — 1999. — № 10 — С. 40–45.
4. Егоров Н.А. Рудні ресурси України. — К.: Наукова думка, 1978. — 190 с.
5. Мелепин Ю.П. Минералогия рудных месторождений Украины. — К.: Наукова думка, 1984. — 247 с.
6. Мороз С.А. Геологическое строение Северного Черноморья. — К.: Наукова думка, 1995. — 184 с.
7. Мазур В., Смірнова О., Іванов А., Шляхи розвитку гірничо-металургійного комплексу України // Економіка України. — 2003. — № 9.
8. Стасовський Ю. Стратегія інноваційного розвитку гірничо-металургійного комплексу регіону // Економіка України. — 2005. — № 2.

10. Машинобудівний комплекс України

Розглядаються наступні питання:

- 10.1. Роль машинобудівного комплексу в народному господарстві та його структура*
- 10.2. Важке машинобудування*
- 10.3. Транспортне машинобудування*
- 10.4. Сільськогосподарське машинобудування*
- 10.5. Виробництво приладів та побутової техніки*

10.1. Роль машинобудівного комплексу в народному господарстві та його структура

Машинобудування — одна із найважливіших галузей народного господарства, що характеризує стан економічного і промислового розвитку країни.

Значення машинобудування визначається тим, що воно, виробляючи знаряддя праці (робочі машини, технологічне і силове устаткування, контрольно-вимірювальні прилади, технічні засоби автоматики для всіх галузей народного господарства і військово-промислового комплексу та спецобладнання для невиробничої сфери), забезпечує комплексну механізацію і автоматизацію виробництва.

Машинобудування в Україні виникло ще в середині XIX століття. Наявність металу, вигідне транспортно-географічне розташування, вихід до узбережжя Чорного і Азовського морів, висока концентрація сільськогосподарського виробництва сприяли розвитку насамперед транспортного і сільськогосподарського машинобудування. Верстатне обладнання в основному завозилось із-за кордону.

На період встановлення незалежності України в 1991 р. машинобудування було провідною галуззю в структурі промислового комплексу України, його частка становила понад 30% промислового виробництва.

Україна забезпечувала в структурі виробництва колишнього СРСР 45% металургійного устаткування, 97% магістральних тепловозів, близько 50% вантажних вагонів і цистерн, 26% сільськогосподарського машинобудування (в тому числі 100% бурякозбиральних й кукурудзозбиральних комбайнів, 23% тракторів і 50% землеобробних машин і сівалок).

На Україну приходилось виробництво 40% вартості продукції машинобудування військово-промислового комплексу колишнього СРСР.

До 1991 р. в Україні не вироблялись магістральні електровози, приміські електрички, поїзди метрополітену, пасажирські вагони, зернозбиральні та картоплюзбиральні комбайни.

Галузь машинобудування в Україні представлена металургійним, гірничо-шахтним, підйомно-транспортним, енергетичним, судно-, авіа-, і автомобілебудуванням, виробництвом машин і механізмів для хімічної і нафтохімічної, легкої та харчової промисловостей, сільськогосподарським, будівельно-дорожнім машинобудуванням та виробництвом машин для комунального господарства, виробництвом верстатів і інструментів та машин і обладнання для збройних сил.

Станом на 1.01.2007 р. в Україні налічувалось 5175 підприємств виробництва машин і устаткування, в тому числі 1117 підприємств виробництва транспортних засобів і устаткування. Найбільше таких підприємств у Донецькій і Харківській областях — відповідно 207, 188, в Києві — 173, в Дніпропетровській області — 159, Львівській — 155, Луганській — 149, в Запорізькій — 126, найменше в Тернопільській, Чернігівській областях — відповідно 35 і 26 підприємств.

Ця галузь належить до металомістких галузей і потребує висококваліфікованої робочої сили.

На 1 тону готової продукції витрачається від 1,3–1,5 т металу, а всього цей комплекс у 1990 р. споживав 40% від виробленого в країні чавуну, або 20 млн т і 65% виробленої сталі, або близько 35 млн т сталі, тобто майже стільки, скільки виробляється у країні в даний час.

У машинобудуванні і металообробці України в 1990 р. було зайнято 3058 тис. чоловік, а в 2004 — 793 тис. чол., в 2005 р. —

773 тис. чол., а в 2006 р. — 740 тис. чол., або у 4,1 рази менше, ніж було зайнято в 1990 р.

Особливо значне скорочення чисельності промислово-виробничого персоналу (із 105 тис. чоловік в 1990 р. до 36 тис. чоловік) відбулося у верстатобудівній промисловості, тобто в тій підгалузі, яка являється визначальною в усьому машинобудівному комплексі. В галузі приладобудування чисельність виробничо-промислового персоналу скоротилась за цей же період у 5 разів — із 270 тис. чоловік до 54 тис. чоловік. Таке скорочення являється свідченням стану розвитку машинобудівного комплексу в країні у даний період.

10.2. Важке машинобудування

Важке машинобудування включає виробництво гірничо-шахтного, підйомно-транспортного, металургійного та енергетичного устаткування. Для підприємств цієї галузі характерна висока металомісткість, велика габаритність, а звідси і низька транспортабельність продукції. Як правило, ці підприємства мають повний виробничий цикл — заготовку, обробку і складання — випускають продукцію не великими серіями, або й одиницями.

Переважна більшість підприємств важкого машинобудування розміщується у місцях зосередження запасів мінеральних ресурсів — вугілля, залізної і марганцевої руди і їх переробки, а це Донецький, Придніпровський регіони країни.

Обсяги та динаміка виробництва основних видів продукції важкого машинобудування за 1991–2003 рр. наведені в табл. 10.1.

Динаміка виробництва продукції машинобудування за роки незалежності свідчить про значний спад виробництва абсолютно всіх видів устаткування, що стало однією із причин зменшення обсягів добування вугілля і виробництва продукції металургійного комплексу. Основна причина в тому, що відбулось скорочення обсягів виробництва продуктів важкого машинобудування, і в тому, що майже 65% комплектуючих раніше вироблялось в інших країнах колишнього СРСР, а з його розвалом втрапились виробничі зв'язки.

Таблиця 10.1

Виробництво окремих видів устаткування для важкої промисловості України у 1990–2003 рр.

Устаткування	Одиниці виміру	1990	1995	2000	2001	2002	2003
Вугільні очисні комбайни	шт.	847	213	120	н/д	н/д	н/д
Шахтні машини підйомні	шт.	242	2	12	н/д	н/д	н/д
Шахтні навантажувальні машини	шт.	79	32	19	23	7	10
Рудникові електровози	шт.	703	146	48	26	45	42
Металорізальні верстати	тис. шт.	37	6	1,3	1,2	0,9	0,9
Ковальсько-пресові верстати	тис. шт.	10,9	1,4	0,4	0,4	0,4	0,6
Електродвигуни	млн шт.	3,1	1,1	0,3	0,3	0,3	0,4
Силові трансформатори	млн кВ А	68,9	23,7	9,9	9,0	10,8	12,9

Гірничо-шахтне машинобудування поділяють на устаткування для ***вугільної і залізорудної промисловостей*** та ***добування нафти і газу***.

Виробництво ***гірничо-шахтного устаткування для вугільної промисловості*** зосереджено в основному в Донецькому економічному районі. На Донецькому заводі “Донецькгірмаш” виробляються бурові установки і потужні підйомні машини, на Ясинуватському машинобудівному заводі — гірничопрохідне устаткування (вугільні комбайни і лебідки), у Слов’янську Донецької області — коксохімічне устаткування, у Луганську — устаткування для збагачувальних підприємств, у Горлівці виробляються врубові машини, вугільні комбайни, породонавантажувачі, компресори, насоси, скіпи для підняття із шахт вугілля.

Виробництво ***машин і устаткування для залізо-рудної промисловості*** зосереджено в основному в Кривому Розі

Дніпропетровської області, Торезі Донецької області, Дніпропетровську, Харкові та інших містах. Флагманом в галузі вважається завод “Криворіжрудмаш”, на якому було сконцентровано 41,5% основних фондів і 36,5% виробничих потужностей по добуванні руди колишнього СРСР. На цьому заводі виробляються всі види устаткування для добування залізної і марганцевої руди, бурові верстати. В Торезі Донецької області виробляються породонавантажувачі, рудникові електровози, вагонетки. У Дніпропетровську і Харкові виробляються окремі вузли і агрегати для устаткування залізо-рудної промисловості.

Виробництво ***устаткування для нафтової і газової промисловостей*** сконцентровано на підприємствах Дрогобича, Чернівців, Конотопа і Харкова.

У структурі важкого машинобудування значне місце займає ***виробництво підійомно-транспортних машин***. Підприємства по виробництву такого устаткування розташовані у Харкові, Одесі, Дніпропетровську, Нікополі, Прилуках, Золотоноші Черкаської області, Ківерцях Волинської області, Слов'янську Донецької області та у Львові. Причому львівський завод “Автонавантажувач” є найбільшим спеціалізованим підприємством, яке випускає різні типи автонавантажувачів. В останні роки збільшує обсяги виробництва і Броварський завод автомобільних кранів Київської області.

Виробництво металургійного і ковальсько-пресового устаткування на 95% зосереджено у Донецькій і Луганській областях і Дніпропетровській та у Запорізькій областях.

Зокрема у Краматорську Донецької області є два заводи. Найбільшим підприємством металургійного комплексу являється Новокраматорський металургійний завод, на якому випускається ковальсько-пресове і металургійне устаткування, прокатні листові стани, слябінги, металорізальні верстати.

Старокраматорський металургійний завод випускає різне металургійне устаткування для металургійної промисловості.

На Дебальцівському металургійному заводі Донецької області сконцентровано виробництво устаткування для доменних і сталел-

плавильних печей, запасні частини для коксохімічного устаткування. У місті Лагутіно Луганської області на місцевому ливарно-механічному заводі виробляється доменне і сталеплавильне устаткування, в тому числі для механізації і автоматизації металургійних цехів. Маріупольський завод важкого машинобудування Донецької області випускає устаткування для безперервного розливу сталі, прокатні стани та устаткування для доменних печей.

У Дніпропетровську, Кривому Розі і Марганці зосереджено виробництво устаткування для безперервного розливу сталі, станів для прокату труб, доменних печей, шлаковозів, чавуновозів. Окремі види металургійного устаткування виробляються на заводах Донецька, Луганська, Комсомольська Донецької області.

Енергетичне машинобудування включає виробництво устаткування для всіх видів електростанцій, а саме атомних реакторів, парових гідравлічних турбін, котлів, генераторів, дизельних електростанцій, електроапаратури, кабельної продукції.

Найбільшим центром енергетичного машинобудування вважається м. Харків, де розташовані заводи “Електроважмаш”, турбінний завод ім. С.М.Кірова, електромеханічний (ХЕМЗ) і “Електромашина”.

На турбінному заводі випускаються турбіни для атомних, теплових і гідроелектричних станцій. За період з 1934 р. було виготовлено понад 150 турбін різної потужності для всіх видів електростанцій.

Миколаївське ВО “Зоря” спеціалізується на випуску суднових парових установок потужністю до 25 тис. кВт.

На Полтавському турбінному заводі зосереджено виробництво устаткування для теплових електростанцій. Нині потреба в його продукції зростає, оскільки більшість теплових електростанцій експлуатується від 25 до 40 років і ступінь зношеності устаткування понад 70%.

У Запоріжжі і Миколаєві зосереджено виробництво трансформаторів, у Хмельницькому — трансформаторних підстанцій.

На Рівненському та Коломийському заводах Івано-Франківської області зосереджено виробництво високовольтної апаратури.

Розвиток електроенергетики неможливий без кабельної продукції. Виробництво її зосереджено у Києві, Харкові, Донецьку, Одесі. Електроізоляційні матеріали виробляються у Луганську, Слов'янську Донецької області, Львові і Першотравневому Житомирській області.

10.3. Транспортне машинобудування

Транспортне машинобудування включає локомотиво- і вагонобудування, суднобудування, літакобудування і автомобілебудування.

Тепловози виробляються у Луганську і Харкові на заводах транспортного машинобудування.

Промислові електровози виробляються у Дніпропетровську. Заводи по ремонту тепловозів і електровозів є у Києві, Львові, Дніпропетровську, Полтаві, Одесі, Запоріжжі і Конотопі Сумської області.

Залізничні вагони виробляються у м. Кременчук Полтавської області і Дніпродзержинську Дніпропетровської області. Виробництво великовантажних вагонів зосереджено у Стаханові Луганської області. У Маріуполі Донецької області виробляються металеві вагони — цистерни. Вагоноремонтні підприємства є у Києві, Харкові, Одесі, Львові і Конотопі.

На Дарницькому вагоноремонтному заводі налагоджено виробництво приміських електропотягів. У Дніпродзержинську Дніпропетровської області розпочато будівництво поїздів метрополітену і пасажирських вагонів.

Суднобудування ділиться на морське і річкове. До 1991 р. воно давало 40% загальносоюзного виробництва суден, де вироблялись як військові, так і цивільні судна.

Морське суднобудування. Основним його центром є Миколаїв. На його трьох заводах можна будувати різні види суден. На Феодосійському заводі “Море” виробляються судна на підвод-

них крилах. Два суднобудівних заводи є у Херсоні, які випускають різні типи океанських і морських суден, доки для морських портів і портові крани. Керченський завод “Затока” здатний будувати танкери.

Судноремонтні підприємства є у Одесі, Іллічівську, Севастополі, Керчі і Маріуполі.

Річкове суднобудування розвинене у Києві, де на заводі “Ленінська кузня” будують пасажирські і буксирні судна, траулери і рефрижератори. На Херсонському заводі річкового суднобудування випускаються катери, теплоходи, земснаряди та судна озера типу. Судноремонтні підприємства є в Запоріжжі, Ізмаїлі і Вилкові (на Дунаї).

Нині українське суднобудування характеризується високим рівнем виробництва корпусів суден і відстає у розвитку необхідного судового обладнання, тому замовляє його у передових суднобудівних компаніях світу.

Літакобудування в Україні представлене Київським заводом ім. Антонова, Харківським авіаційним заводом, Харківським заводом “ФЕД”, Запорізьким “Мотор Січ”. Крім того в авіапромисловості України об’єднано ще 39 підприємств, які виготовляють окремі агрегати і вузли, бортове електро- і радіобудування. У кращі часи заводи України випускали за рік до 350 літаків. Харківський авіазавод щомісячно випускав 13–18 машин ТУ-134, Київський — по 15–20 машин АН-24 і АН-26. Нині ці показники значно нижчі, але починається виробництво нових типів літаків. До встановлення незалежності Україна з Російської Федерації отримувала до 80% комплектуючих і до 80% замовлень були для збройних сил. Тепер у зв’язку із скороченням виробництва літаків вітчизняні транспортні компанії купують пасажирські літаки за кордоном. За останні роки в країні розроблено ряд нових модифікацій як цивільних, так і військових літаків, виробництво яких можна налагодити спільно з Росією. Так, у Харкові повинно початися виробництво військово-транспортних літаків АН-70 і АН-72 та транспортно-пасажирських літаків АН-140 і ТУ-334, але поки-що є багато невіршених питань.

На Київському державному авіазаводі випускається АН-140.

Потреба країн СНД лише у літаку АН-140 становить майже 800 машин, в тому числі для України — 200. Цей літак замінить ЯК-40 і АН-24, які уже вичерпали свій ресурс експлуатації. Світова потреба в літаках АН-70 становить у межах 2 тис. шт. Уряди України і Російської Федерації ставлять питання про відродження виробництва літаків, розроблених українськими науковцями в обох країнах.

Автомобілебудування в Україні представлено виробництвом вантажних, легкових автомобілів і автобусів. До 1991 р. до автомобілебудівного комплексу входило 4 автомобільних заводи:

- для виготовлення *легкових автомобілів* — Запорізький і Луцький,
- для виробництва *вантажівок* — Кременчуцький автозавод;
- для виробництва *автобусів* — Львівський автобусний завод.

Проектна річна потужність їх становила: Запорізького (ЗАЗ) 300 — 350 тис. штук, Луцького автомобільного (ЛУАЗ) — 17 тис., Кременчуцького (КРАЗ) — 35 тис. і Львівського автобусного (ЛАЗ) — 16 тис. автобусів.

Автомобілебудівні заводи обслуговували понад 60 підприємств України, які випускали комплектуючі та понад 300 підприємств різних галузей Союзу РСР. У найкращі часи (1985 р.) Авто-ЗАЗ випускав 160 тис. автомобілів, Луцький автомобільний ЛУАЗ — 10 тис., КРАЗ — 30,4 тис. і ЛАЗ — 15 тис. автобусів. За останні роки появились нові заводи по виробництву автомобілів. У Черкасах налагоджено складання мікроавтобусів “Богдан”, в Сімферополі і Лубнах — “Газель”. Виробництво мікроавтобусів налагоджено також у Борисполі Київської області та Чернігові.

Складання автомобілів “Волга” налагоджено в Іллічівську. В Ужгороді побудований завод по випуску автомобілів марок “Шкода” та “Ауді”. Обсяги виробництва автомобілів за роками показано у табл. 10.2 та рис. 10.1.

Забезпеченість населення України автомобілями становить лише 60 машин на 1000 жителів, тоді як у країнах з високорозвинутою ринковою економікою більше як 500.

Таблиця 10.2

**Динаміка виробництва автомобілів в Україні
за 1950–2006 рр.**

(тис. шт.)

Роки	Легкові автомобілі	Вантажні автомобілі	Автобуси
1950	–	18,3	–
1960	0,5	4,7	2,2
1970	86,9	19,7	9,1
1980	161,0	30,2	15,2
1990	156,0	27,7	12,6
1995	58,7	6,5	2,2
1997	2,0	3,4	1,7
2000	17,1	11,2	3,5
2001	26,2	6,7	2,4
2002	43,8	2,3	2,0
2003	102,0	1,3	2,6
2004	174,0	11,2	2,6
2005	192,0	14,0	4,7
2006	267,0	11,9	7,7

Недостатній випуск автомобілів в країні, їх поки що невисока якість та низька купівельна спроможність населення сприяють завозу із-за меж країни в середньому 200 тис. легкових автомобілів за рік, 80% з яких уже були у використанні і термін використання яких уже вичерпаний. Це значно впливає на погіршення повітряного басейну і потребуватиме значних витрат на ремонти та на переведення таких машин на новий вид моторного палива — природний газ.

Розвиток автомобілебудування в Україні не задовольняє потреби держави у власній продукції. Якщо виробництво легкових автомобілів дещо оживилось, то заводи по випуску вантажних автомобілів та автобусів працюють нижче своєї можливості. У 2004 р. власниками цих заводів-гігантів стали російські підприємці. Розпочалася реконструкція цих підприємств і переорієнтація їх на випуск нових марок машин. На Кременчуцькому

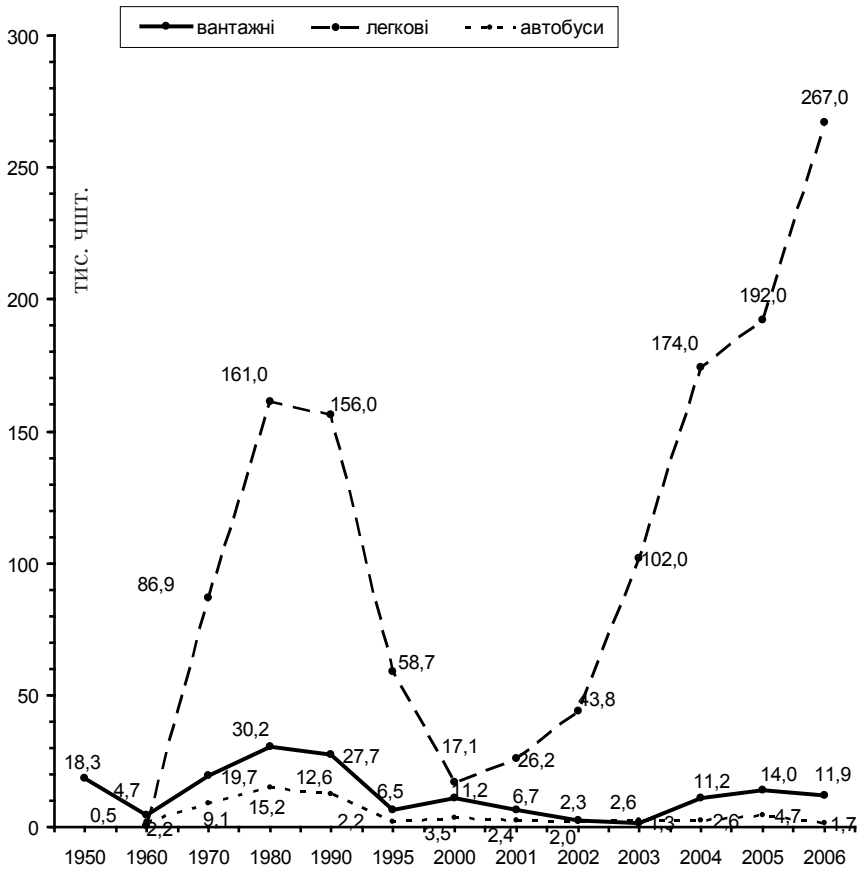

Рис. 10.1. Виробництво автомобілів в Україні

автозаводі передбачається виробництво як великовантажних автомобілів, так і машин вантажопідйомністю від 2 до 5 тон.

На Львівському автобусному заводі розпочато випуск міських автобусів нових видів — середніх, великих і надвеликих — відповідно на 70, 120 і 180 пасажирів та тролейбусів. Річна потреба України в автобусах великої місткості (на 120 пасажирів) — 4 тис., а особливо великих (на 180 пасажирів) — 500 шт. У зв'язку з проблемою фінансування внутрішній споживач поки що не має можливості купувати львівські автобуси, і більше половини вироблених машин реалізуються в Російську Федерацію та інші країни СНД.

10.4. Сільськогосподарське машинобудування

Сільськогосподарське машинобудування включає виробництво тракторів, різного виду комбайнів, землеобробних і посівних машин та машин і механізмів для механізації тваринницьких ферм. В Україні сільськогосподарське машинобудування традиційно займає важливе місце у структурі машинобудівного комплексу, оскільки воно орієнтується на райони виробництва сільськогосподарської продукції.

Машинобудування для сільського господарства почалося в Україні у 1842 р., коли поміщик Д. Кандиба збудував у селі Дмитрівна Чернігівської губернії завод сільськогосподарського машинобудування по виробництву кінних плугів і борін.

В 1912 р. на території України уже працювало 138 заводів сільськогосподарського машинобудування, на яких вироблялось біля 40% від вартості всього машинобудування в Україні і близько 60% всього сільськогосподарського машинобудування Росії. В той період в Україні вироблялось за рік понад 100 тис. плугів, 29 тис. штук жаток-лобогрійок. Заводи України випускали також кінні сівалки, молотарки, віялки, сортувальні машини. Уже були спроби випускати парові молотарки, жатки-снопов'язалки, жатки із самоскидним апаратом.

Найбільшими центрами сільськогосподарського машинобудування були м. Харків, Одеса, Біла Церква, Бердянськ і ін.

За роки радянської влади Україна стала значним виробником машин для аграрної сфери, де вироблялось 50% землеробних машин і сівалок, 100% бурякозбиральних і кукурудозбиральних комбайнів та третина тракторів, від тієї кількості, які вироблялись у Радянському Союзі.

Виробництво тракторів. Найбільшим центром їх виробництва є Харків, де збудовані заводи тракторний, моторобудівний, тракторних самохідних шасі, а також заводи в містах Лазова та Дергачі Харківської області, де виробляють деталі і вузли для харківських тракторів. Тракторобудування розвинуте також у Дніпропетровську (колісні трактори), Вінниці (тракторні агрегати), Мелітополі і Кіровограді (тракторні гідроагрегати). Ці підприємства здатні були забезпечити випуск понад 100 тис. тракторів на рік. Підприємства для виробництва деталей і запасних частин для тракторів розташовані у Кременчуці, Києві, Сімферополі, Одесі, Луганську.

Виробництво сівалок зосереджено на Кіровоградському ВАТ “Червона Зоря”. В 1990 р. випускалось їх 57,1 тис. шт.

Виробництво тракторних плугів ведеться на Одеському заводі сільськогосподарських машин. В 1990 р. вироблялось 89,2 тис. плугів.

Виробництво кукурудозбиральних комбайнів зосереджено на заводі “Херсонські комбайни”.

Виробництво бурякозбиральних комбайнів сконцентровано у Тернополі і Дніпропетровську.

Виробництво **поливної техніки** сконцентровано в Каховці Херсонської області.

У Львові на заводі “Хімсільгоспмашини” з випуску **техніки для внесення пестицидів та рідких добрив** у 1991 р. вироблялось 60 тис. поливних машин. В 2003 р. їх було вироблено 10 тис. і лише менше як 3 тис. шт. реалізовано в межах України, а решта в країні СНД.

Обладнання для кормовиробництва і тваринництва виробляють у Бердянську, Ніжині, Умані, Ковелі, Коломиї та Білій Церкві. Заводи з випуску інших сільськогосподарських машин та запасних частин до них є в Києві, Мелітополі, Донецьку, Луганську, Кременчуці, Конотопі.

До встановлення незалежності в Україні не було власного виробництва зернових комбайнів, тому що завод по їх виробництву відразу після війни було перенесено із Дніпропетровська у Ростов на Дону. В 1960–1990 рр. ми щорічно одержували з Росії понад 10 тис. комбайнів. Тепер робиться спроба розпочати виробництво такої техніки у Рівному, Дніпродзержинську, Херсоні та у Харкові на заводі ім. Малишева. В 2005 році в Україні було виготовлено лише 0,3 тис. шт. зернозбиральних комбайнів через відсутність коштів. З забезпеченням фінансування є можливість значно збільшити виробництво цієї техніки.

В останні роки у розвитку цієї важливої галузі склалася кризова ситуація, зумовлена руйнуванням колишніх економічних зв'язків між країнами колишнього СРСР. У минулому потреба в комплектуючих на 70 і більше процентів задовольнялась за рахунок імпорту з інших країн Союзу. Крім того, з однієї сторони, через зменшення обсягів виробництва зросла вартість техніки, а з іншої, через нестачу коштів у сільськогосподарських товаровиробників зменшився попит на продукцію сільськогосподарського машинобудування, що вплинуло на обсяги виробництва продукції.

Не дивлячись на те, що за 2002–2006 рр. дещо зросло виробництво тракторів і сівалок, випуск інших технічних засобів не зростає. Навіть те незначне зростання не вирішує проблему. Практично виробництво **тракторів** у 2006 р. в порівнянні з 1990 р. скоротилось із 106,2 тис. до 3,7 тис. шт., або у 27 разів; **тракторних плугів**, із 89,2 тис. шт. до 2,5 тис. шт., або у 36 разів; **бурякозбиральних комбайнів** із 8,6 тис. шт. до 0,2 тис. шт., або у 43 рази; **рядових жаток** із 58,8 тис. шт. до 3,2 тис. шт., або у 18,3 рази і т.д. (табл. 10.3). Таким чином, скорочення темпів зменшення обсягів виробництва значно більше, ніж частка ввезення комплектуючих із-за меж країни. Так що окрім вказаних причин певну роль відіграло і реформування сільськогосподарських підприємств.

Разом з тим, технічне забезпечення на селі різко скорочується і традиційно залишається проблема забезпечення сільського господарства необхідними машинами і обладнанням. Селяни виконують технологічні операції технічними засобами, зношеними

Таблиця 10.3

**Динаміка виробництва сільськогосподарських машин
за 1990–2006 рр.**

(тис. шт.)

Види продукції	1990	1995	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Трактори	106,2	10,4	4,0	3,6	3,0	4,5	5,8	5,5	3,7
Тракторні плуги	89,2	1,7	3,1	3,5	3,3	4,2	5,2	3,1	2,5
Тракторні сівалки	57,1	1,5	2,0	3,9	4,9	7,4	9,9	11,3	8,9
Рядові жатки	58,8	0,3	1,2	1,2	1,2	0,8	2,7	3,8	3,2
Буракозбиральні комбайни	8,6	0,4	0,1	0,2	0,1	0,2	0,1	0,1	0,2
Дошувальні машини	6,4	0,01	–	–	–	–	–	–	–
Автонапувалки для великої рогатої худоби	83,5	20,3	3,1	3,3	4,3	1,8	–	–	–
Зернозбиральні комбайни	–	–	–	–	–	0,1	0,3	0,3	0,3

на 80–90%, які залишилися ще з радянських часів. Причому ця застаріла техніка потребує значних коштів для підтримання її в робочому стані, а якість виконаних нею робіт є дуже низькою. Внаслідок цього сільськогосподарські підприємства втрачають великі обсяги врожаю. Нині кількість списаної техніки перевищує кількість придбаної більш як у 10 разів. На селі майже припинилися процеси відтворення й оновлення матеріально-технічної бази.

Основними причинами, що гальмують роботу вітчизняних підприємств по виробництву сільськогосподарської техніки слід вважати: по-перше, низька купівельна спроможність сільгоспвиробників; по-друге, не вся техніка, яка виробляється на наших заводах не відповідає вимогам покупців через її низьку якість, в результаті не вчасно реалізується вся вироблена техніка і запасні частини; по-третє, різні комерційні структури організують завезення в країну сільськогосподарську техніку із інших країн яка уже була в користуванні. Причому в державі знаходяться кошти в межах 1 млрд. грн в рік на закупівлю такої техніки і не на-

ходитьсья політичного рішення на використання цих коштів на виробництво техніки на власних сільськогосподарських підприємствах.

Проголошений Україною стратегічний курс на інтеграцію до Європейського Союзу потребує ретельного аналізу можливих наслідків вступу до ЄС для промисловості в цілому і кожної галузі окремо.

Підприємства сільськогосподарського машинобудування України, готуючись до вступу України в СОТ, проводять значну роботу щодо підвищення конкурентоспроможності вітчизняної продукції і можливості виходу з нею на іноземні ринки. За конструктивними показниками українська техніка для АПК практично не відрізняються від іноземних аналогів, а за ціною в декілька разів дешевші.

Підвищення якості є одним із домінуючих чинників конкурентоспроможності вітчизняної сільськогосподарської техніки, а підвищення безвідмовності роботи впродовж визначеного терміну і збільшення гарантійного терміну експлуатації є вагомими та характеристичними показниками технічного рівня сільськогосподарської техніки. Крім того, в умовах ринкової економіки конкурують не лише машини або знаряддя, але і технології виробництва. Тому технічну політику в сільгоспмашинобудуванні доцільно пов'язувати насамперед з технологіями виробництва сільськогосподарської продукції, забезпечуючи виробництво таких машин, які б одноразово виконували декілька технологічних операцій. Разом з тим, досягнення необхідної мети потребує затвердження програми розвитку вітчизняного сільгоспмашинобудування та її практичного вирішення.

10.5. Виробництво приладів і побутової техніки

Виробництво приладів, інструментів і побутових машин характеризується великою трудомісткістю і незначною матеріаломісткістю. Виробництво таких видів продукції виконують в основному висококваліфіковані працівники.

Виробництво приладів. Прилади використовуються в усіх галузях народного господарства, починаючи від простих побутових приладів і до космічних кораблів. Лічильники використання води, газу, електроенергії використовуються в усіх помешканнях. Інші прилади використовуються в усіх машинах і механізмах.

В Україні близько 100 приладобудівних заводів, які є в усіх обласних і в багатьох районних центрах. На приладобудівних заводах в 1990 р. працювало 270 тис. чоловік, які забезпечували всі галузі необхідними приладами в необхідній кількості. Із скороченням обсягів виробництва продукції машинобудування потреба у вимірній продукції значно зменшилась і випускається її лише стільки, скільки потребує виробництво. У 2006 р. на приладобудівних заводах працювало 54 тис. працівників, або у 5 разів менше. З часом із поживленням виробництва в галузі машинобудування та інших галузях народного господарства виробництво приладів може буди відновлене в необхідних обсягах.

Виробництво побутової техніки за 1990–2006 рр. значно зменшилось. Так, обсяги виробництва телевізорів проти 1990 р. скоротилось у 8,8 разів, радіоприймачів – у 485 разів, пральних машин – у 3,3 рази, пилососів – у 117 разів, велосипедів – у 2,0 рази, побутових холодильників – на 42,7 рази (табл. 10.4).

Виробництво телевізорів сконцентровано у Львові, Києві, Сімферополі та у м. Сміла Черкаської області. Найбільшими

Таблиця 10.4
Виробництво побутової техніки в Україні

(тис. шт.)

Види продукції	1990	1995	2000	2002	2004	2005	2006
Телевізори	3774	315	62,4	159	443	651	431
Побутові холодильники	903	362	451	583	850	953	338
Радіоприймачі	777	125	36,5	33,5	106	17,6	1,6
Пральні машини	788	213	125	232	345	322	208
Пилососи	1073	285	109	83,4	53,3	37,5	9,2
Велосипеди	800	36,2	5,4	243	250	312	392

центрами електронної та радіотехнічної промисловості виступають Київ, Харків, Дніпропетровськ, Одеса, Львів, Вінниця, Чернівці. Виробництво велосипедів сконцентровано у Харкові, побутових холодильників — у Донецьку.

Сучасна стратегія державної промислової політики України в галузі машинобудування передбачає зростання темпів випуску науково-технічної продукції, освоєння нових конкуренто-спроможних зразків техніки, підвищення якості з орієнтацією на внутрішній ринок і збільшення експорту.

Особливе значення надається в останні роки імпорту побутової техніки в країну, адже виробництво усіх видів вітчизняної побутової техніки скоротилося через ліквідацію підприємств та низьку якість продукції. Основними стратегічними пріоритетами у галузі машинобудування мають бути: економічне стимулювання створення конкурентноспроможних виробництв; збільшення номенклатури виробленої продукції, такої як телевізорів, пральних машин, побутових холодильників та пилососів; забезпечення зростання доходів від реалізації продукції на внутрішньому та зовнішньому ринках.

Значна увага буде спрямована на удосконалення системи державної підтримки наукових розробок і створення нових видів техніки, прогресивних технологій, удосконалення механізму державного цільового фінансування інноваційних проектів.

Контрольні запитання

1. Роль машинобудівного комплексу в народному господарстві і його структура.
2. Важке машинобудування і динаміка розвитку.
3. Транспортне машинобудування, стан розвитку.
4. Автомобілебудування, динаміка розвитку.
5. Сільськогосподарське машинобудування, розміщення та динаміка виробництва продукції.
6. Виробництво приладів.
7. Виробництво побутової техніки, розміщення і динаміка розвитку.

Рекомендована література

1. Золотарьов А. Організаційні аспекти розвитку машинобудування // Економіка України. — 2004. — № 12.
2. Гуков Я. С. Проблеми вітчизняного сільгоспмашинобудування та шляхи їх вирішення — думка науковця // Техніка АПК. — 2006. — № 5. — с. 12.
3. Крижановский Б. Н. Потенция машиностроения. — К.: Наукова думка, 1994. — 351 с.
4. Романенко В. Регіональні ринки продукції машинобудування в Україні // Економіка України. — 1996. — № 6. — С. 90–92.
5. Розміщення продуктивних сил: Навчально-методичний посібник для самостійного вивчення дисципліни / С. І. Дорогунцов, Ю. І. Пітюренко, Я. Б. Олійник та ін. — К.: КНЕУ, 2000. — 363 с.
6. Розміщення продуктивних сил України. Підручник за редакцією Є.П.Качана. — К.: Юридична книга. — 2002. — 350 с.
7. Савченко В. І. Українськлму селу — надійну техніку // Техніка АПК. — 2006. — № 5.
8. Ситник В. П. Формування і реалізація державної політики розвитку матеріально-технічної бази АПК в Україні // Економіка АПК. — 2003. — № 2.
9. Статистичний щорічник України за 2006 р. — К.: Консультант, 2007.

11. Комплекс галузей хімічної промисловості України

Розглядаються наступні питання:

11.1. Роль хімічного комплексу та динаміка виробництва продукції хімічної промисловості

11.2. Розміщення підприємств хімічного комплексу

11.1. Роль хімічного комплексу та динаміка виробництва продукції хімічної промисловості

Хімічний комплекс являється одним із важливіших у народному господарстві країни. Особливістю його є здатність забезпечити всі галузі економіки матеріалами з певними властивостями. Продукція хімічної промисловості часто заміщує природну сировину, обсяги якої не такі й значні (деревина, шкіра, нитки). В ньому виробляється продукція для всіх галузей промисловості, транспорту, сільського господарства, оборони, побутового обслуговування й істотно впливає на рівень і темпи розвитку всієї економіки країни.

У промисловому комплексі України частка хімічної промисловості незначна і становила в 2006 р. 6,4% вартості реалізованої продукції промисловості України. Хімічною промисловістю виробляється дуже багато продукції різних найменувань.

На початку 2006 р. в Україні налічувалось 3804 підприємств, хімічної і нафтохімічної промисловості, в тому числі підприємств лише хімічного виробництва 1644 та виробництва гумових і пластмасових виробів — 2160 підприємств.

Станом на 1.01.2007 р. безпосередньо в хімічній промисловості було зайнято 130 тис. чол., що майже у 2,0 рази менше проти чисельності зайнятих у 1990 р. (256 тис. чол.).

Сировинна база хімічної промисловості

Сировинна база хімічної промисловості різноманітна і включає запаси майже всіх видів мінеральних ресурсів: вугілля, природний газ, нафту, сірку, кухонну і калійну сіль, руди, відходи металургійної промисловості, електроенергетики, сільськогосподарську сировину.

Про запаси вугілля, газу і нафти в Україні докладно викладено у темі, присвяченій паливно-енергетичному комплексу. Зупинимося на характеристиці інших видів хімічної сировини.

Запаси кухонної солі в Україні становлять понад 10 млрд т. Більше ніж половина з них припадає на Артемівсько-Слов'янське родовище Донецької області. Соляні пласти залягають тут на глибині 80–500 м, їх потужність місцями досягає 20–28 м. У Харківській області є Єфремівське родовище. В Закарпатті добувається сіль шахтним способом біля міста Солотвино. Значну цінність для хімічної промисловості мають запаси солей Північного Криму. Вони представлені в основному ропою Сиваських озер. У її складі розчини солей натрію, магнію, бромю, йоду, титану та інших цінних елементів.

Запаси калійних солей є у Прикарпатті. Це Калушське родовище в Івано-Франківській і Стебниківське Львівської областей. Солі цих родовищ використовуються при виробництві калійних добрив і магнію.

Родовища самородної сірки відкриті в Прикарпатті. Це такі родовища, як Роздольське, Яворівське, Немирівське Львівської області і Глумаєвське Івано-Франківської області.

Запаси фосфоритів використовуються при виробництві фосфатних добрив. Найбільше їх у Кролівецькому районі Сумської області. Через глибоке залягання фосфорити можна добувати лише підземним способом. Як фосфорна сировина можуть бути використані апатитові руди, які є в Дніпропетровській і Житомирській областях.

Запаси крейди і вапняків, які широко використовуються у хімічній промисловості, є у багатьох місцях країни — в Причорномор'ї, Донецько-Придніпровській низовині, Донбасі. Забезпе-

чення України цим видом сировини для хімічної промисловості не є проблемою.

Хімічна промисловість використовує в значних обсягах як сировину і **промислові відходи**. Вони створюються в необмежених обсягах у чорній та кольоровій металургії, нафтопереробці, на теплових електростанціях, у лісовій промисловості тощо. Особливе слід відмітити коксохімічне виробництво, на базі якого з вугілля (поряд з коксом, що направляється у доменне виробництво) отримують багато інших цінних продуктів: аміак, смоли, бензол. Великі коксохімічні заводи збудовані поблизу основних споживачів коксу — металургійних заводів — у багатьох містах Донбасу і Придніпров'я — Горлівці, Донецьку, Макіївці, Алчевську, Єнакієві, Маріуполі, Дніпродзержинську, Дніпропетровську, Кривому Розі, Запоріжжі.

Важливим постачальником сировини для хімічної промисловості служить **нафтопереробна промисловість**, потужності якої — 80 млн т нафти за рік. Нафтопереробні заводи України працюють головним чином на імпортній нафті.

В цілому, незважаючи на наявність власної потужної сировинної бази хімічної промисловості, для країни ще характерна істотна залежність галузі від імпортних поставок природного газу, нафти, апатитових концентратів, синтетичного каучуку, целюлози та ін., що згубно впливає на розвиток галузі.

Розвиток хімічної промисловості нарощувався з роками, і в 1990 р. в Україні вироблялось 4,8 млн т мінеральних добрив, 5 млн т сірчаної кислоти, 0,4 млн т каустичної соди, 179 тис. т хімічних волокон, 50,5 тис. т хімічних засобів захисту рослин, 11,2 млн шт. автомобільних шин і багато іншої продукції (табл. 11.1).

За роки незалежності (1990–2006 рр.) хімічна промисловість України значно зменшила обсяги виробництва. Так , у 1,8 рази скоротилось виробництво мінеральних добрив, а фосфорних і калійних — відповідно у 63,4 і 17,8 рази, сірчаної кислоти у 3,4 рази, хімічних волокон у 5,0 разів, каустичної соди у 2,4 рази, хімічних засобів захисту рослин у 30 разів, автомобільних шин у 1,5 рази. Це результат різкого скорочення обсягів виробництва основних споживних продуктів хімічної промисловості та необдуманих дій керівництва країни.

Таблиця 11.1

Динаміка виробництва основних видів продукції хімічної промисловості України за 1940–2006 рр.

Види продукції	Од. виміру	1940	1950	1970	1990	2000	2003	2006
Мінеральні добрива, всього	тис. т	212	322	2499	4815	2304	2524	2600
в т.ч. азотні	тис. т	73	115	1396	3022	2202	2473	2566
фосфорні	тис. т	109	162	703	1648	82	38	26
калійні	тис. т	30	45	399	143	20	14	8
Сірчана кислота	тис. т	407	395	2223	5011	1038	1113	1493
Каустична сода	тис. т	77,6	41,4	218	445	575	656	183
Хімічні волокна	тис. т	1,6	2,9	65,3	179,2	30,3	30,7	35,9
Пластмаси	тис. т	—	—	180	827	152	н/д	458
Хімічні засоби захисту рослин	тис. т	—	—	21,8	50,5	1,1	0,7	1,7
в т.ч. гербициди	тис. т	—	—	4,5	1,9	0,4	0,3	н/д
Шини автомобільні	тис. шт	—	—	3565	11203	6817	6557	7093

11.2. Розміщення підприємств хімічного комплексу

На розміщення підприємств хімічної промисловості впливає ряд факторів: сировинний, транспортний, паливно-енергетичний і споживчий. Слід враховувати, що хімічне виробництво, як правило, багатостадійне, складається з низки послідовних операцій, які доповнюють одна одну.

Хімічна промисловість споживає велику кількість води, яка входить до складу деяких видів продукції, використовується для промивки і охолодження апаратури та для розбавлення стічних

вод. Тому хімічні підприємства розташовують у місцях, які достатньо забезпечені водою.

Більшість хімічних виробництв потребують багато електричної та теплової енергії. Так, наприклад, на виробництво 1 т синтетичного волокна потрібно 15 тис. квт-г електроенергії і 7–8 т пари. Тому такі виробництва розташовують поблизу теплоелектростанцій.

При розміщенні хімічних підприємств істотне значення має екологічний чинник. При цьому слід враховувати такі фактори:

- по-перше, галузь має багато відходів, що негативно впливає на навколишнє середовище;
- по-друге, більшість підприємств являються забруднювачами повітряного басейну, що потребує розташування їх на значній відстані від місць проживання населення.

Значна частина підприємств хімічної промисловості обслуговує сільськогосподарське виробництво, виробляючи мінеральні добрива та засоби боротьби з шкідниками, хворобами і бур'янами на посівах сільськогосподарських культур в рослинництві, і різними паразитами і хворобами в тваринництві.

Виробництво мінеральних добрив

Мінеральні добрива бувають азотні, фосфорні, калійні і комбіновані.

Азотні добрива — карбамід (мочевина), аміачна селітра, сульфат амонію отримують в результаті синтезу азоту повітря і водню, виділеного з відходів коксохімічного і доменного виробництва, а також з природних газів. Підприємства, що виготовляють азотні добрива, розміщують поблизу крупних коксохімічних заводів у Дніпродзержинську, Кривому Розі, Горлівці, а також на трасі газопроводів у районах інтенсивного розвитку сільськогосподарства (Лисичанську, Черкасах, Рівному і Одесі). Як правило, на цих заводах виробляють азотну кислоту і супутні продукти, які використовуються для виробництва пластмас, синтетичних волокон, кіноплівки і барвників. В 1990 р. в Україні вироблялось понад 3,0 млн т азотних добрив, а за роки незалежності обсяг виробництва цих добрив дещо зменшився.

У 2006 р. на 17 хімічних і коксохімічних підприємствах України було вироблено 2 млн 566 тис. т азотних добрив. Найбільший обсяг їх виробництва приходився на карбамід (сечовина), що пояснюється його експортною спрямованістю. У 2006 р. на частку карбаміду приходилось більш 61% усього випуску азотних добрив, питома вага аміачної селітри складала майже 31%, сульфату амонію — понад 4,5% і карбамідоаміачної суміші — близько 3%.

В Україні лідерами по випуску карбаміду є ВАТ “Стирол” (Горлівка) і ВАТ “Дніпроазот” (Дніпродзержинськ). У 2006 р. ці два підприємства випустили близько 40% від загального виробництва карбаміду.

Аміачної селітри в 2006 р. в цілому по Україні було випущено біля 1,0 млн т. Більш як 56% від загального виробництва цієї продукції приходиться на ВАТ “Азот” (Черкаси) і ДПП об’єднання “Азот” (Севєродонецьк).

ВАТ “Авдіївський КХЗ”, ГМК “Криворіжсталь” і ВАТ “Запоріжжкокс” забезпечили випуск понад половини загальноукраїнського виробництва сульфату амонію.

Фосфорні добрива в Україні до 1990 р. вироблялись із фосфоритів Кольського півострова Росії, на заводах у містах Суми, Вінниця, Константинівка Донецької області і в Одесі. Виробляють фосфорні добрива і в місті Маріуполі Донецької області з томас-шлаків, що їх отримують з фосфоровмісних керченських залізних руд у процесі доменного виробництва. В 1990 р. в Україні вироблялось 1 млн 648 тис. т цих добрив, а в 2006 р. їх вироблено лише 26,0 тис. т, що у 63,4 рази менше. Причиною такого зменшення обсягу виробництва були з однієї сторони — скорочення постачання сировини з Росії в зв’язку зі значними фінансовими труднощами в країні, а з іншої — бездіяльністю урядових структур, відповідальних за цю ділянку роботи, адже у нас є значні запаси фосфоритів на Кролевецькому родовищі Сумської області та апатитові руди Дніпропетровської і Житомирської областей. Значну роль у скороченні виробництва цих добрив відіграє і те, що сільськогосподарські підприємства не мають коштів на їх придбання, а на експорт відправляються в основному азотні добрива.

Калійні добрива виробляються безпосередньо у районах залягання калійних солей — у м. Калуш Івано-Франківської області на ВО “Оріон” і на Стебниківському калійному заводі “Полімінерал” Львівської області. Калійні добрива виробляються також у м. Запоріжжі на титано-магнієвому комбінаті із відходів основного виробництва. Їх виробництво за роки незалежності скоротилось майже у 18 разів в основному із-за бездіяльності управлінських структур та відсутності ринків збуту.

Виробництво сірчаної кислоти

Сірчана кислота використовується для виробництва фосфорних мінеральних добрив та інших кислот, що застосовуються в нафтопереробній, текстильній та інших галузях промисловості. Це малотранспортабельний продукт, виробництво якого зосереджено в основному в місцях виробництва фосфорних добрив — у Сумах, Константинівці Донецької області, Вінниці і Одесі, а також на коксохімічних заводах Донбасу і Придніпров'я.

Сировиною для виготовлення сірчаної кислоти слугують самородна сірка, сірчані колчедани і сірчисті домішки, що містяться у різних мінеральних ресурсах.

Основні родовища самородної сірки розміщені в основному у Львівській (Роздольське і Яворівське родовища) області та Глумаївське родовище Івано-Франківської області. За роки незалежності виробництво сірчаної кислоти скоротилось майже у 3,4 рази — із 5011 тис. т, вироблених в 1990 р., до 1493 тис. т, вироблених у 2006 р. Основною причиною скорочення обсягів виробництва є зменшення потреби в ній через спад виробництва в інших галузях народного господарства та зменшення обсягів експорту її в інші країни колишнього СРСР.

Виробництво соди

Сода використовується в харчовій, фармацевтичній, миловарній і паперовій промисловостях, у скляному виробництві та при виробництві миючих засобів і отрутохімікатів. Сировиною для виробництва соди слугує кухонна сіль і вапняки.

Основні підприємства, на яких зосереджено виробництво соди, розташовані у містах Лисичанську Луганської області і Слов'янську Донецької області, які використовують місцеві поклади кухонної солі і продукцію Кримського содового заводу в м. Червонокопську Автономної Республіки Крим, який працює на солях Сиваських озер.

Виробництво пластмас і синтетичних смол

Сировиною для них виробництва служать відходи нафтохімічної промисловості, азотно-тукового виробництва і хлорних заводів. Найбільшими їх виробниками є Донецьк, в якому виробляються пластмаси і поліхлорвінілові смоли. У Сєверодонецьку виробляються склопластики і пластмаси, у Запоріжжі виробляються кремнійорганічні і синтетичні смоли, у Дніпродзержинську Дніпропетровської області і Первомайську Луганської області налагоджено виробництво полівінілу і полістиролу. У Києві, Одесі, Калуші, Фастові, Чернігові і Сколе Львівської області переробляються синтетичні смоли на пластмасові, плівкові та інші вирази.

Гумове виробництво

Гумове виробництво організовано на базі переробки натурального і синтетичного каучуку, продуктів нафтопереробки і виробництва сажі. Свого виробництва каучуку в Україні немає, його імпортують з Росії та інших країн. Технічна сажка виробляється у Дашаві, Стаханові, Кременчуці та підприємствах інших міст. Гума виробляється на Київському заводі "Київ-Гума", на Сумському гумовому заводі, а також на підприємствах Запоріжжя, Харкова, Одеси, Ніжина.

Використовується гума на підприємствах різних галузей народного господарства, які мають спеціальне обладнання для виробництва необхідних виробів із гуми. Найбільшими споживачами гуми є Білоцерківський і Дніпропетровський шинні заводи.

Виробництво хімічних волокон

Хімічні волокна виробляються із целюлози і синтетичних смол. Найбільші підприємства розміщені у Чернігові, де вироб-

ляються синтетичні волокна, у Києві і Черкасах виробляється штучний шовк і у м. Сколе Львівської області — штучне волокно. В 1990 р. всіма підприємствами було вироблено 179,2 тис. т хімічних волокон, а у 2006 рр. обсяг його виробництва скоротився до 35,9 тис. т, або майже у 5 разів.

Виробництво лаків і фарб

У період перебування у складі СРСР 25% цієї продукції вироблялось в Україні. Асортимент продукції широкий — антикорозійні і декоративні лаки, фарби, розчинники, смоли. Основна частина цієї продукції виготовляється в Луганську, Донецьку, Дніпропетровську, Кривому Розі, Коростені Житомирської обл., Могилеві-Подільському Вінницької області. Виробництво лаків є у Києві, Харкові, Львові, Одесі.

На відходах коксохімічного виробництва розвивається анілінофарбова промисловість, що виготовляє барвники для текстильної, взуттєвої, поліграфічної промисловості. Її головний центр — Рубіжне (Луганська обл.). Анілінові барвники виготовляють також Горлівський коксохімічний і Сивашський аніліно-фарбовий заводи. На цих підприємствах створено виробництво відбілювачів і високоякісних пігментів.

Значну роль у виробництві фарб відіграють відходи виробництва кольорових металів — титану, цинку та металургійної промисловості, які являються наповнювачами при виробництві білил і фарб.

Хімічно-фармацевтична промисловість

У цій галузі працює 87 підприємств, які виробляють ліки, ферментні препарати, кормові добавки, антибіотики, товари медичного призначення та медичне скло.

Нині на 20 фармацевтичних заводах випускається понад 1050 найменувань ліків. До встановлення незалежності українські препарати виготовлялись на російських субстанціях Ленінградського та Новосибірського виробництва, нині використовуються субстанції в основному китайського виробництва.

У науково-дослідних установах України розпочато досліди по виробництву власних субстанцій. У перспективі планується покривати потребу в ліках, виготовлених на власних субстанціях на 60–70% , для чого передбачено виробляти понад 4 тис. медичних препаратів. Центрами хіміко-фармацевтичної промисловості являються Київ, Житомир, Чернігів, Харків, Полтава, Луганськ, Львів, Одеса.

Контрольні запитання

1. Роль хімічного комплексу в народному господарстві.
2. Динаміка виробництва продукції хімічної промисловості.
3. Сировинна база хімічної промисловості.
4. Виробництво азотних добрив.
5. Виробництво калійних і фосфорних добрив.
6. Виробництво соди.
7. Виробництво синтетичних смол і хімічних волокон.

Рекомендована література

1. Кузнецов В.И. Химия и химическая технология. — М.: Наука, 1994. — 295 с.
3. Кухар В.П. Хіміки України народному господарству. — К.: Знання, 1980. — 49 с.
4. Далев П.Г. Хімія на кожному кроці. — Львів: Світ, 1990. — 224 с.
5. Розміщення продуктивних сил України. Підручник / За редакцією професора Е. П. Качана. — К.: Юридична книга, 2002. — 350 с.
6. Розміщення продуктивних сил України. Навчальний медичний посібник для самостійного вивчення дисципліни. — К.: КІНГ, 2000. — 363 с.
7. Статистичний щорічник України за 2006 р. — К.: Консультант, 2007. — 551 с.

12. Будівельний комплекс України

Разглядаються наступні питання:

12.1. Роль будівельного комплексу в народному господарстві, його структура та динаміка розвитку

12.2. Промисловість будівельних матеріалів

12.1. Роль будівельного комплексу в народному господарстві, його структура та динаміка розвитку

Будівельний комплекс — це сукупність галузей матеріального виробництва і проектно-пошукових робіт, які здійснюють капітальне будівництво.

Ефективне функціонування галузей народного господарства неможливе без будівельного комплексу, оскільки воно створює нові і реконструює діючі основні фонди виробничої і невиробничої діяльності. Від цієї галузі залежить будівництво промислових і сільськогосподарських підприємств, об'єктів соціального призначення — шкіл, лікарень, торгівельних об'єктів, житла та закладів культурно-побутового призначення.

Будівельний комплекс повинен справляти значний вплив на визначення темпів і масштабів виробництва та розміщення виробництв.

До складу будівельного комплексу входять:

1. Промисловість будівельних матеріалів.
2. Виробництво будівельних конструкцій.
3. Саме будівництво.
4. Проектно-конструкторські і дослідні роботи у галузі будівництва.

Як і будь-яка галузь народного господарства, будівництво потребує постійної уваги зі сторони владних структур і збільшен-

ня в нього інвестицій. Разом з тим у державі покищо ця галузь не отримує достатніх інвестиційних вливань для ефективного її розвитку, хоч і є деякі позитивні зрушення. За 2000–2006 рр. інвестиції в основний капітал збільшились із 23,6 млрд грн до 125,3 млрд грн, або у 5,3 рази, але у доларовому обчисленні це у 2,2 рази менше рівня капіталовкладень 1990 р. Це відображається на обсягах виконання будівельно-монтажних робіт. За 2001–2006 роки індекс цін на будівельні роботи зріс у 1,95 раза (табл. 12.1).

Набагато скромніші і натуральні показники галузі. Так, наприклад, якщо у 1990 р. в країні було введено в експлуатацію 17,4 млн кв. м житла, то в 2006 р. — 8,6 млн м кв., або у 2,0 рази менше, а будівництво у будинках багатоповерхової забудови скоротилось із 13 млн м кв. до 2,6 млн м кв., або у 5,1 рази менше. Із збудованого житла на м. Київ приходить більше третини — 35,5%, тобто в основному будується житло у столиці. Просліджується тенденція верховенства будівельних організацій великих міст у зв'язку з їх інвестиційною привабливістю, а на регіональному рівні будівельна галузь програє через брак коштів.

Небагато вводиться в експлуатацію і інших категорій будівельних об'єктів. Так, наприклад, за 1990–2006 рр. зменшилось введення потужностей із видобутку вугілля, автомобільних доріг, скотомісць для великої рогатої худоби і свиней. Більше ніж у 16 разів зменшилось введення у експлуатацію кількості учнівських місць у загальноосвітніх школах, у 6 разів лікарняних ліжок у лікарнях, у 5,3 разів — на кількість відвідувань у поліклініках.

Середньорічна чисельність працівників будівельного комплексу скоротилась із 1920 тис. чол. в 1990 р. до 668 тис. чол. в 2006 р., або у 3,0 рази.

В останні роки з'явилися і позитивні моменти. Повсюдно відкриваються будівельні супермаркети з великою кількістю найменувань будівельних матеріалів, поліпшується якість будівельних робіт і за умови підвищення життєвого рівня населення створюються умови для зростання обсягів будівельно-монтажних робіт в країні. За 2006 р. обсяг інвестицій в будівельний

Таблиця 12.1
Динаміка деяких показників розвитку будівельного комплексу України за 1990–2006 рр.

Роки	Інвестиції в основний капітал (у фактичних цінах)		Введено в експлуатацію												
	млн	млн дол. США	Середньорічна чисельність працівників, тис. чол.		Електростанції, тис. кВт	Потужності з видобутку вугілля, тис. т	Автомобільні дороги з твердим покриттям, км	Житло, тис. м ²	Загальноосвітніх шкіл, тис. місць	Дошкільних навчальних закладів, тис. місць	Професійно-технічних училищ, тис. місць	Лікарні, тис. ліжок	Амбулаторії, тис. відвідувань	Тваринницькі приміщення, скотомістц	
			Для великої рогатої худоби	Для свиней											
1990	крб. 31114	55071	1920	282,5	4870	2532	17447	163,9	117,6	2,6	6,4	20,4	207,9	128,5	
2000	грн 23629	4376	697	11,7	300	194	5558	15,4	0,6	–	0,8	2,3	6,0	5,3	
2001	грн 32573	6032	653	36,6	100	134	5939	14,8	0,5	0,05	0,5	3,1	6,5	12,2	
2002	грн 37178	6885	630	32,1	–	77	6073	8,0	0,5	–	0,4	1,4	2,4	3,5	
2003	грн 51011	9446	634	39,4	370	73	6433	10,1	0,4	–	1,2	3,7	3,1	4,9	
2004	грн 75714	14021	656	5,2	–	133	7566	12,8	0,1	–	0,6	2,7	3,3	15,5	
2005	грн 93096	18183	656	345,5	–	101	7816	10,6	0,6	–	0,9	4,0	1,2	10,0	
2006	грн 125254	24803	668	1353,9	–	100	8626	11,0	0,6	–	1,1	3,8	4,0	10,4	

комплекс збільшивсь із 18,1 млрд дол. США до 24,8 млрд дол. США, або у 1,4 рази. Створюються умови для економічного зростання, для розв'язання багатьох соціальних проблем.

Важливою обслуговуючою будівництвом галуззю є проектно-конструкторська та пошукова діяльність, без їх проектною та кошторисною документацією будівництво неможливе. Крім того, завданням науково-дослідної діяльності являється вивчення закономірностей і тенденцій розвитку капітального будівництва в цілому та чинників, які сприяють його ефективності, а також обґрунтування вибору та впровадження оптимальних рішень на всіх стадіях інвестиційного процесу.

12.2. Промисловість будівельних матеріалів

Промисловість будівельних матеріалів включає комплекс галузей, які виробляють будівельні матеріали, виготовляють деталі і конструкції для всіх видів будівництва.

Основна її продукція: ***стінові матеріали*** (цегла, бетонні, гіпсові, піно- та шлакоблоки, панелі), ***в'язучі матеріали*** (цемент, вапно, гіпс); ***покрівельні*** (черепиця, шифер, металочерепиця, толь, руберойд); ***облицювальні матеріали*** (керамічна, глазурована і кислотривка плитка, синтетичні і металеві листи); а також ***ізоляційні матеріали, скло, вироби з полімерної сировини, санітарно-технічні вироби, смоли, клейкі речовини, лінолеум, деталі з каменю, дерево і вироби з нього, деревностружкові плити.***

Україна багата на природну будівельну сировину — будівельне каміння, пісок, глини, вапняки, крейду та ін., що сприяє виробництву необхідної кількості будівельних матеріалів і забезпечення будь-яких обсягів будівельно-монтажних робіт.

За останні роки у зв'язку з ризиким зменшенням обсягів будівельно-монтажних робіт виробництво найважливіших видів будівельних матеріалів скоротилось, але потужності заводів залишились і можуть відновити їх виробництво (табл. 12.2), рис. 12.1.

Виробництво в'язучих матеріалів включає виробництво цементу, вапна і гіпсу.

Таблиця 12.2

Виробництво будівельних матеріалів в Україні

Роки	Цемент, тис. т	Вашно, тис. т	Гіпс, тис. т	Цегла, млн шт.	Блоки з при- родного камін- ня, тис. т	Блоки бетонні, тис. т	М'які покрівельні матеріали, млн м ²
1940	1215	652	248	1605	—	—	40,1
1950	2013	990	410	2092	385	502	76,0
1960	8081	2365	927	7300	1955	928	245
1970	17270	1894	953	9700	2540	943	378
1980	21618	1807	881	9051	1636	1268	294
1990	22729	2005	1014	10412	4587	2025	282
1995	7627	736	130	4302	370	674	65,3
2000	5300	581	119	2661	73	181	37,0
2001	5786	507	151	2047	67	152	27,2
2002	7157	532	207	2916	55	174	37,5
2003	8929	595	321	3341	61	225	46
2004	10600	530	337	1800	н/д	н/д	50
2005	12200	534	381	1900	н/д	н/д	56
2006	13700	545	376	2100	н/д	н/д	56

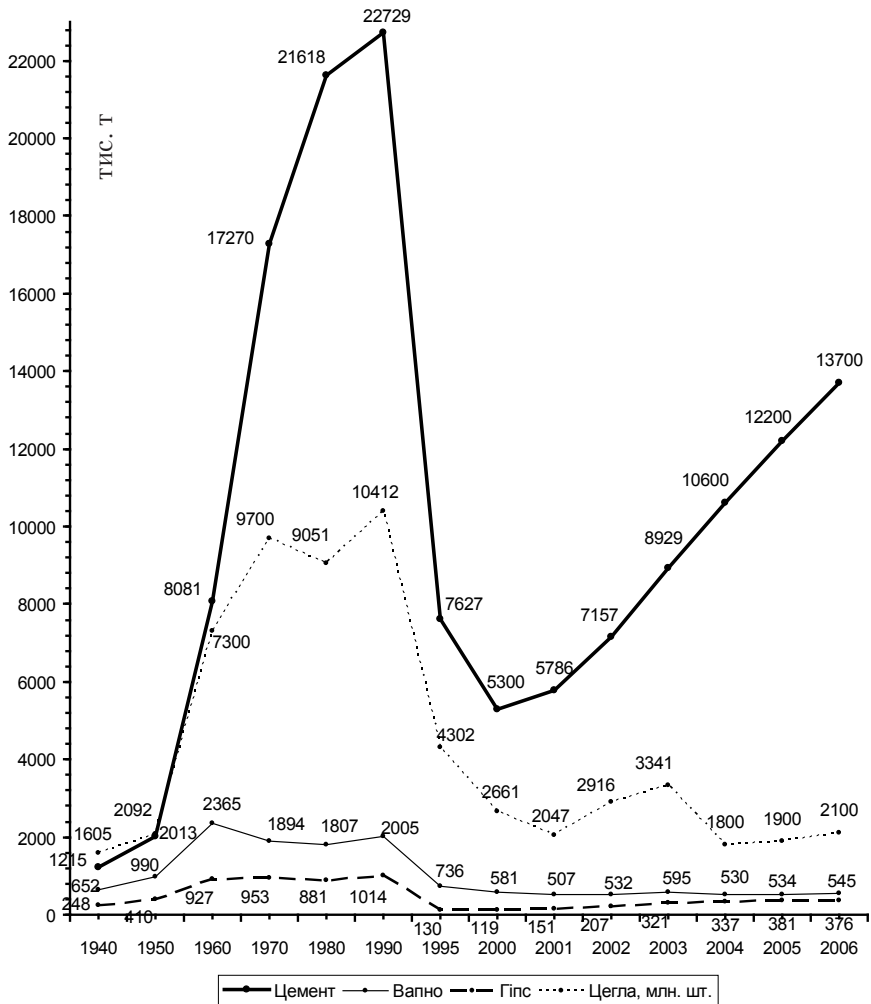

Рис. 12.1. Виробництво будівельних матеріалів в Україні

Цементна промисловість. Цемент використовується як основний в'язучий матеріал у виробництві бетону, залізобетону і шлакоблоків.

Перший цементний завод на території України був споруджений у 1896 р. у селі Амбросівка на Донбасі. В 1913 р. працювало 12 цементних заводів, а станом на початок 2004 року в Україні було 15 заводів, які спроможні виробляти за рік 23 млн т цементу. Найбільші потужності по виробництву цементу створено у Донецькій області – на 5 млн т виробництва за рік, у Харківській і Хмельницькій областях – по 4 млн т, у Дніпропетровській – на 3,5 млн т, у Львівській – на 3,0 млн т і у Миколаївській – на 1,5 млн т (табл. 12.3).

Таблиця 12.3
Виробництво цементу по регіонах України

(тис. т.)

	1940	1950	1970	1990	2000	2001	2002	2003
Україна	1218	2013	17271	22729	5311	5786	7157	8929
у тому числі: Автономна Республіка Крим	—	—	401	578	184	281	373	408
Області								
Дніпропетровська	302	423	2728	3142	1364	1386	1302	1636
Донецька	788	1209	5314	4443	723	668	733	978
Івано-Франківська	—	—	243	347	490	532	518	523
Львівська	—	62	1858	2920	537	544	655	829
Миколаївська	—	—	1184	1192	185	232	400	575
Одеська	—	—	314	393	122	165	160	218
Рівненська	85	99	2310	2047	332	484	621	88
Харківська	43	124	2650	3892	768	606	1305	1506
Хмельницька	—	—	—	3775	600	821	1007	1370
м. Київ	0,0	96	269	—	6	65	75	20

Цементна промисловість — матеріаломістка галузь, тому заводи з його виробництва розміщують у районах наявності сировини. Для виробництва 1 т цементу потрібно 1,5 т карбонатних порід (вапняків, доломіту, крейди), 0,5 т глини і 200 кг умовного палива.

Найбільші центри цементного виробництва — Амбросівка, Краматорськ і Єнакієво Донецької області, Балаклея Харківської області, Кам'янець-Подільський Хмельницької, Дніпродзержинськ і Дніпропетровськ Дніпропетровської області, Миколаїв Львівської області, Ольшанка Миколаївської області. Потужні заводи по виробництву цементу є у Здолбунові Рівненської області, Ямниці Івано-Франківської області, Бахчисараї Автономної Республіки Крим.

Виробництво вапна. Цей матеріал використовується як у будівництві, так і у цукровій промисловості, сільському господарстві, при виробництві ядів і отрутохімікатів та як дезінфекційний матеріал у комунальному господарстві. Сировиною для виробництва вапна є крейда, вапняки і мармур. У країні створені потужності по виробництву 2,5 млн т вапна за рік. Заводи розміщуються у районах наявності сировини, а це в Донецькій, Вінницькій, Сумській, Харківській, Хмельницькій і Чернівецькій областях, та на півдні України в Херсонській області.

Виробництво збірного залізобетону і залізобетонних конструкцій. Це основна продукція для промислового, цивільного, гідротехнічного, шляхового й інших видів будівництва: бетонні блоки, панелі перекриття, несучі арки, мостові балки, залізобетонні опори для ліній електропередач і т. ін. Основна особливість цього виробництва — його тяжіння до великих промислових центрів і населених пунктів із значним обсягом будівництва.

Підприємства для виробництва ***залізобетонних конструкцій для гідротехнічного будівництва*** зосереджено в основному у зоні зрошуваного землеробства. Це в Каховці Херсонської області, Арцизі Одеської області, Новомосковську Дніпропетровської області.

Збірні **залізобетонні конструкції для мостів** в основному виготовляються у Києві, Вінниці, Житомирі і Львові.

Залізобетонні опори для ліній електропередач виготовляються у Світловодську Луганської області, Тернополі, Білій Церкві Київської області і в місті Мерефа Харківської області.

Підприємства по виробництву **залізобетонних конструкцій для великопанельного будівництва** побудовані в усіх обласних центрах України. Вони спроможні випускати залізобетонні деталі для спорудження 7 млн м² загальної житлової площі. Крім того, вони виготовляють різні блоки, панелі перекриття та стінові блоки. В даний час ці підприємства у більшості обласних центрів виконують деякі замовлення для індивідуального будівництва.

Виробництво будівельної цегли складається з двох підгалузей — виробництво глиняної та силікатної цегли.

На виробництво 1 тис. **глиняної** (червоної) цегли витрачається 2,5 м³ глини, на пористу цеглу — менше. Оскільки сировина є скрізь, а перевезення цегли на великі відстані не вигідне, то заводи по її виробництву розміщені повсюдно, в усіх обласних центрах і в більшості регіонів країни.

Силікатну цеглу виготовляють з кварцового піску і вапна. На 1 тис. шт. потрібно близько 2,5 м³ піску і 100–200 кг вапна, залежно від її міцності.

Найбільші заводи по виробництву **силікатної цегли** розміщені у м. Києві, Чернігові, Львові, Івано-Франківську, Світловодську Кіровоградської області.

У 1990 р. заводи України виробляли 10,5 млрд шт. цегли. У зв'язку із скороченням обсягів будівництва виробіток цегли скоротився до 3,3 млрд шт. у 2003 р.

Виробництво металевих конструкцій зосереджено в основному у Донецькій, Дніпропетровській, Луганській і Запорізькій областях, а малі конструкції виготовляються скрізь, де є досить електроенергії. Виробництво алюмінієвих будівельних конструкцій зосереджено на Броварському заводі алюмінієвих конструкцій Київської області та аналогічному заводі у м. Свердловську Луганської області.

Виробництво будівельної кераміки об'єднує підприємства по виробництву різних облицювальних плиток для стін, підлоги, керамічних кислототривких виробів, санітарно-будівельної кераміки та каналізаційних і дренажних труб. Сировиною для їх виробництва є вогнетривкі або тугоплавкі глини з різними домішками.

Заводи по виробництву керамічної облицювальної плитки розташовані у м. Києві і Слов'янську Донецької області.

Виробництво глазурованої плитки зосереджено у Харкові, Львові, Слов'янську і Артемівську Донецької області.

Завод по виробництву будівельного сантехнічного фаянсу побудовано у м. Славута Хмельницької області.

Електроізоляційні вироби для електротехнічної промисловості виробляються у м. Первомайську Житомирської області. Виробництво електроізоляторів для високовольтних ліній електропередач зосереджено у м. Запоріжжі.

Всі види ізоляторів для радіотехнічної промисловості виробляються у місті Слов'янську Донецької області.

Виробництво крейди. Великі запаси крейди є у Донецькій, Луганській, Сумській, Харківській, Рівненській, Волинській і Чернівецькій областях. В середньому за рік добувається будівельної крейди близько 2 млн т, та майже 7 млн т використовується у цементній промисловості. Крейда використовується для малярних робіт, виготовлення віконної замазки, шпаклівок, і як наповнювач у азбестовій промисловості та при виробництві фарб, цементу, вапна.

Виробництво м'якої покрівлі. М'яке покриття в Україні представлено толлю, руберойдом і пергамінумом. Для їх виробництва використовується папір, азбест і гудрон. У країні в 1990 р. вироблялось такої покрівлі 282 млн м², а в 2003 р. було вироблено 45 млн м. кв., або у 6,3 рази менше, тобто на стільки, на скільки зменшились обсяги будівельно-монтажних робіт. Заводи по виробництву такої покрівлі є в усіх обласних центрах, але близько 20% її виробляється у м. Києві.

Виробництво віконного скла. В Україні створені потужності на річне виробництво 55 млн м² скла. На виробництво 1 т скла потрібно 970 кг умовного палива, тобто це дуже теплоємкий процес. Зважаючи на високу теплоємність, виробництво скла розташовують біля паливних баз. Основні заводи — Лисичанський “Пролетар” Луганської області, Константинівський Донецької області, Львівський, Запорізький і Ірпінський Київської області. На цих заводах виробляють віконне, армоване, вітринне й інші види скла.

Контрольні запитання

1. Роль будівельного комплексу в народному господарстві і його структура.
2. Динаміка розвитку будівельного комплексу України.
3. Виробництво в'язучих будівельних матеріалів.
4. Виробництво стінових матеріалів.
5. Виробництво збірного залізобетону і залізобетонних конструкцій.
6. Виробництво облицювальної плитки і скла.
7. Виробництво м'якої покрівлі.

Рекомендована література

1. Лубенець В.Г. Основи організації і планування будівельного виробництва. — К.: Нац. буд. ун-т, 2000. — 156 с.
2. Венчин А.П. Будівельний комплекс: ефективність, резерви, перспективи. — Львів: С-г. ін-т., 1995. — 137 с.
3. Дворкин Л.И., Соломатов В.И. Цементные бетоны с минеральными наполнителями. — К.: Будівельник, 1991. — 136 с.
4. Розміщення продуктивних сил України. Підручник. За редакцією професора Е. П. Кагана. — К.: Юридична книга, 2002. — 552 с.
5. Дорогунцов С.І., Пітюренко Ю.І., Олійник Я.Б. і ін. Розміщення продуктивних сил України. — К.: КІНГ, 2000. — 364 с.
6. Статистичний щорічник України за 2006 р. — К.: Консультант, 2007. — 551 с.

13. Лісопромисловий комплекс України

Розглядаються наступні питання:

- 13.1. *Роль і місце лісопромислового комплексу в народному господарстві країни*
- 13.2. *Структура і територіальна організація лісопромислового комплексу*
- 13.3. *Проблеми і перспективи розвитку лісопромислового комплексу України*

13.1. Роль і місце лісопромислового комплексу в народному господарстві країни

Лісопромисловий комплекс — це сукупність галузей, пов'язаних з вирощуванням і переробкою лісової сировини.

Роль лісогосподарського комплексу в економіці країни визначається тим, що деревина і продукція її переробки використовується абсолютно в усіх галузях народного господарства. Основний продукт лісу — деревина використовується як для виробництва предметів праці (пиломатеріали, метиловий спирт й ін.) і предметів споживання (меблі, папір, оцтова кислота та ін.), так у вуглевидобувній галузі як матеріал для укріплення лав.

Крім того, ліси регулюють рівень кисневого і вуглецевого балансу в природі та рівень опадів та дають певні продовольчі ресурси (дикі плоди, ягоди, гриби, березовий сік), лікарські рослини, мають рекреаційне і екологічне значення та створюють сприятливе середовище для розвитку бджільництва та мисливства.

В умовах незалежності України лісопромисловий комплекс має особливе значення як для підвищення рівня забезпеченості держави і населення його продукцією, так і покращання екологічної обстановки за рахунок збільшення обсягу лісових насаджень. Крім того, підвищення рівня задоволення потреб у лісопродукції за рахунок місцевих ресурсів потребує перегляду існуючих технологій в лісозаготівлі і деревообробці.

Склалася парадоксальна ситуація, коли за рахунок власних ресурсів потреби держави в деревній сировині та продукції лісової промисловості задовольняються тільки на третину, а деревні відходи використовуються на 50–60% і використання біомаси є значно нижчим, ніж у розвинутих країнах.

Збільшення обсягів виробництва на підприємствах лісопромислового комплексу, а саме в лісовій, деревообробній, целюлозно-паперовій та лісохімічній промисловості можливе шляхом збільшення повноти використання всієї біомаси дерева, вторинних та інших волокнистих матеріалів та використання заміників. У перспективі приріст місцевого виробництва лісоматеріалів реальний за умов значного розширення площ швидкорослих і технічно цінних порід, здійснення ряду організаційно-технічних заходів по підвищенню продуктивності виробництва, переорієнтації в експлуатації лісів.

Сьогодні, коли Україна переживає нелегкі часи, коли економіка знаходиться в занепаді і майже в більшості галузей народного господарства існує безліч різноманітних проблем, економічний стан підприємств лісогосподарського комплексу знаходиться не на належному рівні. Нестабільність української економіки та нестача обігових коштів підприємств призводять до постійного зменшення обсягів випущеної продукції, її якості та конкурентоспроможності на ринку. Подальший розвиток галузі потребує повного радикального реформування, що включає заміну фізично та морально застарілого обладнання, розробку ефективних технологій і раціональне використання відходів.

13.2. Структура і територіальна організація лісопромислового комплексу

До складу лісопромислового комплексу входять *лісове господарство, лісозаготівельна, лісопереробна, целюлозно-паперова і лісохімічна промисловості.*

Лісове господарство

Лісове господарство вивчає стан лісового покриву, веде його облік і збереження, забезпечує розширене відтворення лісів, поліпшення їх якості та продуктивності, сприяє раціональному використанню лісового фонду.

Історія розвитку галузей лісового господарства України тісно пов'язана з історією Російської імперії, в складі якої вона перебувала протягом понад трьох століть. До XVII ст. в Україні було багато лісів. Великої шкоди лісам України завдало будівництво поташних заводів. Поташ у той час використовували для виготовлення скла, мила, фарб.

Винищення лісів призвело до значного зменшення лісистої території України. Тільки за період 1819–1913 рр. лісистість території Полтавської губернії зменшилась з 13 до 5%, Чернігівської — з 21 до 14%, Київської — з 20 до 17%.

Перед першою світовою війною ліси України перебували головним чином у приватній власності, а частка державних лісів становила лише 19,5%. Після Великої Жовтневої соціалістичної революції ліси стали загальнодержавною власністю. У 1921 р. утворене Всеукраїнське управління лісами та губернські управління.

Станом на 1 січня 2007 р. площа лісового фонду в країні становила 10,5 млн га, в тому числі вкрито лісом 9,4 млн га. Лісистість території 17,5%. Із загальної площі лісів 51% віднесено до захисних, водоохоронних та інших цінних в екологічному відношенні лісів, а решта експлуатаційні ліси.

Середній запас деревини на 1 га покритої лісом площі України становить 153 м³, а в стиглих і перестійних лісах — 252 м³. Середньорічний приріст деревини на 1 га вкритої лісом площі становить 4,0 м³. Найбільш продуктивні — це ліси Карпат (приріст деревини 5,1 м³/га). У цілому продуктивність лісів України відповідає середньому європейському рівню. Так, приріст деревини на 1 га вкритої лісом площі в Угорщині становить 6,2 м³, Німеччині — 5,6, Польщі — 3,4, Югославії — 3,3, Болгарії — 1,8 м³.

За народногосподарським значенням, місцезнаходженням і функціями, які виконують ліси, їх ділять на дві групи.

До першої групи відносяться водоохоронні, захисні, санітарно-гігієнічні та оздоровчі ліси, а також ліси спеціального цільового призначення (ліси заповідників, природних і національних парків). Ліси цієї групи становлять 51% загальної площі лісів, або 4,8 млн га. Із загальної кількості цієї групи лісів водоохоронні ліси становлять 314,5 тис. га. З них смуги лісів по берегах річок, озер, водосховищ та інших водних об'єктів займають 268,8 тис. га, смуги лісів, що захищають нерестовища цінних промислових риб, — 45,7 тис. га.

Лісові масиви України, що виконують захисні функції, становлять 1184,9 тис. га. З них протиерозійні ліси мають площу 527,4 тис. га, захисні смуги лісів уздовж залізниць, автошляхів загальнодержавного та обласного значення — 229,9 тис. га, державні лісові смуги — 1,9 тис. га, байракові ліси, стрічкові бори, степові — 405,2 тис. га.

Ліси, що виконують санітарно-гігієнічні та оздоровчі функції, становлять 1751,3 тис. га. З них ліси зелених зон навколо міст, населених пунктів і промислових підприємств займають площу 1581,0 тис. га, санітарної охорони джерел водопостачання — 40,2 тис. га, санітарної охорони курортів — 116,2 тис. га, міські — 13,9 тис. га.

Ліси спеціального цільового призначення становлять 202,2 тис. га, з них заповідників — 135,3 тис. га, національних і природних пам'яток — 57,4 тис. га, заповідних ділянок, а також лісів, що мають наукове та історичне значення, — 9,5 тис. га.

У цих лісах в основному проводять догляд за лісом, санітарні та лісовідновлювальні заходи, які характеризуються вирубуванням стиглого лісу.

До другої групи належать ліси, що мають захисне та обмежене експлуатаційне значення. Вони є основним джерелом заготівлі деревини в Україні. Лісові масиви цієї групи розташовані в зоні Карпат і поліських областях України — Івано-Франківській, Рівненській, Волинській, Житомирській та в північних районах Київської, Чернігівської і Сумської областей.

Наявні ліси України здатні забезпечити потребу народного господарства менше ніж на 50%, решта завозиться з Російської Федерації.

Орієнтація в минулому на імпорт дешевої деревини зумовило низький рівень посадок лісу. В середньому за останні роки щорічно в країні насвджується 35–40 тис. га лісу. На такі обсяги посадок вирощується посадковий матеріал в лісорозсадниках.

Виходячи із наявної зрілої деревини і раціонального її використання, щорічно вирізується 20–25 тис. га лісу і через людську халатність спалюється 10–15 тис. га лісу. Тобто практично немає збільшення площ під лісом, і вже на протязі останніх десятиліть площі лісового покриття стабільні.

Посадкою лісів, догляд за ними та їх охороною займаються лісництва, а в деяких регіонах основними підприємствами вис-тупають лісгоспази та лісокомбінати.

Лісозаготівельна промисловість

Лісозаготівельна промисловість проводить заготівлю деревини, вивозить і сплавляє її та здійснює первинну обробку. Її продукцією є ділова деревина (яку використовують у лісопилянні, тарному виробництві, у будівництві і гірничодобувній промисловості), дрова, сировина для лісохімічної промисловості та деревна зелень.

В Україні лісозаготівельна промисловість в основному розміщена у зоні Карпат і Полісся, а це у Закарпатській, Львівській, Івано-Франківській, Волинській, Житомирській, Рівненській, Київській і Чернігівській областях.

Потреба України в діловій деревині 25–30 млн м³, а заготівля власної сировини без завдання шкоди лісовому господарству може забезпечити заготовлю її у кількості 10–14 млн м³, або лише 50% від потреби.

Існують тісні організаційні та економічні зв'язки між лісовим господарством і лісозаготівельною промисловістю. Органи лісового господарства відпускають лісосічний фонд лісозаготівельним підприємствам і контролюють його експлуатацію. За стиглий ліс, відпущений у рубку, лісозаготівельні підприємства вносять кореневу плату, яка надходить у державний бюджет. Лісова охорона застосовує економічні санкції щодо лісозаготівельних підприємств за порушення встановленого порядку лісокористування.

Лісозаготівельна промисловість має тісні зв'язки з деревообробною та целюлозно-паперовою промисловостями, яким постає круглі лісоматеріали та технічну тріску. Круглі лісоматеріали у великих обсягах споживає лісопилльне виробництво.

Найбільшим споживачем деревини в Україні є будівельний комплекс. На промислове та житлове будівництво витрачається близько 60% пиловника та будівельного лісу. Багато лісоматеріалів споживають добувні галузі промисловості (особливо вугільна та залізородна). На 1000 т добутого вугілля витрачається 30–35 м³ лісоматеріалів. Високоякісні круглі лісоматеріали та пиломатеріали використовують також у суднобудуванні та для виготовлення телеграфних і спеціальних стовпів.

Користування лісовими ресурсами поділяють на головне і проміжне. *Головне користування* — це процес заготівлі деревини в стиглих і перестійних насадженнях. Головне користування лісом необхідно здійснювати в межах розрахункової лісосіки. Закон України “Про охорону навколишнього середовища” (стаття 43) передбачає застосування економічних санкцій в тому випадку, якщо обсяги головного користування перевищують розрахункову лісосіку.

Головне користування лісом здійснюється в межах розрахункової лісосіки. Деревина, яка заготовляється в процесі головних рубок, використовується найбільш повно. На більшості комплексних лісових підприємств України відходи лісозаготівельного виробництва застосовують для виготовлення побічної продукції — технологічної тріски, вітамінного борошна, товарів народного споживання, як паливо і т. ін. Проміжне користування лісом здійснюється в процесі догляду за лісом, санітарних рубок і рубок, пов'язаних з реконструкцією малоцінних лісових насаджень. Деревина, яка заготовлюється в процесі проміжного користування лісами, використовується значно гірше. Так, коефіцієнт використання потенційних ресурсів деревини від санітарно-вибіркових рубок на підприємствах лісгоспу України становив 0,954, прохідних — 0,954, прорідження — 0,920, освітлення і прочисток — 0,500. Низький рівень використання деревини від рубок проміжного користування лісом пов'язаний з невисокою

якістю сировини, з якої важко виготовити кінцеву продукцію (ДСП, ДВП, целюлозу, папір тощо).

У процесі лісозаготівлі використовують деревну зелень хвойних порід для виготовлення вітамінного борошна, хвойного екстракту, хвойної пасти та іншої продукції. У цілому в Україні використовують тільки 30% потенційних ресурсів деревної зелені. Найбільш високий рівень використання деревної зелені досягнуто у Херсонській, Волинській, Полтавській, Дніпропетровській, Житомирській, Київській, Рівненській, Хмельницькій і Сумській областях.

Деревообробна промисловість

Деревообробна промисловість здійснює переробку деревини і виготовляє з неї необхідний асортимент матеріалів та виробів для народного господарства й населення. Основними видами продукції є пиломатеріали, деревні плити, заготовки і деталі для вагону-, авто-, суднобудування, а також дерев'яна тара, меблі та ін.

Сировинною базою деревообробної промисловості виступає заготовлена деревина в країні та привезена з Російської Федерації.

Як галузь промисловості обробка деревини почала розвиватись у другій половині XVIII ст., коли виникли перші лісопильні заводи. Основні підприємства деревообробної промисловості зосереджені в місцях заготівлі деревини власного виробництва — у Передкарпатті, Закарпатті і на Поліссі.

Найбільші підприємства з розробки лісу в Україні розташовані в містах Рожнятів і Надвірна Івано-Франківської області, Сколе і Стрий Львівської області, Рахів і Свалява Закарпатської області, Костопіль і Сарни Рівненської області, Володимир Волинський і Ковель Волинської області, Малині, Овручі, Коростені Житомирської області. Обсяги виробництва продукції деревообробної промисловості характеризують дані табл. 13.1.

За роки незалежності виробництво продукції деревообробної промисловості значно скоротилось. Обсяги виробництва пиломатеріалів скоротилось із 7,4 млн м³, вироблених у 1990 р., до 2,4 млн м³, вироблених у 2006 р. Виробництво фанери за цей

Таблиця 13.1

**Виробництво продукції деревообробної
промисловості України**

Роки	Заготовлено ліквідної деревини, млн м ³	Пиломатеріали, млн м ³	Фанера, млн м ³	Папір, тис. т	Картон, тис. т
1940	7,8	3,0	31,2	27,9	20,6
1960	13,5	10,5	104	134	227
1980	10,0	7,1	173	209	348
1990	12,6	7,4	169	369	543
1995	9,7	2,9	37,9	98	206
2000	11,2	2,1	56,2	101	309
2001	12,0	2,0	79,9	126	350
2002	12,8	1,9	102	143	389
2003	14,3	2,0	114	119,3	437
2004	15,4	2,4	145	146,3	548
2005	15,2	2,4	173	155,0	656
2006	15,8	2,4	164	159,0	734

період скоротилось із 169 до 164 тис. м³, паперу із 369 до 159 тис. т, а картону збільшилось із 543 до 734 тис. т.

Характерно, що, не дивлячись на те, що в країні відчувається нестача деревини, користуючись невизначеністю в управлінні, господарські органи сприяли щорічному вивезенню лісоматеріалів за межі країни понад 1 млн м³. В основному вивіз проводився із Житомирської, Закарпатської, Львівської, Івано-Франківської, Рівенської та Чернігівської областей.

Виробництво фанери. Сировиною для її виробництва служать високоякісний кругляк цінних порід — дуба, ясена, вільхи, бука. Для виробництва 1 м³ клеєної фанери потрібно 5–6 м³ деревини. Підприємства по виробництву фанери розміщені у Львові, Києві, Чернівцях і Костополі Рівненської області.

Деревностружкові плити виробляються з тирси на підприємствах лісопильної промисловості. В країні поки що недостатньо потужностей для виробництва цієї цінної продукції і значна частина її завозиться із-за кордону. Виробництво деревностружкових плит налагоджене у Сваляві Закарпатської області, Дрогобичі Львівської області, Малині Житомирської області, Ковелі Волинської області, Сарнах Рівненської області та ін. Але слід визнати, що більша частина тирси використовується нераціонально і викидається на звалища або на підстилку в тваринництві.

Меблева промисловість виробляє меблі для житлових, культурно-побутових, адміністративних та інших громадських приміщень. Основними осередками виробництва меблів виступають обласні центри. Найбільшими центрами виробництва меблів визнані Івано-Франківський, Чернівецький, Свалявський, Хустський, Мукачівський і Берегівський меблеві комбінати Закарпатської області, Дрогобицький Львівської області, Броварський Київської області.

Визнаними спеціалізованими підприємствами по виробництву меблів вважаються Житомирський, Київський імені В.Н. Боженка, Білицький Київської області і Львівський меблеві комбінати.

Не дивлячись на наявність меблів власного виробництва, на ринок України завозиться багато меблів чеського, словацького, німецького, італійського, французького виробництва та з інших країн.

Завдання виробників меблів країни полягає в тому, щоб на основі покращання якості продукції завоювати ринок в усіх регіонах країни.

Целюлозно-паперова промисловість

Целюлозно-паперова промисловість включає підприємства, які виробляють папір, картон і целюлозу. Основна сировина

галузі — деревина та відходи її обробки, солома, костриця конопель та льону, очерет, макулатура, ганчір'я. В Україні паперове виробництво виникло в XVII ст., а в 1913 р. вже працювало 43 підприємства. У 2003 р. в країні паперова продукція вироблялась на **25 фабриках**. Найбільші з них розміщені у с. Понівці і м. Славути Хмельницької області, Малині Житомирської області і Рогані Харківської області. Важливу роль у виробництві цієї продукції відіграють Херсонський целюлозно-паперовий та Ізмаїльський целюлозний заводи, Жидачівський картонно-паперовий комбінат Львівської області, Рахівська картонна фабрика Закарпатської області, Корюківська фабрика технічного паперу Чернігівської області. Слід відмітити, що на Малинській паперовій фабриці відпрацьовано технологію виробництва паперу для виготовлення цінних паперів і грошей. За роки незалежності виробництво паперу, скоротилось відповідно у 2,4 рази, і це при тому, що Україна задовольняє потреби в паперово-картонній продукції лише на 50%, а решту імпортує з Росії і Фінляндії.

Лісохімічна промисловість

Лісохімічна промисловість об'єднує підприємства, що виробляють деревне вугілля, оцтову кислоту, каніфоль, скипидар, розчинники, формалін, метиловий спирт, кормові дріжджі та ефірні олії. Сировиною для лісохімічної промисловості служить деревина і відходи, отриманні в процесі її заготівлі та переробки.

З деревини листяних порід одержують деревне вугілля, оцтову кислоту, метиловий спирт, формалін, розчинники.

Із деревини соснових порід, живиці, та із пнів сосни виготовляють каніфоль, скипидар, ефірні олії.

Основні центри лісохімічної промисловості — Київ, Коростень Житомирської області, Великий Бичків, Свалява і Перечин Закарпатської області, Костопіль Рівненської області.

Особливу роль у лісохімічній промисловості відіграє дуб. Його кора використовується у фармацевтичній промисловості для виробництва дубильно-екстрактних речовин, а дошки — для виробництва бочок, які використовуються при виготовленні коньячної продукції.

13.3. Проблеми та перспективи розвитку лісопромислового комплексу України

В сучасних умовах немає такої галузі народного господарства, де б деревина і продукція її переробки не відігравала значної ролі. Разом з тим в країні складається напружена ситуація із забезпеченням лісоматеріалами, папером, картоном та іншою продукцією, яка виробляється із деревини. З метою наповнення ринку продукцією власного виробництва необхідно:

По галузі лісового господарства збільшити площу під лісом. В даний час рівень заліснення території країни найнижчий в Європі і становить 15%. Для доведення його до 20% необхідно посадити не менше як 2,5 млн га лісу. Разом з тим потужності лісгоспів здатні забезпечити посадку 40 тис. га лісу за рік. Збільшення обсягу посадки лісу можливо за рахунок:

- по-перше, забезпечення посадковим матеріалом із розрахунку посадки 200 тис. га за рік;
- по-друге, визначитись із площами заліснення. В першу чергу повинні підлягати залісненню території, які піддаються ерозії. Але необхідно враховувати і той факт, що нині землі приватизовані і не завжди власники будуть згодні віддати землю під заліснення;
- по-третє, забезпечити фінансування проведення лісопосадкових робіт.

По лісозаготівельній промисловості необхідно:

- поліпшити відбір стиглої деревини і не допускати її старіння і руйнування. Ця робота повинна проводитись спільно з працівниками лісового господарства;
- поліпшити технологію лісозаготівель і не допускати суцільного знищення підліску;
- добитись ефективного використання усієї лісової сировини для одержання відповідної продукції (гілля, зеленої маси, смолистих пнів та ін.).

По деревообробній і меблевій промисловості:

- вдосконалити технологію розпилу деревини, замінивши звичайні пилорами, які дають втрати на тирсу до 25% деревини, на стрічкові пили, які скорочують втрати до 5–6%;

- добитись ефективного використання відходів деревообробки (обрізків, тирси, стружки) для виробництва деревнотирсових плит, дверей, паперу та іншої продукції;
- вдосконалити номенклатуру виробництва продукції із деревини;
- поліпшити якість виробництва продукції з метою завоювання ринку шляхом виробництва конкурентоспроможної продукції.

По целюлозно-паперовій промисловості:

- забезпечити збільшення заготівлі макулатури;
- розширити асортимент ефективних заміників недеревних ресурсів сировини — соломи, костриці, очерету для виробництва паперу;
- залучення до промислового перероблення всіх видів маси дрібнотоварної лісосировини і деревних відходів.

По лісохімічній промисловості:

- нарощувати випуск всієї номенклатури продукції за рахунок будівництва підприємств лісохімічної промисловості в усіх центрах переробки деревини;
- нарощувати обсяги випуску продукції, яка користується попитом і забезпечує потреби народного господарства й населення;
- застосовувати нові технології, які сприяють одержанню високоякісної імпортозамінної продукції.

Контрольні запитання

1. Роль і місце лісопромислового комплексу в народному господарстві.
2. Лісове господарство, проблеми та перспективи розвитку.
3. Лісозаготівельна промисловість, проблеми галузі.
4. Деревопереробна промисловість, динаміка виробництва продукції.

5. Целюлозно-паперова промисловість, розміщення і динаміка розвитку.
6. Лісохімічна промисловість, проблеми та перспективи.
7. Проблеми та перспективи розвитку лісопромислового комплексу України.

Рекомендована література

1. Андручишин В.С. Краткий национальный очерк о секторе лесного хозяйства и лесных товаров Украины. — Нью-Йорк. ООН. 1994-VII. — 61 с.
2. Божок О.П., Віктінов І.С. Деревинознавство з основами лісового товарознавства. — К.: НМКВО, 1992. — 320 с.
3. Бойко А. Окремі аспекти економіки сучасного лісівництва // Економіка України. — 2004. — № 7.
4. Генсірук С.А. Ліси України. — К.: Наукова думка, 1999. — 408 с.
5. Григор'єв М.Я. Матеріалознавство для столярів, теслярів і паркетників. — К., 1993. — 214 с.
6. Коваль Я.В. Совершенствование лесопользования и лесовосстановления. — К.: Наукова думка, 1987. — 204 с.
7. Научно-технический прогресс и техническое перевооружение продукции лесной и деревообрабатывающей промышленности. — Івано-Франківськ, 1987. — 228 с.
8. Проблеми деревообробки на рубежі ХХІ століття. — Львів: УкрДЛГУ, 1999. — 280 с.
9. Ресурсосбережение в деревообработке и производстве мебели. — Минск, 1999. — 108 с.
10. Редько Г.І. Корабельні ліси України. — К.: Либідь, 1995. — 336 с.
11. Шевченко Є.І. Народна деревообробка в Україні. — К.: Артемія, 1997. — 262 с.
12. Статистичний щорічник України за 2006 р. — К.: Консультант, 2007.

14. Комплекс галузей легкої промисловості України

Розглядаються наступні питання:

14.1. Легка промисловість і її галузева структура

14.2. Розвиток і розміщення галузей легкої промисловості

14.1. Легка промисловість і її галузева структура

Легка промисловість України зобов'язана забезпечити населення одягом, взуттям та різними галантерейними виробами, а промисловість — технічними тканинами та ін.

До її складу входять текстильна, швейна, шкіряно-взуттєва, хутрова промисловість та виробництво галантерейних виробів.

У легкій промисловості України в 1990 р. вироблялось 10,8% вартості реалізованої продукції промисловості, а в 2006 р. — всього 1,1%, або у 10 разів менше. В цій галузі народного госпо-

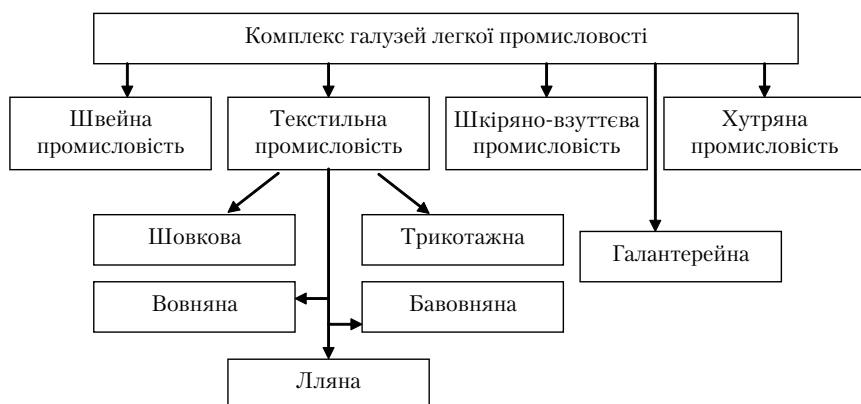

Рис. 14.1. Схема галузей легкої промисловості

дарства в 2006 р. було зайнято лише 133 тис. чол., що у 5,7 рази менше, ніж працювало в цій галузі до 1990 року (табл. 14.1), (рис. 14.2).

За цей же період чисельність зайнятих у текстильній і швейній промисловостях скоротилась із 608 тис. чол. до 112 тис. чол., у шкіряній і взуттєвій відповідно із 142 тис. чол. до 21 тис. чол.

Таблиця 14.1

Зайнято працівників в галузі легкої промисловості України

тис. чол.

	1990	1995	2000	2002	2004	2006
Зайнято всього	756	352	225	186	150	133
в тому числі:						
в текстильній і швейній промисловостях	608	265	181	161	129	112
в шкіряній і взуттєвій промисловостях	142	84	43	25	22	21

Легка промисловість має значні потенційні можливості і великий виробничий потенціал. На початок 2007 р. в Україні налічувалось 4554 підприємств легкої промисловості, в тому числі 3906 підприємств текстильної промисловості і пошиття одягу, 648 підприємства, які виробляють вироби із шкіри і взуття.

У 1990 р. населення України майже повністю забезпечувалось продукцією цієї галузі за рахунок власного виробництва. Звичайно, були й деякі недоліки, в основному щодо виробів із шкіри, особливо у взуттєвому виробництві, але вирішити їх не становило якихось проблем.

В даний час потенційні можливості галузі використовуються недостатньо, 29% з тих підприємств, які залишились на українському ринку, орієнтовані на потреби та замовлення іноземних споживачів, а близько 70% підприємств припинили своє існування. **Причин багато, але основними з них слід вважати:**

- по-перше, значну втрату традиційних сировинних ресурсів — льоноволокна, вовни і хімічних волокон. Якщо в 1990 р. в Україні вирощувалось 108 тис. т льоноволокна, то у 2006 р. — 5 тис. т, або у 21,6 разів менше. Виробництво вовни за 1990–2006 рр. скоротилось у 9 разів із 29,8 тис. т до 3,3 тис. т, а вироб-

ництво хімічних волокон скоротилося із 179,2 тис. т до 35,9 тис. т або в 5,0 разів;

– по-друге, неконтрольований завіз в країну одягу і взуття, яке уже було у використанні, із країн Європи та інших країн світу. За експертними оцінками, в останні роки завозиться щорічно одягу і взуття “секонд хенд” приблизно 51 тис. т на суму 120 млн євро;

– по-третє, завіз дешевих товарів, які користуються попитом у населення, із Китаю, В’єтнаму і Турції;

– по-четверте недостатня компетентність управлінських навиків у нових господарів підприємств легкої промисловості і недостатнє управління цією галузю зі сторони владних структур.

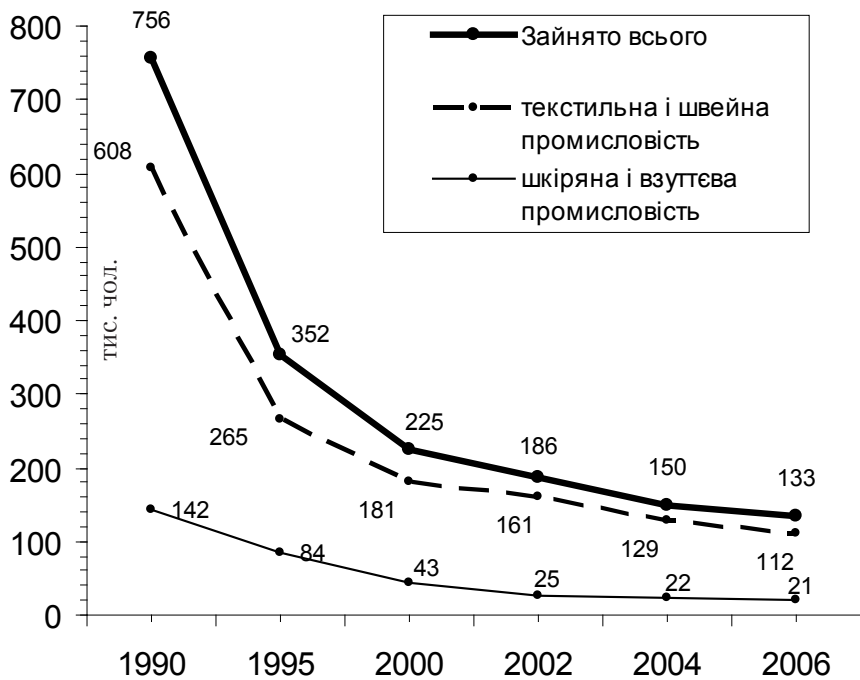

Рис. 14.2. Зайнято працівників у галузях легкої промисловості України

14.2. Розвиток і розміщення галузей легкої промисловості

Легка промисловість України розвивалась на протязі століть. До встановлення незалежності в країні були створені всі умови для ефективної роботи галузі і забезпечення населення одягом та взуттям.

Виробничий потенціал легкої промисловості давав можливість виробляти в 1990 р. 1,2 млрд м² тканин, понад 350 млн шт. трикотажних виробів, 196 млн пар взуття та ін. (табл. 14.2). Тобто в розрахунку на одного мешканця країни вироблялось 24 м² тканин, 7 одиниць трикотажних виробів і 4 пари взуття. Значний розвиток легкої промисловості приходить на післявоєнний період.

Таблиця 14.2

**Динаміка виробництва продукції легкої промисловості
України за 1940–2006 рр.**

Види продукції	1940	1970	1990	1995	2000	2002	2004	2006
Тканини, млн. м ²	27,9	503	1210	169	67	90	106,9	99,6
в т.ч. бавовняні	13,8	238	565	78	37	54	45,1	42,7
вовняні	12,0	66	72	15	7	6	8,3	8,7
ляні	3,1	61	98	20	3	4	8,6	1,8
шовкові	—	88	283	19	7	6	7,0	н/д
Трикотажні ви- роби, млн шт.	42,4	218	351	27,0	16,3	25,3	51,4	53,8
Взуття, млн пар	40,8	149	196	20,6	13,5	15,0	21,7	21,1

Текстильна промисловість

Текстильна промисловість включає в себе виробництво бавовняних, вовняних, лляних, конопляно-джутових і шовкових тканин.

Бавовняна промисловість. В Україні бавовна не виробляється, і сировина для прядильних та ткацьких фабрик закупається за кордоном, в основному в Узбекистані. Висока потреба у тканинах з бавовни спонукала навіть у кращі часи виробляти їх майже половину — 46,7% від загального виробництва тканин в країні. Приблизно ж така сама частка (42,7%) їх виробництва була і в 2006 р., але обсяги виробництва скоротились більше ніж у 13,2 рази.

Бавовняне виробництво складається з прядильного, крутильно-ниткового, ткацького і фарбувального. На території України є різні типи підприємств, одні виробляють лише один вид продукції, а інші — комплексні.

Так, у Полтаві діє прядильна фабрика, у Донецьку — бавовнопрядильний комбінат, у Нікополі Дніпропетровської області є ниткова фабрика, у Чернівцях, Івано-Франківську і Коломиї Івано-Франківської області, Коростишеві Житомирської області діють ткацькі фабрики, у Херсоні і Тернополі є бавовняні комбінати, у Києві діє ватно-ткацька фабрика.

Вовняна промисловість включає первинну обробку вовни, виготовлення з неї пряжі та тканин і килимових виробів. У даний час чисте вовняне виробництво зустрічається рідко. Причини: по-перше, виробляється вовни в країні лише 8–10% рівня 1990 р., по-друге, у багатьох випадках добавка до тканини певної кількості хімічних волокон навіть покращує їх якість. Тому науковцями і практиками розробляються заходи по поліпшенню якості тканин і виробів із застосуванням різних хімічних волокон.

Сучасні підприємства по виробництву виробів із вовни діють у Кривому Розі Дніпропетровської області — вовнопрядильна фабрика, у Луганську — тонкосуконна фабрика, у Чернігові — комвольно-суконний комбінат. Підприємства по виготовленню виробів із вовни є також у Одесі, Сумах, Харкові, Дунаєвцях Хмельницької області, Кременчуці і Лубнах Полтавської області, Богуславі Київської області та у Донецьку.

Крім того у Києві, Черкасах, Решетиліві Полтавської області і в Чернівцях є килимові фабрики.

Лляна промисловість. Україна завжди славилась виробами з льону і експортувала значну частину лляних тканин за межі країни. Виробництво льоноволокна було сконцентровано у поліській зоні країни — у Львівській, Івано-Франківській, Рівненській, Волинській та північних районах Житомирської, Київської і Чернігівської областей. В цих областях на льонозаводах і безпосередньо в господарствах вироблялось в середньому за рік понад 100 тис. т льоноволокна, з якого вироблялось близько 100 млн м² тканин, а відходи (пакля) використовувались при сантехнічних роботах та при виробництві брезентових тканин. Виробництво льоноволокна, так і виробів з нього, скоротилось у десятки разів.

Виробництво тканин із льону сконцентровано на Рівненському і Житомирському льонокомбінатах та на Коростенській і Марчихіно-Будській (Житомирська обл.) фабриках. Ці підприємства працюють неритмічно через нестачу сировини. Уряд України піднімає питання про відродження галузі льонарства найближчим часом.

Конопляно-джутове виробництво базується на використанні вологи волокна конопель і льону, пряжі з бавовни і синтетичних волокон з метою виробництва брезентових тканин та канатів.

Районами вирощування конопель та виробництва з них волокна вважаються південні райони Чернігівської і Сумської областей та Полтавщина.

Фабрика по виробництву джутових (брезентових) тканин в країні є в Одесі. У Харкові діє канатний завод.

Шовкове виробництво пов'язане із використанням шовку природних і хімічних волокон. У структурі виробництва тканин на шовкові приходить 7–10%. Виробництво таких тканин зосереджено у Києві, Черкасах, Луганську і Лисичанську.

У Києві і Черкасах виробляються шовкові тканини як із природних, так і з хімічних волокон. У Луганську виробляються меланжеві шовкові тканини, у Лисичанську (Луганська обл.) — шовкові тканини технічного призначення.

Трикотажна промисловість

Трикотажна промисловість базується на використанні пряджі із бавовни, льону та вовни для виробництва певних видів одягу і взуття. За 1990–2006 рр. виробництво трикотажних виробів скоротилось із 351 млн одиниць до 53,8 млн виробів.

Підприємства по виробництву трикотажних виробів поділяються на дві групи. До першої відносяться підприємства, які виробляють одяг. Такі виробництва є у Харкові, Львові, Києві, Одесі, Миколаєві, Донецьку, Чернівцях, Івано-Франківську, Луганську і Хмельницькому.

До другої групи відносяться підприємства, які виробляють панчішні вироби. Фабрики по виробництву такої продукції працюють у Житомирі, Харкові, Луганську, Чернівцях і Львові.

Швейна промисловість

Швейна промисловість тяжіє до районів з великою щільністю населення, оскільки виробництво зорієнтовано на споживача. В Україні діє понад 450 швейних підприємств, тобто вони є майже усіх районних центрах, не говорячи про обласні. В 1990 р. на швейних підприємствах було зайнято 366 тис. працівників, і ця промисловість на 90% задовольняла попит населення у готовому одязі і білизні. У 2006 р. на цих підприємствах було зайнято близько 100 тис. чоловік, що майже у 4 рази менше.

Скорочення обсягів виробництва одягу викликано як зменшенням виробництва тканин, збідненням населення, так і завезенням на територію України готового дешевого одягу з В'єтнаму, Китаю і Турції, а також поношеного одягу з усіх країн світу.

Багато швейних підприємств працює на давальницькій сировині, виконуючи замовлення інших країн. Це позитивне явище, оскільки дає можливість зберегти робочі місця і пережити цей важкий період.

Найбільші відомі підприємства швейної промисловості країни — це швейне об'єднання “Україна” м. Київ, львівська фірма “Маяк”, харківська швейна фабрика ім. Ю.Д. Синякова.

Шкіряно-взуттєва промисловість

Шкіряно-взуттєва промисловість складається з двох підгалузей — *шкіряної* і *взуттєвої*.

Шкіряна підгалузь займається виготовленням натуральної та штучної шкіри. Сировиною для виготовлення шкіри з тварин служить шкіра домашніх, диких і морських тварин. Підприємства для виробництва шкіри з тварин побудовані у Києві, Харкові, Львові, Василькові Київської області, Бердичеві Житомирської області, Миколаєві і Трускавці Львівської області.

Штучну шкіру виготовляють в Києві, Запоріжжі, Одесі і Тернополі.

Взуттєва підгалузь. Сировиною для виготовлення взуття служить шкіра, гума, парусин, вовна, тканини, нитки та клей. Взуттєва промисловість — це дуже стара галузь, але на механізовану вона перетворилась в останні 20–30 років. У 1990 р. в країні діяло 33 взуттєвих підприємства, на яких працювало 142 тис. чол. і які виготовляли 196 млн пар взуття. За роки незалежності чисельність працюючих в галузі значно скоротилась. Так, у 2006 р. в галузі працювало менше 21 тис. чол., або у 6,5 рази менше, ніж було зайнято в 1990 р., а виробництво взуття становило 21,1 млн пар, що у 9 разів менше рівня виробництва 1990 р. Тобто галузь переживає важкий кризовий стан.

Нові сучасні підприємства взуттєвої промисловості збудовані у Луганську, Києві, Одесі, Запоріжжі і Херсоні. Є значні потужності по виробництву взуття у Харкові, Дніпропетровську, Миколаєві, Василькові Київської області, у м. Виноградіві Закарпатської області.

Хутрова промисловість

Виготовляють хутро із шкіри кролів, лисиць, куниць, норки, водяних щурів, овець та інших тварин, а також штучне хутро. З нього виготовляють хутряні та шубні вироби. Найбільші хутрові підприємства працюють у Івано-Франківську, Харкові, Балті Одеської області, Львові, Жмеринці Вінницької області та ін.

Штучні хутра виготовляють на фабриці у Жовтих Водах Дніпропетровської області, Ясині Закарпатської області та на Київському виробничому трикотажному об'єднанні.

Нині на підприємствах хутрової промисловості освоєно нові технології виробництва, що сприяє поліпшенню якості натурального і штучного хутра та виробів із них. Така продукція користується попитом у населення.

Галантерейна промисловість

Виробництво галантерейних виробів організоване у усіх обласних центрах на спеціалізованих підприємствах легкої промисловості та інших галузей. В останні роки основана маса виробництва галантерейних виробів зосереджена на малих підприємствах, які є у районних центрах і навіть у селах.

Сировиною для них є продукція різних галузей народного господарства — металургійної, машинобудування, текстильної, сільського і лісового господарства та інших, яка постійно вдосконалюється у відповідності із потребами ринку.

Номенклатура продукції галузі різноманітна — портфелі, сумки, валізи, стрічки, шарфи, краватки, різні металеві вироби та ін.

* * *

В легкій промисловості України до 1990 року вироблялося понад 10% вартості продукції промисловості, забезпечуючи майже повністю свою потребу у одязі та взутті.

Позитивний стан у цій галузі досягався тим, що в країні були значні запаси сировинних ресурсів — волокна льону, вовни, шкіри свійських і диких тварин.

За роки незалежності легка промисловість втратила свої позиції. Виробництво всіх видів тканин скоротилося у десятки разів, більшість підприємств галузі не працює. В результаті в країну завозиться велика кількість як нової продукції, так і тієї, що вже була у використанні.

В перспективі інтеграції України в європейське співтовариство має бути забезпечено створення сучасного, інтегрованого у світове виробництво промислового комплексу, в тому числі і легкої промисловості.

Контрольні запитання

1. Роль легкої промисловості в народному господарстві і її галузева структура.
2. Текстильна промисловість, динаміка розвитку.
3. Бавовняна промисловість, розміщення, динаміка розвитку.
4. Лляна промисловість, розміщення, динаміка розвитку.
5. Розвиток вовняного виробництва.
6. Шовкове та конопляно-джутове виробництво.
7. Швейна промисловість, розміщення, стан розвитку.
8. Шкіряно-взуттєве виробництво, розміщення, динаміка розвитку.

Рекомендована література

1. Дорогунцов С.І., Пітюренко Ю.І., Олейник Я.Б. і ін. Розміщення продуктивних сил. Навчально-методичний посібник. — К.: КіІНГ, 2000. — 363 с.
2. Розміщення продуктивних сил України. Підручник / За ред. проф. Є.П. Качана. — К.: Юридична книга, 2004. — 552 с.
3. Статистичний щорічник України за 2004 р. — К.: Консультант, 2005. — 588 с.
4. Іщук С.І. Розміщення продуктивних сил. — К.: Вид-во Київського ун-ту ім. Т.Г. Шевченка, 1999. — 270 с.
5. Статистичний щорічник України за 2006 р. — К.: Консультант. — 551 с.

15. Агропромисловий комплекс України

Розглядаються наступні питання:

- 15.1. *Роль агропромислового комплексу і його структура*
- 15.2. *Сільськогосподарське виробництво, розміщення та темпи розвитку*
- 15.3. *Первинна переробка сільськогосподарської сировини*

15.1. Роль агропромислового комплексу і його структура

Агропромисловий комплекс — один із найважливіших секторів народного господарства країни, в якому економічно, технологічно та організаційно взаємопов'язано багато галузей і виробництв. Від рівня його розвитку, стабільності функціонування залежить стан економіки і рівень продовольчої безпеки країни та рівень життя населення.

До його складу входять:

1. Галузі, що створюють матеріально-технічні засоби для галузей АПК. Це — сільськогосподарське машинобудування, виробництво засобів захисту рослин, мінеральних добрив, комбікормів, мікробіологічна промисловість, виробництво тари та ін.

2. Сільськогосподарське виробництво — рослинництво і тваринництво, що виробляють продукти харчування і сировинну базу для переробної промисловості.

3. Галузі, що забезпечують переробку і зберігання сільськогосподарської продукції.

Окрім цих основних сфер до АПК входить соціальна інфраструктура у тій частині, що працює на потребу цього комплексу.

Першу групу галузей, тобто тих, які виробляють засоби виробництва для села, розглянуто у попередніх темах. Вироб-

ництво сільськогосподарської техніки за роки незалежності значно скоротилось. Так, виробництво тракторів скоротилось із 106,2 тис. шт., які було вироблено у 1990 р., до 3,7 тис. шт., вироблених у 2006 р., тракторних плугів відповідно із 89,2 тис. шт. до 2,5 тис. шт., тракторних сівалок із 57,1 тис. до 8,9 тис., бурякозбиральних комбайнів із 8,6 до 0,2 тис. шт. та ін., а виробництво мінеральних добрив — майже вдвічі із 4,8 до 2,6 млн т. Практично втрачено виробництво засобів захисту рослин, оскільки у 1990 р. їх вироблялось 50 тис. т., а в 2006 р. — 1,7 тис. т.

Таким чином, наявні потужності по виробництву усіх видів сільськогосподарської техніки використовуються дуже слабо, а по виробництву мінеральних добрив — наполовину. Практично за 1991–2006 рр. у сільське господарство майже не надходила нова вітчизняна техніка.

До 1991 р. підготовкою техніки до роботи займалися 968 районних відділень сільгосптехніки та ремонтні майстерні 10 тис. колгоспів і 2 тис. радгоспів. Нині ця база зазнала значної руйнації.

15.2. Сільськогосподарське виробництво, розміщення та темпи розвитку

Сільськогосподарське виробництво — це сукупність галузей матеріального виробництва, в яких сконцентровано виробництво продуктів харчування для населення і сировини для переробної промисловості на основі використання біологічних факторів рослин і тварин.

Головним і незамінним засобом виробництва у сільському господарстві є земля, правильне використання якої сприяє виконанню поставленої мети.

Про сільське господарство кожен мешканець країни згадує обов'язково тричі за день, сідаючи до столу.

Сільське господарство України завжди було її гордістю, адже було чим пишатися. Із 240 країн світу в 1990 р. Україна займала в розрахунку на душу населення **перше місце у світі по виробництву бурякового цукру**, виробляючи його по 150 кг; **чет-**

верте місце у світі по виробництву яєць, виробляючи їх по 17,5 кг (Голландія — 43,4, Угорщина — 25,1, Білорусь — 20,3 кг); **четверте місце у світі** по виробництву молока, виробляючи по 472 кг (Данія — 921 кг, Голландія — 751 кг, Фінляндія — 540 кг); **шосте місце у світі** по виробництву зерна, виробляючи по 1 т. (Данія — 1,9 т, Канада — 1,7 т, США, Угорщина і Франції по 1,2 т); **сьоме місце у світі** по виробництву м'яса, виробляючи його по 84 кг (Данія — 301 кг, Голландія — 180 кг, Бельгія — 164 кг, Угорщина — 156, Білорусь і США — по 115 кг, Канада — 106). Таким чином, Україна **входила у першу десятку країн світу** по виробництву основних продуктів харчування на душу населення.

Звичайно, були не повністю використані усі можливості. Так, при середній урожайності цукрових буряків 276 ц з га, передові господарства країни отримували по 500 ц і більше. При середній урожайності зернових 35,1 ц з га окремі господарства отримували його більше ніж по 70 ц з га. При середньорічному надой молока від однієї корови 3000 кг у багатьох господарствах надій сягав 7–7,5 тис. кг від корови. Таким чином, у країні були значні резерви по збільшенню виробництва продукції рослинництва і тваринництва, яких можна було досягти без значних витрат, матеріальних і трудових, використовуючи лише передові методи роботи.

До 1991 р. основу сільського господарства України склали великі господарства державної і колгоспно-кооперативної форми власності, виробництво продукції рослинництва і тваринництва базувалося на високому рівні механізації і автоматизації.

В 1990 р. в колгоспах і радгоспах було зайнято **4,9 млн працівників**, які отримали за рік лише грошима **13,7 млрд крб заробітної плати** та безпосередньо **сільськогосподарської продукції на 1 млрд 169 млн крб**, тобто працівники аграрних підприємств отримали **всього** за рік заробітної плати у грошовому обчисленні й у виді натуральної оплати на **14,9 млрд крб, або 26,4 млрд дол. США. Середньомісячна зарплата в сільському господарстві становила 248 крб. або 439 доларів США.** В тому ж році сільськогосподарські підприємства закінчили рік із прибутком 14,5 млрд крб. при рентабельності 35%.

На початок 1991 р. вартість основних засобів сільськогосподарських підприємств становила 97,5 млрд крб та власних оборотних коштів на суму 19,8 млрд крб, а в доларах США це становило 172,5 і 35,0 млрд, а всього основних і оборотних засобів було на суму 207,5 млрд дол. США.

Маючи ефективно працююче сільське господарство, не було ніякого сенсу проводити такі реформи, що привели до його розвалу.

Після встановлення незалежності та прийняття закону "Про власність" держава передала частину своєї власності, яка була у формі радгоспів, безпосередньо громадянам, а згодом створила на їх базі колгоспи. Таким чином із 2,5 тис. радгоспів у власності держави залишилося 200 радгоспів Міністерства оборони, які повинні забезпечувати військо продуктами харчування, а також 200 радгоспів Української Академії аграрних наук, які займаються племінним тваринництвом, насінництвом та впровадженням результатів наукових досліджень у виробництво. Решта 2100 радгоспів були перетворені у колгоспи. Після прийняття Конституції України у 1996 р., якою не передбачено існування у країні колгоспно-кооперативної форми власності, Президент України у 1997 р. видав Указ, згідно з яким колгоспи були розпущені. Земля і їх основні та оборотні фонди були розділені між членами колгоспів, і кожний мав право чинити із своєю власністю згідно із бажанням. У деяких місцях на базі колишніх колгоспів були створені приватні господарства, які основані на приватній власності на землю і фонди, а багато господарств просто розпались. Якщо станом на 1.01.1991 р. в країні було 12,3 тис. колгоспів, радгоспів і міжгосподарських сільськогосподарських підприємств, то станом на 1.01.2007 р. залишилось лише 7,6 тис. підприємств, в тому числі 7,4 тис. недержавних.

За роки незалежності значно скоротилась і середньорічна вартість активів сільськогосподарських підприємств і станом на 1.01.2007 р. становила 47,4 млрд грн, або на 9,4 млрд дол. США що у 20 разів менше рівня 1990 р.

За статистичною інформацією збірника «Основні економічні показники виробництва продукції сільського господарства в сільськогосподарських підприємствах за 2006 рік» у сільськогос-

подарських підприємствах в 2006 р. було зайнято 0,7 млн чол., які отримали заробітну плату грошима 3,7 млрд грн та 1,7 млрд грн у формі плати за земельні і майнові паї, тобто всього було отримано за рік 5,4 млрд грн, або 1,07 млрд дол. США, що майже у 25 разів менше рівня отриманого доходу працівниками сільськогосподарських підприємств у 1990 р.

Реформування сільського господарства стало для галузі руйнівним, що відобразилося і на виробництві продукції рослинництва й тваринництва (табл. 15.1), (рис. 15.1, 15.2).

За 1990–2006 рр. виробництво продукції сільського господарства у порівняльних цінах 2005 р. в Україні скоротилось із 145,8 млрд грн до 94,9 млрд грн, або у 1,5 рази, а безпосередньо у сільськогосподарських підприємствах виробництво продукції скоротилося із 101,3 млрд грн до 37,0 млрд грн, або у 2,7 рази. В тому числі виробництво продукції рослинництва скоротилось із 49,9 млрд грн до 23,2 млрд грн, або у 2,2 рази, а продукція тваринництва із 51,4 млрд грн до 13,8 млрд грн або у 3,7 рази.

Причому обсяги виробництва продукції, особливо рослинництва, не стали і дуже різняться за роками, що свідчить про нестабільність роботи галузі.

При скороченні обсягів виробництва продукції у сільськогосподарських підприємствах майже у 3 рази виробництво продукції у господарствах населення зросло лише у 1,3 рази, а вартість продукції тваринництва, виробленої у цих господарствах скоротилась із 27,9 млрд грн до 26,2 млрд грн. Таким чином, різко скорочуючи обсяг виробництва продукції в сільськогосподарських підприємствах, не зуміли досягти такого ж зростання її виробництва у господарствах населення.

Сільське господарство складається з двох галузей — **рослинництва і тваринництва.**

Рослинництво

Рослинництво в Україні виникло в глибині віків. Основним засобом виробництва в галузі рослинництва виступає земля. Під час розкопок Трипільської культури археологи знаходять гор-

Таблиця 15.1
Виробництво валової продукції сільським господарством України за 1990–2006 рр.
 (у порівняльних цінах 2005 р., млрд грн)

Роки	Всі категорії господарств			Сільськогосподарські підприємства						Господарства населення		
	Всього	в т.ч.		Всього	з них			Всього	в т.ч.			
		рослинництво	тваринництво		Всього	фермерські г-ва			рослинництво	тваринництво		
						рослинництво	тваринництво					
1990	145,8	66,5	79,3	101,3	49,9	51,4	–	–	–	44,5	16,6	27,9
1995	94,8	49,4	45,4	48,6	27,3	21,3	0,6	0,5	0,1	46,2	22,1	24,1
2000	77,9	43,6	34,3	26,5	17,8	8,7	1,3	1,1	0,2	51,4	25,7	25,7
2001	85,8	49,1	36,7	34,9	22,3	9,6	2,3	2,1	0,2	53,9	26,8	27,1
2002	86,8	48,1	38,7	34,3	20,6	10,7	2,7	2,5	0,2	55,4	27,5	27,9
2003	77,3	41,1	36,2	23,4	13,9	9,5	1,8	1,6	0,2	53,8	27,2	26,6
2004	92,5	55,6	36,9	32,9	22,6	10,3	3,1	2,9	0,2	59,6	33,0	26,6
2005	92,6	54,0	38,6	33,9	21,7	12,1	3,4	3,1	0,3	58,9	32,2	26,7
2006	94,9	54,9	40,0	37,0	23,2	13,8	4,1	3,7	0,4	57,9	31,7	26,2

Статистичний щорічник України за 2006 р. — К.: Консультант, 2007. — С. 139.

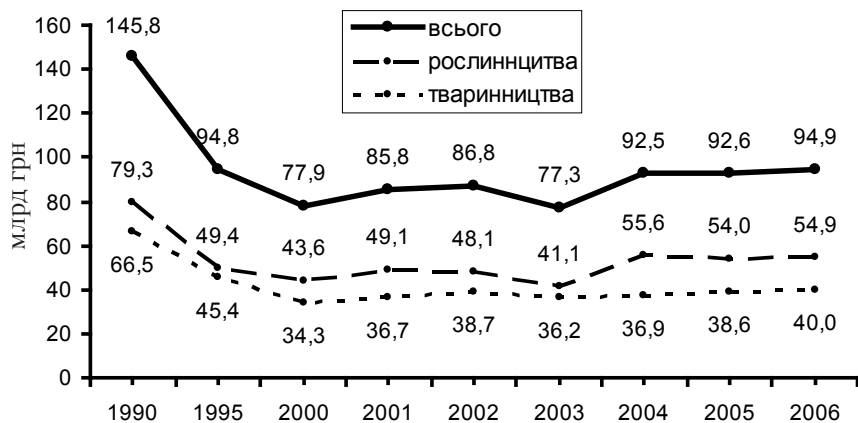

Рис. 15.1. Виробництво валової продукції сільського господарства в усіх категоріях господарств України

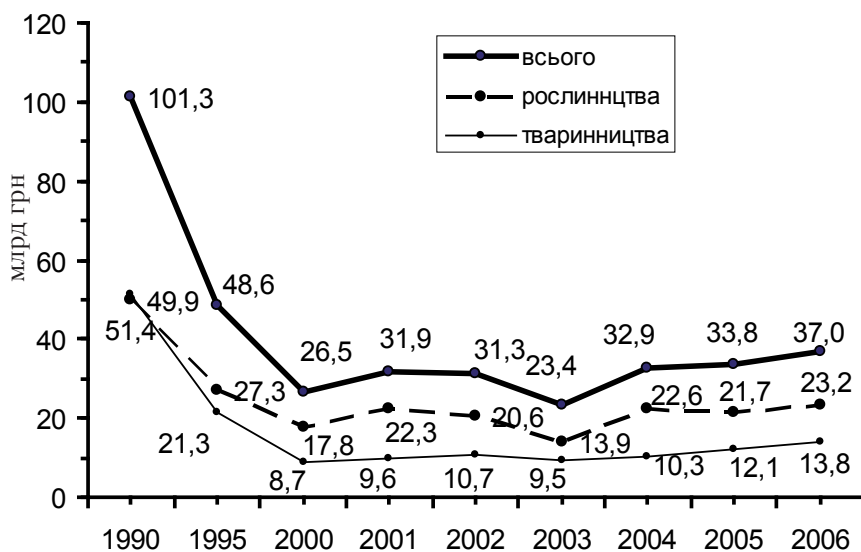

Рис. 15.2. Виробництво валової продукції в сільськогосподарських підприємствах України

щики із самим різноманітним зерном. Тобто вже тоді людина виросувала зерно, займалась землеробством.

Пріоритет його розвитку зумовлюється тим, що ця галузь забезпечує населення продуктами харчування, створює вагомий експортний потенціал, економічну стабільність і незалежність держави.

Основну сільськогосподарського виробництва становлять земельні ресурси. Загальна земельна площа України — 60,4 млн га. землі, придатні для ведення сільського господарства, називаються сільськогосподарськими угіддями. Вони складаються з ріллі, сінокосів, пасовищ і багаторічних насаджень. Площа сільськогосподарських земель в Україні становить 41,8 млн га, в тому числі: ріллі — 32,5 млн га, сіножатей — 2,4 млн га, пасовищ — 5,5 млн га і багаторічних насаджень (садів і виноградників) — 1 млн га. Сільськогосподарське освоєння території країни перевищило допустимі норми, а рівень розореності угідь є найвищим у світі. Наприклад, у США — 19,8%, Росії — 7,8%, Франції — 32,1%, Великобританії — 24,1%, Німеччині — 33,1%. На Україні цей показник становить — 59,6%, а у Вінницькій, Тернопільській, Кіровоградській, Черкаській областях він становить понад 90%, в Одеській, Херсонській, Миколаївській — 95%. Резервних земель в Україні дуже мало, тому потрібно їх використовувати раціонально та економно.

Отже, приріст продукції рослинництва у майбутньому можливий тільки за рахунок підвищення родючості ґрунтів. Землі України характеризуються високою природною родючістю. Із загальної кількості земель 55% — чорноземи, 38% — підзолисті чорноземи, а сірі лісові ґрунти — 7%.

На території України залежно від природних, економічних, та історичних умов склалися такі основні зони спеціалізації сільського господарства: Полісся, Лісостеп, Степ, Предгірні та гірські райони Карпат, Предгірні та гірські райони Криму.

Поліська зона охоплює Волинську, Рівненську, рівнинні райони Івано-Франківської і Львівської областей, частину Житомирщини та північні райони Київської, Чернігівської, Сумської областей. Тут розвиваються льонарство, картоплярство і зернове господарство. Із зернових культур найбільш поширені озиме жито та гречка, а також овес. З технічних культур —

льон-довгунець, хміль. Ще в зоні Полісся вирощують овочі, багаторічні трави, люпин.

У Поліській зоні в основному знаходиться весь льонопромисловий комплекс країни. А він налічував близько 1,5 тис. льоносіючих господарств, 22 льононасінневі станції, 46 льонозаводів. Площа засівання льону-довгунцю в 1990 р. становила 172 тис. га, а валовий збір льоноволокна — 108 тис. т. У 2006 р. було засіяно лише 14 тис. га, валовий збір льоноволокна — 5,0 тис. т.

Пріоритет розвитку цієї галузі в збільшенні площі вирощування льону-довгунцю та підвищення урожайності і якості сировини.

На Поліссі виробляється 100% хмелю, 1/3 частина картоплі і майже 1/10 частина зерна від загального виробництва їх в Україні.

Лісостепова сільськогосподарська зона займає частину Львівської і східну частину Івано-Франківської області, Тернопільську, Хмельницьку, Вінницьку, Черкаську, Чернівецьку, Полтавську області, південні райони Житомирської, Київської, Чернігівської і Сумської областей, північну частину Кіровоградської та Харківської областей. Спеціалізація її цукровобуряково-зернова. Основна зернова культура — озима пшениця. Висівають також кукурудзу, ячмінь, гречку, просо. З технічних культур основою є цукрові буряки, вирощують також соняшник, коноплю, овочі і картоплю. Соняшник вирощують у Лісостеповій зоні близько 25% від загального обсягу.

Степова зона охоплює всі південні області, або майже 40% території України. В ній переважає вирощування зернових і олійних культур, розвинені овочівництво, баштанництво і виноградарство. Ця зона — головний виробник товарного зерна в країні. Основні зернові культури — озима пшениця і кукурудза, вирощують також ячмінь, просо, гречку, рис. Головна технічна культура — соняшник. Його вирощують понад 75% від загального обсягу виробництва по Україні. У північній частині степу вирощують також цукрові буряки і коноплю.

Передгірні та гірські райони Українських Карпат охоплюють частину Львівської, Івано-Франківської, Чернівецької областей та Закарпатську область. У гірських районах є невеликі посіви зернових (жита, вівса, ячменю), з технічних культур:

льону-довгунцю, а також картоплі. У передгірних районах вирощують жито, пшеницю, кукурудзу, картоплю, льон-довгунець і багаторічні трави. У Закарпатті висівають озиму пшеницю, кукурудзу, тютюн. Широко поширене овочівництво, садівництво і виноградарство.

Передгірні та гірські райони Криму займають південну частину півострова. Господарство спеціалізується на садівництві, виноградарстві, овочівництві, тютюнництві. Вирощують ефіро-олійні культури (троянди, шавлію, лаванду). На Південному узбережжі вирощують високоякісні сорти винограду та деякі субтропічні культури.

Найсприятливіші для розвитку рослинництва степова та лісостепова зони країни.

За роки незалежності значно змінилась структура посівних площ. Якщо у 1990 р. під зерновими культурами було зайнято 45%, кормовими – 37,0%, технічними – 11,6% та картоплею і овочеваштанними культурами – 8,4%, то в 2006 р. відповідно 56,0%; 12,6%; 23,6%; 7,8%. Тобто різко збільшились посіви зернових і технічних культур.

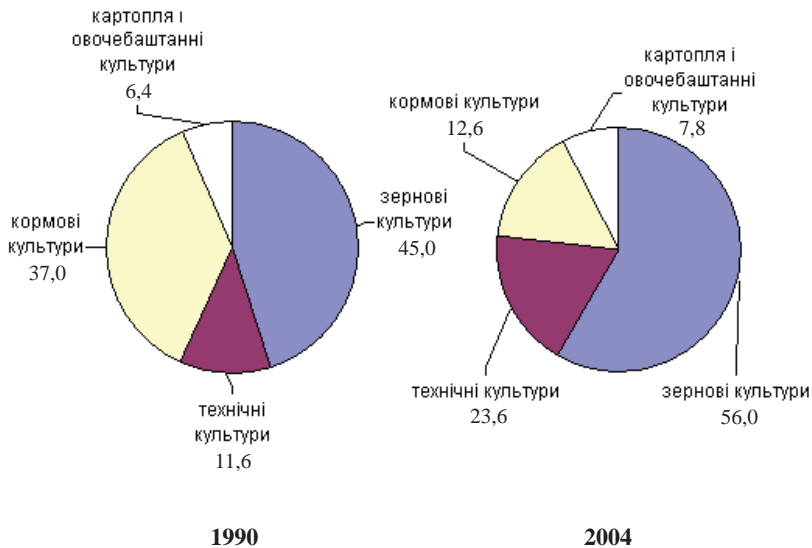

Рис. 15.3. Структура посівних площ основних сільськогосподарських культур

Із зернових культур основними є озима пшениця і жито; з круп'яних — просо, гречка, рис; з зернофуражних — ячмінь, кукурудза і овес; з зернобобових — горох і соя. Посівна площа зернових культур за 1990–2006 рр. залишилась на рівні 14,6 тис. га, площі під житом скоротились з 0,5 до 0,4 тис. га, а ячменю збільшились із 2,7 тис. га до 5,3 тис. га. (табл. 15.2).

Основними технічними культурами в Україні є цукрові буряки, соняшник, льон-довгунець. Вирощують також коноплі, льон-кучерявець, тютюн, хміль, ефіроолійні та лікарські росли-

Таблиця 15.2

**Посівні площі основних сільськогосподарських культур
у 1940–2006 рр.**

(тис. га)

Культура	1940	1960	1970	1990	2000	2006
Вся посівна площа у тому числі зернові культури з них:	31336	33542	32782	32406	27173	25928
оз. пшениця	6317	3691	5960	7568	5316	5089
жито	3685	1347	832	518	668	373
ячмінь озимий	114	122	112	528	340	422
ячмінь ярий	3987	2421	3258	2201	3645	4883
кукурудза	1560	3037	2262	1234	1364	1777
Цукрові буряки	820	1457	1659	1607	856	815
Льон-довгунець	118	223	230	172	23	14
Соняшник	720	1505	1710	1636	2943	3964
Картопля	2060	2186	1988	1429	1629	1464
Овочі	486	474	466	456	538	469
Кормові культури	4441	13112	10733	11999	7063	3277
Площа садів і ягідників	612	1090	1243	851	425	281
площа в т.ч. в плодоносному віці	346	467	888	680	378	248
Виноградники	103	397	287	176	110	93
в тому числі в плодоносному віці	74	115	237	143	99	76

ни. Частка їх посівів становила в 2006 р. 23,6% від загальних посівів площ країни.

Цукрові буряки — основна технічна культура України. Найбільші площі у Вінницькій, Київській, Черкаській, Хмельницькій та Тернопільській областях. Останнім часом посівні площі під цукровим буряком зменшилися у всіх категоріях господарств з 1,6 млн га у 1990 р. до 0,8 млн га у 2006 р. Валовий збір їх знизився за цей період із 44,2 млн т до 22,4 млн т.

Соняшник — головна олійна культура. Менше значення для виробництва олії мають ріпак та соя. У степовій зоні соняшнику вирощують понад 75% від загального обсягу. У 2003 р. найбільша концентрація посівів була в Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій областях. Валовий збір соняшнику в 2006 р. становив 5,3 млн т, а урожайність — 13,3 ц/га.

Картопля — основна продовольча та кормова культура. Її вирощують в усіх регіонах. Посівна площа картоплі в останні роки стабілізувалась на рівні 1,4–1,5 млн га, а валовий збір у межах 17–18 млн т.

Овочівництво і баштанництво поширені на всій території України. Найбільше помідорів, перцю, баклажанів вирощують у південних областях; огірків, моркви, столових буряків — у північній частині Лісостепу і на Поліссі; кавунів та динь — у південних областях. Посівні площі під овочевими культурами у всіх категоріях господарств у 2006 р. становили 469 тис. га. Овочі вирощують в основному у спеціалізованих господарствах, приватному секторі та у фермерських господарствах.

Кормові культури (кормові коренеплоди, кормові баштанні, кукурудза на силос і зелений корм, однорічні та багаторічні трави) вирощують з метою створення кормової бази для тваринництва. У 2006 р. було зайнято під ними 12,6% ріллі, тоді як у 1990 р. під ними було зайнято 37% ріллі. Посіви кормових культур зменшилися у зв'язку із скороченням поголів'я тварин.

Плодівництво. Найбільша концентрація плодово-ягідних насаджень у правобережному Лісостепу, Криму, Закарпатті. У виробництві плодів та ягід зросла частка особистих господарств населення. Споживання ягід і фруктів в Україні в 2006 р., на душу населення становило 25 кг, тоді як у США на душу насе-

лення їх припадає близько 150 кг. В Україні для виправлення цього становища розроблено спеціальну програму, яка передбачає довести виробництво плодів до 90 кг на душу населення.

Виноградарством в Україні займаються господарства Криму, Закарпаття, Одеська, Херсонська та Миколаївська області. Площі їх у традиційних виноградарських районах Криму значно скоротилися. Це призвело до різкого скорочення валового збору винограду: із 836 тис. т у 1990 р. до 301 тис. т у 2006 р. До 2010 р. передбачається збільшити середньорічне виробництво винограду до 550 тис. т за рахунок розширення насаджень та підвищення врожайності винограду.

Галузь рослинництва на даний час в дуже складному становищі.

Таблиця 15.3
Валові збори сільськогосподарських культур

(млн т)

Продукція	1913	1940	1950	1970	1990	2000	2002	2004	2006
Зерно	23,1	26,4	20,4	36,4	51,0	24,4	38,8	41,8	34,2
Цукровий буряк	9,3	13,1	14,6	46,3	44,3	13,2	14,4	16,6	22,4
Соняшники	0,7	0,9	0,7	1,7	2,6	3,4	3,3	3,1	5,3
Картопля	18,5	20,6	20,3	19,7	16,7	19,8	16,6	20,8	19,5
Овочі	5,2	5,4	2,3	5,8	6,7	5,8	5,8	7,0	8,1
Льон-довгунець (волокно), тис. т	42,0	19,0	12,0	89,0	108,0	8,0	11,0	16,0	5,0
Плоди і ягоди, тис. т	—	790	765	2350	2900	1453	1211	1635	1114
Виноград, тис. т	—	160,7	66,0	903,8	836,0	514,0	359,0	374,0	301

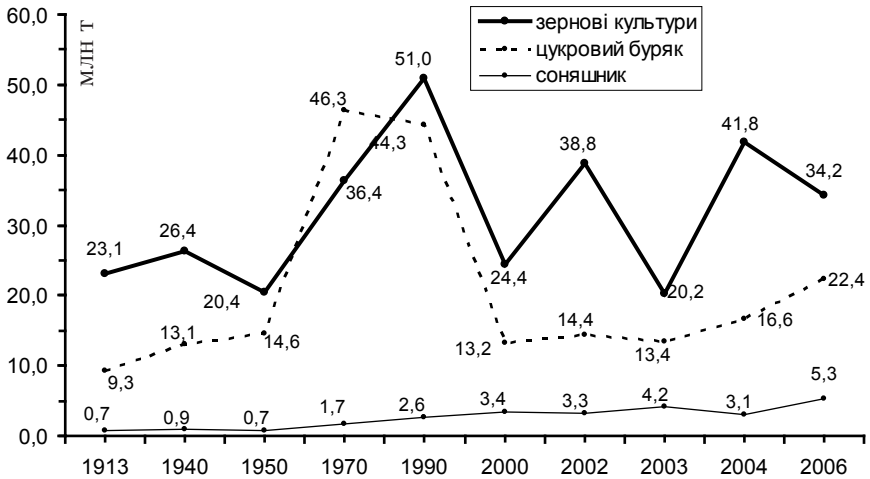

Рис. 15.4. Валові збори основних сільськогосподарських культур

Через ряд причин, в основному організаційного характеру, валові збори деяких сільськогосподарських культур не стабільні, значно скоротився збір плодів, ягід та винограду, а також таких технічних культур, як цукровий буряк і льон-довгунець. Так, наприклад, валові збори зернових культур з роками змінюються у два рази: із 20,2 млн т отриманих в 2003 р. до 34,2 млн т в 2006 р. (табл. 15.3), (рис. 15.4).

Причини, які спонукали до нестабільного розвитку галузі рослинництва

Збільшення виробництва продукції рослинництва потребує прийняття комплексу дієвих заходів і ліквідації причин, що спонукали занепад галузі.

1. Руїнація великотоварного виробництва і втрата кадрового потенціалу.

В більшості регіонів країни великі сільськогосподарські підприємства розпались. На їх базі не скрізь створені нові госпо-

дарські об'єднання. Керівники і спеціалісти колишніх підприємств не використовуються згідно із отриманим фахом, а значна їх частина виїхала на заробітки за межі країни. Відновити колишні підприємства стає проблематичним, адже зруйнована матеріальна база. Якщо у 1990 р. вартість основних фондів сільськогосподарських підприємств становила 97,5 млрд крб., то на кінець 2004 р. — 47,0 млрд грн, або — 9 млрд дол. США. У 1990 р. в аграрних підприємствах було зайнято 4,9 млн чол., а на початок 2005 р. — лише 921 тис. чол.

2. Недотримання технології виробництва при вирощуванні сільськогосподарських культур.

Різке зменшення кількості технічних засобів, їх технічний стан не дають можливості своєчасно проводити технологічні операції в оптимальні строки проведення сільськогосподарських робіт.

Із 497,3 тис. тракторів, які були у сільськогосподарських підприємствах на період встановлення незалежності, залишилось на кінець 2006 р. лише 201 тис. шт. (табл. 15.4). Аналогічна ситуація із іншими видами сільськогосподарської техніки. Так, кількість зернозбиральних комбайнів за вказаний період скоротилась більше як у 2 рази: із 105,2 тис. до 44 тис. шт., кукурудзозбиральних комбайнів — із 15,3 тис. до 7 тис., бурякозбиральних комбайнів — із 19,8 тис. до 12 тис. Значно поменшало й іншої техніки. Крім того, з кожним роком техніка старіє і виходить з ладу, що ускладнює терміни виконання сільськогосподарських робіт.

Таблиця 15.4

Зміна чисельності технічних засобів в сільському господарстві України за 1990–2004 рр.

(тис. шт.)

	1991	1995	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Трактори	497,3	441,7	318,9	296,0	274,0	251,0	230,0	217,0	201,0
Зерно-збиральні комбайни	105,2	85,9	65,2	61,0	57,0	54,0	50,0	47	44

3. Зменшення обсягів внесення поживних речовин у ґрунт.

Скорочення обсягів внесення органічних добрив в розрахунку на 1 га посівної площі у 10,8 разів, а мінеральних добрив у 5 разів приводить до погіршення якості землі і втрати гумусу, до нестабільності врожайності та швидкого реагування на природні негаразди.

Якщо в 1990 р. вносилося 257,1 млн т органічних добрив, або по 8,6 т в розрахунку на 1 га посівної площі, то в 2006 р. — відповідно 13,0 млн т і 0,7 т (табл. 15.5). Аналогічна ситуація і з внесенням мінеральних добрив. Якщо в 1990 р. їх вносилося 4,2 млн т, то в 2006 р. лише 0,6 млн т, або у 6,6 рази менше. Все це позначається на якості землі і стабільності отримання всіх видів сільськогосподарської продукції.

4. Руйнація меліоративної системи.

Так склалося, що дві третини території України за природною зволоженістю перебувають у несприятливих для сільсько-

Таблиця 15.5

**Динаміка внесення органічних і мінеральних добрив
на поля України**

	1980	1990	1995	2000	2002	2004	2006
Внесено органічних добрив, млн т	242,2	257,1	80,6	28,4	22,7	15,1	13,0
Внесено на 1 га посівної площі, т	7,8	8,6	3,2	1,3	1,2	0,8	0,7
Частка удобреної площі, %	20,0	18,0	7,0	3,0	4,0	3,0	3,0
Внесено мінеральних добрив у поживних речовинах, тис. т	3400,6	4241,6	524,0	278,7	399,2	519,0	639,0
Внесено мінеральних добрив на 1 га посівної площі, кг	109,0	141,0	21,0	13,0	21,0	29,0	40,0
Частка удобреної площі, %	85,0	83,0	32,0	22,0	33,0	44,0	55,0

господарського виробництва умовах. Тільки за останні 15 років 7 були посушливі.

Для зменшення негативного впливу кліматичних умов в радянські часи в Україні було побудовано 5,8 млн га меліоративних систем, на створення яких держава витратила біля 50 млрд крб.

Площа зрошуваних земель становила 2,6 млн га в тому числі у зоні Степу — 2,2 млн га, у зоні Лісостепу — 360 тис. га та на Поліссі — 11 тис. га.

Основні площі осушених земель — 3,2 млн га знаходяться на Поліссі, на 30% сільськогосподарських угідь цієї зони.

Меліоративні землі, займаючи біля 14% сільськогосподарських угідь, забезпечували у 90-і роки ХХ ст. до 30% виробництва продукції рослинництва (овочів — 58%, 100% рису, 36% льноволокна, 27% плодів, 18% кукурудзи, 12% пшениці та багато кормових культур).

Меліорація в Україні була головним чинником інтенсифікації сільського господарства, важливою складовою забезпечення сталого виробництва — сільськогосподарської продукції, особливо в роки з несприятливими погодними умовами. Меліоровані землі фактично є страховим фондом держави. Від ефективності їх використання та збереження залежить економічна, екологічна та соціальна ситуація в країні.

Водночас, за останні роки ефективність використання меліорованих земель та їх роль у продовольчому забезпеченні держави суттєво знизилася. Більше того, внаслідок різкого скорочення обсягів фінансування в галузі меліорації земель з'явилися загрозливі тенденції. Насамперед, це швидкі темпи морального і фізичного старіння гідромеліоративних систем та об'єктів, вихід з ладу основних меліоративних фондів, суттєве скорочення обсягів поливу та парку поливних машин.

Незадовільний технічний стан та низький рівень експлуатації на тлі повної втрати контролю держави за станом внутрішньогосподарської частини меліоративних систем спричинили порушення їх технологічної цілісності. За цих умов технічні можливості наявних меліоративних систем практично не реалізуються, а режим водозабору і водовідведення став практично непередбачуваним.

Раніше меліоративні системи перебували у державній власності і знаходились на балансі організації Мінводгоспу України. Внутрішньогосподарська частина меліоративних систем була передана у підпорядкування колишнім Мінсільгоспу і Мінрадгоспів України та на баланс колективних і державних сільськогосподарських підприємств. Постановою Кабінету Міністрів України від 28 лютого 2001 р. № 177 заборонено включення у майнові паї вартості меліоративних систем. У результаті нові правонаступники майна реформованих господарств в зоні зрошення відмовилися від прийняття на свій баланс меліоративних систем. У зоні перезволожених земель, навпаки, разом з виділенням земельних паїв передали у власність деякі гідротехнічні споруди. Як наслідок, значна частка внутрішньогосподарських меліоративних систем залишилася без нагляду і поступово зазнає руйнування. Так, більше ніж на 400 тис. га скоротились площі зрошуваних земель і у 2,3 рази площі осушених земель із закритим дренажем (табл. 15.6).

Крім того, в Україні практично призупинено виробництво старих зразків поливної техніки, а виробництво нових не налагоджено.

У результаті дії комплексу наведених вище чинників врожаї сільськогосподарських культур на зрошуваних землях до рівня

Таблиця 15.6
Площі осушених та зрошуваних земель в Україні

(тис. га)

	1990	1995	2000	2002	2004	2006
Осушені землі, всього	3220	3300	3300	3291	3294	3307
в т.ч. із закритим дренажем	2181	2025	1657	1423	1093	936
Зрошувані землі, всього	2601	2585	2408	2262	2195	2181
в т.ч. у сільсько- господарських підприємствах	2600	2558	2203	1902	1577	1657

богарних, продуктивність осушених земель зменшилась у 2–3 рази і меліоровані землі практично втратили роль страхового фонду держави.

Деградація земель має наслідком зменшення обсягів виробництва всіх видів сільськогосподарської продукції та зубожіння сільського населення.

Тваринництво

Тваринництво забезпечує наповнення ринку висококалорійними продуктами харчування — м'ясом, молочними продуктами, яйцями, рибою, медом. Воно дає цінну сировину для легкої, харчової і фармацевтичної промисловості та являється джерелом постачання органічних добрив для рослинництва. В свою чергу, землеробство бере участь у формуванні кормового балансу для тваринництва, а на корми у структурі витрат на галузь тваринництво приходиться понад 50%.

Крім того, враховуючи той факт, що продукція тваринництва отримується на протязі року, галузь тваринництва являється гарантованим джерелом грошових надходжень та основою стабільного ведення господарства.

До складу продуктивного ведення тваринництва входять скотарство, свинарство, птахівництво, вівчарство, конярство, бджільництво, ставкове рибництво і шовківництво.

Провідними галузями вважаються скотарство, свинарство, птахівництво та вівчарство.

Виробництво продукції тваринництва в значній мірі залежить від наявного поголів'я худоби і птиці.

За роки незалежності поголів'я великої рогатої худоби скоротилось із 25,2 млн голів у 1990 р. до 6,2 млн голів в 2006 р., або у 4,1 рази. Поголів'я свиней зменшилось у 2,5 рази: із 20 млн голів до 8,0 млн голів, а поголів'я овець і кіз зменшилось із 9 млн голів до 1,6 млн голів, або у 5,6 разів (табл. 15.7), (рис. 15.5 та 15.6).

Характерно, що зменшення поголів'я відбулося в основному за рахунок сільськогосподарських підприємств, в яких поголів'я великої рогатої худоби зменшилось у 9,4 рази, в тому числі корів — у 9,1 рази, свиней — у 4,7 рази, овець і кіз у 26,3 рази.

Динаміка поголів'я худоби в Україні за 1913 – 2006 рр.

Таблиця 14.6

(млн голів)

Роки	Велика рогата худоба						Свині			Вівці та кози				
	Всього	в т. ч.		з неї корови		Всього	Всього	в т. ч.		Всього	в т. ч.			
		У сільгосп. під-приємствах	У господарствах населення	У сільгосп. підприємствах	У господарствах населення			У сільгосп. під-приємствах	У господарствах населення		У сільгосп. під-приємствах	У сільгосп. під-приємствах	У сільгосп. під-приємствах	У господарствах населення
1913	9,1	—	9,1	4,1	4,1	6,5	6,5	6,9	6,9	6,9	6,9	6,9		
1940	11,0	3,4	7,6	0,8	5,2	9,2	9,2	7,3	7,3	3,7	3,7	3,6		
1950	11,2	5,4	5,8	1,0	3,8	7,8	7,8	6,7	6,7	4,0	4,0	2,7		
1960	17,0	12,0	5,0	7,7	4,1	16,4	16,4	11,6	11,6	10,0	10,0	1,6		
1970	20,3	15,8	4,5	8,7	5,5	17,2	17,2	12,4	12,4	8,7	8,7	0,8		
1980	25,6	21,5	4,1	9,3	6,7	20,1	20,1	15,8	15,8	9,2	9,2	0,6		
1990	25,2	21,7	3,5	8,6	6,4	20,0	20,0	15,0	15,0	9,0	9,0	1,1		
1995	17,5	13,7	3,8	7,5	4,6	13,1	13,1	7,1	7,1	4,1	4,1	1,7		
2000	9,2	5,0	4,2	4,9	1,9	7,9	7,9	2,4	2,4	1,8	1,8	1,4		
2001	9,4	4,7	4,7	4,9	1,7	8,4	8,4	2,9	2,9	2,0	2,0	1,6		
2002	9,1	4,2	4,9	4,7	1,4	9,2	9,2	3,4	3,4	1,9	1,9	1,5		
2003	7,7	3,1	4,6	4,2	1,1	7,3	7,3	2,3	2,3	1,8	1,8	1,5		
2004	7,0	2,7	4,3	3,9	0,9	6,5	6,5	2,1	2,1	1,8	1,8	1,5		
2005	6,5	2,5	4,0	3,6	0,9	7,0	7,0	2,6	2,6	1,6	1,6	1,3		
2006	6,2	2,3	3,9	3,3	0,7	8,0	8,0	3,2	3,2	1,6	1,6	1,3		

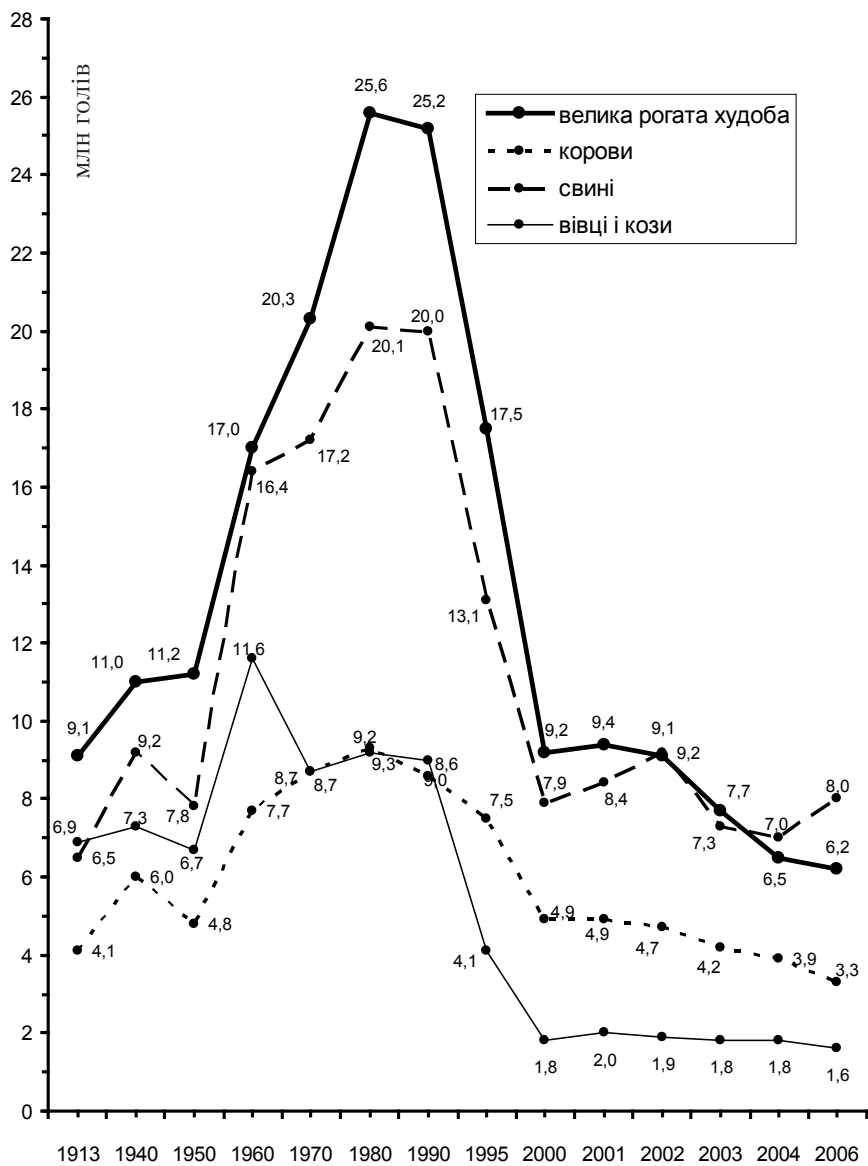

Рис. 15.5. Поголів'я худоби в усіх категоріях господарств України

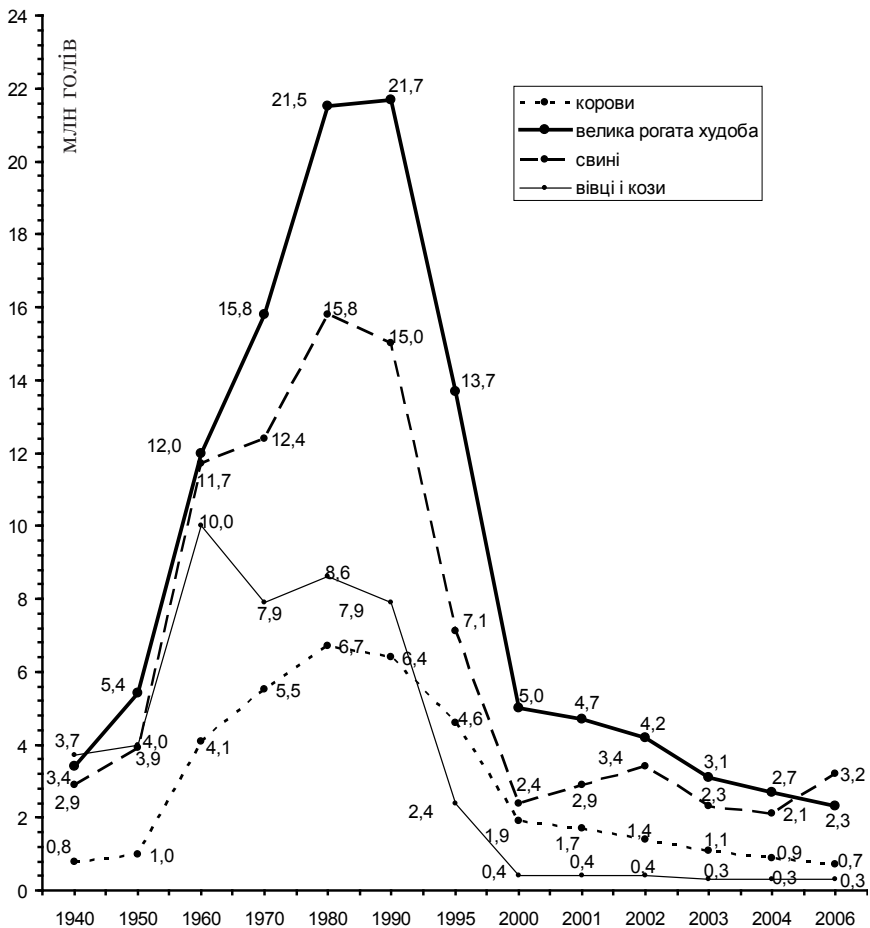

Рис. 15.6. Поголівя худоби в сільськогосподарських підприємствах України

У 2006 р. поголів'я великої рогатої худоби було навіть менше ніж його було в 1913 р., на 2,9 млн голів, корів на 0,8 млн голів й овець і кіз на 5,3 млн голів.

Зменшення поголів'я худоби і птиці вплинуло на обсяги виробництва тваринницької продукції.

Починаючи з 1990 р., намітилось різке зменшення обсягів виробництва всіх видів продукції тваринництва. Так, обсяг виробництва молока скоротилися майже у 2 рази, м'яса — майже у 3 рази, яєць на 13,0% (табл. 15.8), (рис. 15.7 та 15.8). Причому скорочення обсягів продовжується і в подальшому, що викликає стурбованість суспільства і потребує вжиття дієвих заходів по забезпеченню поступового збільшення поголів'я худоби і птиці та виробництва всіх видів продукції тваринництва.

Розміщення галузей тваринництва залежить від природно-кліматичних умов та наявності кормової бази.

Скотарство розміщується в усіх природно-кліматичних зонах України, але найліпші умови для його утримання у регіо нах достатнього зволоження — Поліссі, Лісостепу і зоні Карпат.

Свинарство розміщується повсюди, але найбільше в регіонах ведення інтенсивного землеробства, там де вирощується картопля, цукрові буряки, фуражне зерно та ведеться переробка сільськогосподарської продукції.

Найбільша концентрація поголів'я свиней на Поліссі і Лісостепу, особливо у Рівненській, Київській, Хмельницькій та Вінницькій областях. Біля великих міст і промислових центрів побудовані свинокомплекси, які є основними виробниками свинини. В нинішніх умовах, коли в країні значно зменшилось виробництво м'яса, швидко наростити його обсяги можна за рахунок розвитку свинарства. І уряд прийняв рішення про будівництво нових свинокомплексів, які будуть побудовані в усіх регіонах країни.

Вівчарство забезпечує легку промисловість вовною і шубною сировиною, а харчову промисловість — м'ясом. Це найменш інтенсивна галузь тваринництва, що ґрунтується переважно на

Таблиця 15.8
Динаміка виробництва продукції тваринництва в Україні за 1913–2006 рр.

Роки	Молоко, млн т			М'ясо, млн т			Яйця, млрд.шт			Вовна, тис.т		
	Всього	в т.ч.		Всього	в т.ч.		Всього	в т.ч.		Всього	в т.ч.	
		у сільгосп. під-приємствах	у господарствах населення		у сільгосп. під-приємствах	у господарствах населення		у сільгосп. під-приємствах	у господарствах населення			
1913	4,7	–	4,7	1,1	–	1,1	3,0	–	3,0	14,8	–	14,8
1940	7,1	1,2	5,9	1,1	0,2	0,9	3,3	0,2	3,1	13,5	9,4	4,1
1950	6,8	1,2	5,6	1,2	0,2	1,0	3,5	0,4	3,1	11,9	9,2	2,7
1960	14,0	7,4	6,1	2,1	1,1	1,0	6,6	1,0	5,6	27,6	23,7	3,9
1970	18,7	12,6	6,1	2,8	1,8	1,0	9,2	3,5	5,7	24,8	23,6	1,2
1980	21,1	15,3	5,8	3,5	2,3	1,2	14,3	8,6	5,7	27,2	26,2	1,0
1990	24,5	18,6	5,9	4,7	3,4	1,3	16,3	10,1	6,2	29,8	26,5	3,3
1995	17,3	9,4	7,9	2,3	1,1	1,2	9,4	5,2	4,2	13,9	9,7	4,2
2000	12,6	3,7	8,9	1,7	0,7	1,0	8,6	2,9	5,7	3,4	1,3	2,1
2001	13,4	3,6	9,8	1,5	0,4	1,1	9,7	3,7	6,0	3,3	1,2	2,1
2002	14,1	3,4	10,7	1,6	0,4	1,2	11,3	5,0	6,3	3,4	1,0	2,4
2003	13,7	2,7	11,0	1,7	0,5	1,2	11,5	5,0	6,5	3,3	0,9	2,4
2004	13,8	2,5	11,3	1,6	0,5	1,1	12,0	5,5	6,5	3,2	0,8	2,4
2005	13,7	2,6	11,1	1,6	0,6	1,0	13,0	6,5	6,5	3,2	0,7	2,5
2006	13,3	2,5	10,8	1,7	0,7	1,0	14,2	7,6	6,6	3,3	0,7	2,6

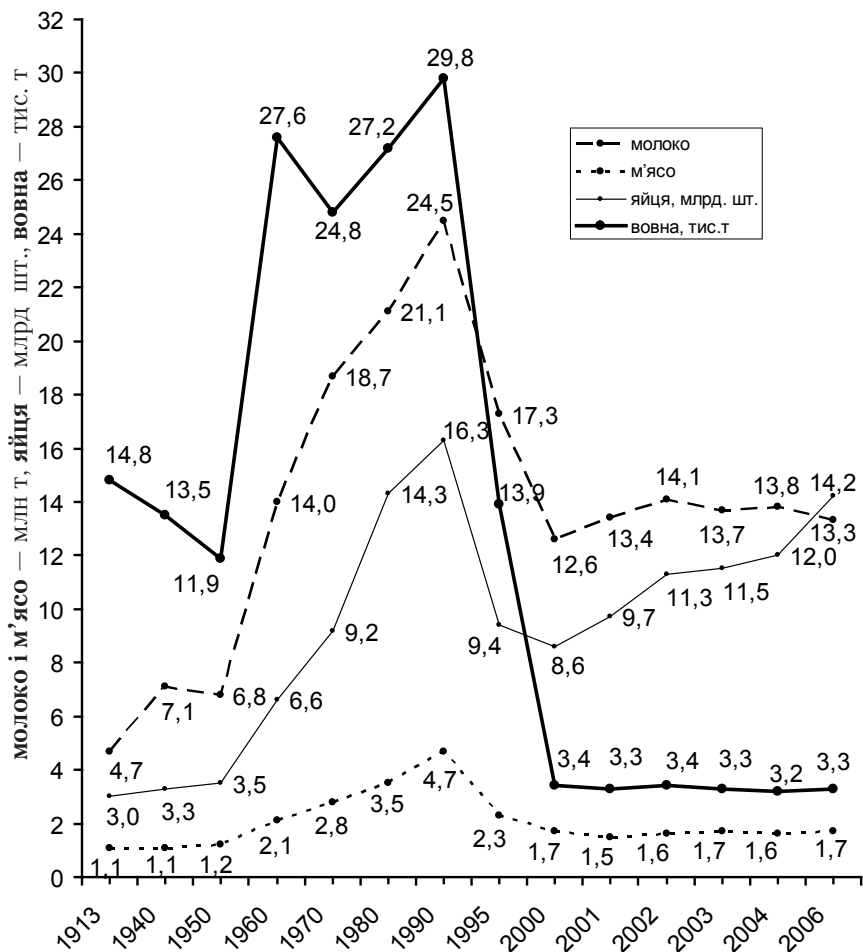

Рис. 15.7. Виробництво продукції тваринництва в усіх категоріях господарств в Україні

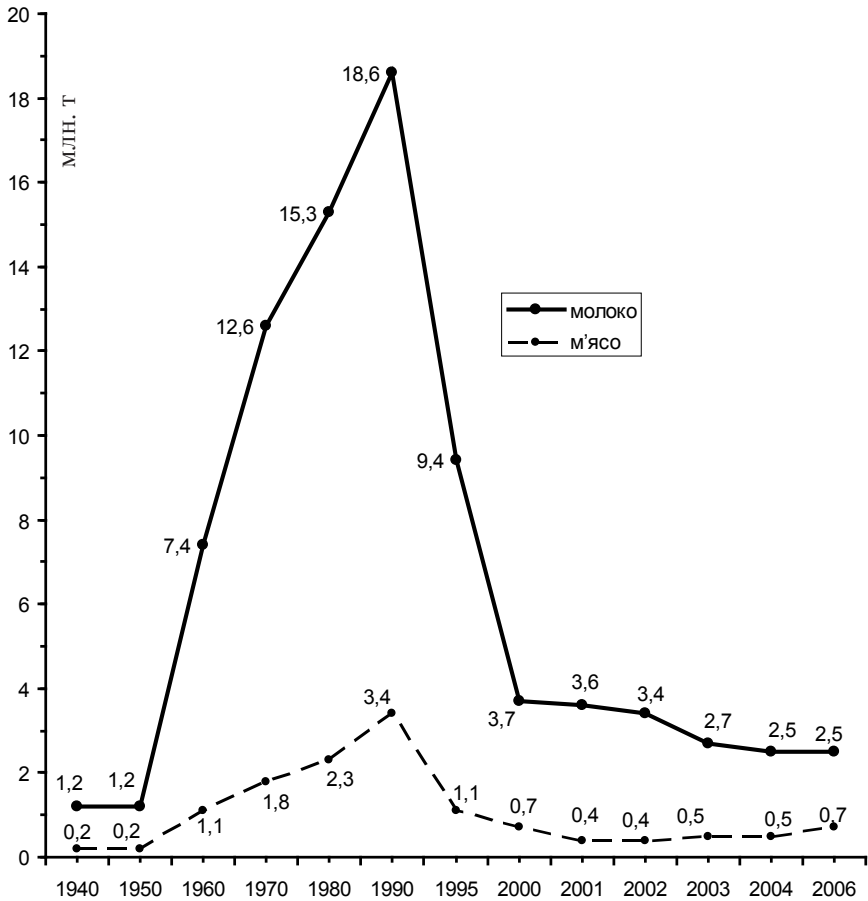

Рис. 15.8. Виробництво продукції тваринництва у сільськогосподарських підприємствах України

дешевих пасовищах і грубих кормах із незначними витратами концентрованих кормів. В Україні у 1990 р. було 9 млн голів овець, в тому числі 7,9 млн голів у сільськогосподарських підприємствах. Станом на початок 2007 р. їх залишилось 1,6 млн голів, в тому числі у сільськогосподарських підприємствах лише 0,3 млн голів, або майже у 30 разів менше. У степовій зоні країни вирощують тонкорунні породи овець, у Лісостеповій, Поліській і зоні Карпат — м'ясо-вовняні породи.

Птахівництво постачає населенню м'ясо і яйця, а для легкої промисловості пух та пір'я. Це найбільш механізована та автоматизована галузь тваринництва. У розміщенні птахівництва чітко простежується тенденція наближення його до споживача. Тому птахофабрики розміщуються біля великих міст. Більше всього таких господарств у Донецькій, Харківській та Київській областях і Автономній Республіці Крим.

Кролівництво сприяє збільшенню м'ясних ресурсів та сировини для хутрообробної промисловості. Ця галузь завжди погано розвивалась у колективних господарствах і була зосереджена майже цілком в особистих господарствах населення. Виробництво м'яса кролів зосереджене у Лісостепу та Степу. Найбільше розвинута ця галузь у Чернігівській, Черкаській, Полтавській, Сумській, Миколаївській і Кіровоградській областях.

Бджільництво в основному сконцентроване в Степу, Лісостепу і Карпатах. Бджільництво забезпечує населення медом. Окрім того бджоли сприяють запиленню культурних рослин, що важливо для підвищення врожайності. Рівень розвитку бджільництва визначається наявністю медоносної рослинності та кількістю виробленого меду. Мед виробляється переважно у Степу та Лісостепу, де зосереджені медоносні культури: гречка та соняшник. Там же є великі масиви садів та ягідників, а у Лісостепу багато акації у лісосмугах.

Шовківництво. В Україні є гарні можливості для розвитку шовківництва (розведення тутових і дубових шовкопрядів).

Найбільш поширене воно в основному у степових і частково в лісостепових областях. В останній час його розвиток не відповідає потребам у сировині для шовкової промисловості.

Рибне господарство повинно забезпечувати населення продуктами видобутку і переробки риби та іншими морепродуктами. Науковообґрунтована норма річного споживання риби на душу населення 20 кг. За останні роки цей показник становить менше 12 кг, тобто майже половина від норми.

До рибної промисловості входять: риболовні господарства внутрішніх водойм, риболовні заводи та нерестово-вирощувальні господарства, рибодобувні і рибопереробні підприємства, спеціалізований транспортно-рефрижераторний флот, рибні порти, судноремонтні підприємства, сіткоплетільна фабрика, спеціалізовані магазини типу “Океан”, науково-дослідні, проектно-конструкторські організації.

До встановлення незалежності рибна промисловість України забезпечувала вилов риби і випуск рибної продукції, виходячи із норм споживання на людину.

Рибне господарство внутрішніх водойм розвивається на основі ставків, водоймищ Дніпра, Дністра, Південного Бугу, Сіверського Дінця, озер, лиманів та багатьох невеликих річок. У нас розвиток ставкового рибництва стримується низкою факторів, а це — обмежені водні ресурси, слабке використання наявних ставкових ресурсів, недостатній агротехнічний та зоотехнічний рівень, погане утримання водоймищ.

Ставкове рибальство має найвищу продуктивність у лісостепових та карпатських областях. Але теперішнє виробництво товарної риби в Україні не задовольняє потреб її населення. В 1995 р. у ставках та водоймищах рибних господарств було виловлено 39,4 тис. т риби, або 10% від загальної кількості її вилову, в 2006 р. — 24,5 тис. т, або на 14,9 тис. т. менше (табл. 15.9).

Харчова цінність риби зумовлена головним чином тим, що вона містить білки, які мають повний склад необхідних для організму людини амінокислот. Крім того в рибі міститься більше білків і у краще засвоюваній формі, ніж у м'ясі наземних

Таблиця 15.9

**Виллов риби та добування морепродуктів
за видами водоймищ в Україні**

(т)

Роки	1995	2000	2002	2004	2006
Всього	400191	350087	293205	225905	228840
У внутрішніх водоймах	67816	38210	38011	35365	36701
з них: у прісноводних водоймах	59391	38188	38001	35365	36701
у тому числі:					
в озерах	1871	693	760	1399	2413
в річках	3020	1937	2210	1546	1673
у водоймищах (без рослин- ноїдних риб)	8828	8087	7364	6903	6636
у ставках та інших водо- ймах рибних господарств	39371	24970	25845	23995	24479
У риболовній зоні морів України	30133	56990	93030	52467	46799
У 200-мильних прибереж- них водах інших держав	279548	175033	153324	126834	122374
У відкритій частині океану за межами 200-мильних прибережних вод	22694	79854	8840	11239	22966

тварин. Якщо з 100 г білків риби організм людини засвоює 40 г, то з 100 г білків свинини — 20 г, а яловичини — 15 г.

Цінність риби як харчового продукту визначається також і калорійністю її м'яса, яка залежить від вмісту жиру. В середньому калорійність риби така сама, як і м'яса теплокровних тварин, молочних продуктів при однаковій жирності.

Соціальна значущість рибних продуктів для нашого суспільства, крім їх харчових властивостей, багато в чому визначається й наявністю у гідробіонтах біологічно активних речовин, на основі яких останніми роками у багатьох країнах (в тому числі і в Україні) почали отримувати нові лікувально-профілактичні та дієтичні препарати, що межують між продуктом і ліками, а також лікарські засоби.

Океанічна риба є одним з екологічно чистих продуктів, що є надзвичайно важливими для умов України. Включення в дієту гідробіонтів, які містять багато корисних речовин (поряд з традиційним риб'ячим жиром для дітей), сприяє поліпшенню здоров'я та підвищенню працездатності людини, запобігає зростанню серцево-судинних захворювань населення.

Істотний інтерес для народного господарства становить і така продукція, як кормове борошно (рибне і крилеве), хітин та хітозан, риб'ячий жир технічний, харчові барвники, а також багато інших біологічно активних речовин, що виробляються з океанічної сировини. Через те, що держава припинила виділяти підприємствам, які займаються океанічним рибальством, валюту для організації та проведення промислу риби і морепродуктів у зонах іноземних держав, останні змушені продавати 80% виловленої рибної продукції у районах промислу інофірмам, використовуючи виручку для підтримання суден і виплати заробітної плати персоналу суден. Тобто більшість нині існуючих суден не здатна працювати в режимі самоокупності та самофінансування. В результаті лише близько 6 % океанічної риби у структурі вилову риби в Україні приходиться на наші підприємства, а решта завозиться з інших країн.

Погіршення екологічного стану водойм, недостатній обсяг робіт по відтворенню рибних запасів зумовили значне зменшення порівняно з 1990 р. обсягів вирощування товарної риби, вило-

ву її у внутрішніх водоймах та в Азовському і Чорному морях. Навіть при збереженні тенденції збільшення виробництва рибної продукції в господарствах Азово-Чорноморського басейну та на підприємствах внутрішніх водойм, яка мала місце в 1998–2006 рр., рибогосподарський комплекс не в змозі без реальної державної підтримки забезпечити зростання обсягів виробництва рибної продукції.

На найближчу перспективу основною метою рибогосподарської діяльності повинно бути забезпечення населення харчовою рибною продукцією з поступовим наближенням виробництва та споживання рибопродукції до рівня 90-х рр. **Щоб цього досягнути, необхідно:**

- оновлювати основні фонди підприємств на основі широкого впровадження у виробництво досягнень науки і техніки, відтворювати і охороняти рибні запаси;
- здійснювати структурну перебудову рибного господарства;
- сприяти підприємствам і організаціям усіх форм власності.

Необхідно також прийняти Концепцію розвитку рибного господарства та Національну програму будівництва суден рибпромислового флоту. Така Концепція має передбачати збереження рибпромислової діяльності у виключних економічних зонах іноземних держав та розширення рибальства у Світовому океані, раціоналізацію й інтенсифікацію промислу в Азово-Чорноморському басейні та внутрішніх водоймах і нарощування обсягів відтворення рибних запасів.

15.3. Первинна переробка сільськогосподарської сировини

Вироблена у результаті господарської діяльності сільськогосподарська продукція потребує раціонального її використання. У межах 15–20% продукції використовується безпосередньо у сільському господарстві (корми і насіння, частково молоко, м'ясо), 25–30% — споживається у свіжому вигляді і 50–60% надходить на промислову переробку. Із тієї продукції, що підлягає

переробці, 80–85% направляється на підприємства харчової промисловості, а 15–20% на підприємства легкої промисловості.

Таким чином основна частина продукції сільського господарства реалізується на підприємства харчової промисловості, питома вага їх продукції у структурі виробництва предметів споживання сягає 52,8%, а у загальному обсязі промислової продукції в межах 16–17% і продукції агропромислового комплексу — 33,5%.

Продовольчі товари становлять понад 68% загального виробництва товарів народного споживання, 63% загального обсягу роздрібного товарообороту та понад 61% у структурі особистого споживання матеріальних благ населення.

Провідними галузями харчової промисловості України є цукрова, м'ясна, молочна, олійножирова, плодово-овочеконсервна, борошномельно-круп'яна, кондитерська, спиртова, виноробна та соляна.

Обсяги виробництва основних видів продукції харчової промисловості показані в табл. 15.10.

Цукрова промисловість — одна із найважливіших галузей харчової промисловості. До 1990 р. від реалізації бурякового цукру Україна отримувала близько 70% прибутку, який отримували від реалізації продовольчих товарів.

Цукрова промисловість України бере свій початок з 1823 р., коли була побудована перша цукроварня у селі Троєщині на Київщині. У 1825 р. цукробуряковий завод був побудований в селі Макошин на Чернігівщині, власниками якого був граф О. Кошелів — Безбородько. У 1827 р. поміщик Лялін заснував цукроварню на Харківщині. На Полтавщині в 1828 р. був заснований цукровий завод у селі Будавка поблизу Лохвиці.

В 1861р. на території України діяло 257 цукроварень. Власниками їх були переважно поміщики, які володіли кріпаками і мали земельні угіддя для вирощування цукрових буряків.

З розвитком капіталізму кількість цукроварень зменшилась, виживали в конкурентній боротьбі найбільш рентабельні заводи.

До революції в Україні було 161 заводи, за роки радянської влади побудовано 31 завод і напередодні незалежності було 192 заводи в 19 областях країни. Більша частина цих заводів припа-

Таблиця 15.10

Виробництво основних видів продовольчих товарів

(тис. т)

	1940	1950	1970	1990	1995	2000	2002	2004	2006
Цукор-пісок	1580	1806	5973	6791	3894	1780	1621	2147	2592
У тому числі цукрових буряків	1580	1806	5061	5388	3500	1552	1428	1788	2574
М'ясо (вкл. субпродукти 1-ї категорії)	299	309	1565	2763	957	400*2	457*2	525,2*2	420
Ковбасні вироби	66,8	76,9	436	900	277	175	209	331	301
Тваринне масло	33,3	60,7	245	444	222	135	131	138	104
Продукція з незбираного молока (у перерахунку на молоко)	н/д	155	3987	6432	1293	699	1179	н/д	н/д
Олія соняшникова	159	182	1071	1070	696	973	980	1335	2020
Борошно	6887	4371	7526	7671	5319	3076	2988	2942	2655
Крупи	422	271	767	962	532	296	296	332	319
Хліб і хлібобулочні вироби	4099	2821	6691	6701	4114	2464	2358	2305	2151
Кондитерські вироби*1	192	190	601	1111	315	668	757	554	544
Макаронні вироби	79,4	68,7	220	360	223	117	115	99,7	107
Сіль (видобуток)	1987	1807	5093	8309	2867	2287	2334	3339	н/д
Безалкогольні напої, млн дал	41,3	18,2	65,9	151	37	67,4	114	н/д	176
Мінеральні води, млн дал	н/д	н/д	27,8	54,5	16,4	48,9	81,3	82,0	131
Консерви, млн умовних банок	339	298	2642	4836	1444	1286	1646	н/д	н/д

*1 без продукції мережі ресторанного господарства (громадського харчування).

*2 виключаючи свинячі голови.

дає на правобережну частину Лісостепу. Найбільша їх кількість у Вінницькій області — 38, Черкаській — 23, Київській — 16, Хмельницькій — 15, Тернопільській — 15.

До складу цукрової промисловості, окрім цукрових заводів, входило 2 рафінадні заводи, 6 насінневих заводів, 7 машинобудівних заводів з виробництва технологічного обладнання, 2 пусконаладні компанії, 2 вапняних кар'єри і науково-дослідний інститут цукрових буряків.

Спочатку основними традиційними регіонами вирощування цукрового буряку були Вінницька, Хмельницька, Черкаська, Полтавська та південні регіони Київської, Житомирської і Чернігівської областей.

У повоєнні роки виникли два нових райони бурякосіяння. Перший — великий перспективний західний район, у який входять возз'єднані з Україною в 1940 р. області (Львівська, Тернопільська, Рівненська, Волинська). Другий — в основному північно-степові райони України (Одеська, Дніпропетровська, Миколаївська, Харківська області).

В результаті вирощуванням цукрового буряку займалось понад 5 тис. колгоспів і радгоспів та 134 спеціалізовані радгоспи 19 областей України, а виробництвом цукру займались 198 цукрових заводів, здатних переробити 50 млн т. цукрових буряків.

В середньому за 1965–1990 рр. вирощування цукрового буряку проводилось на площі 1,5–1,6 млн га і вирощувалось його в межах 40–47 млн т за рік.

На виробництво 1 т цукру потрібно 9–10 т цукрового буряку. Цукрові заводи України здатні були переробити 50 млн т цукрового буряку і виробити 6–7 млн т цукру-піску, 350 тис. т цукру-рафінаду, 4,7 тис. т лимонної кислоти та 2,2–2,4 млн т меляси. В середньому за добу один цукровий завод міг переробити 2–3 тис. т цукрового буряку, а переробний сезон тривав у межах 100 діб.

Специфічною особливістю цукрової промисловості є сезонне виробництво, що обумовило неповне використання основних фондів і трудових ресурсів на протязі року.

Одним з важливих напрямків пом'якшення наслідків сезонності виробництва і підвищення на цій основі ефективності

галузі є переробка на цукробурякових заводах у міжсезонний період тростинного цукру-сирцю.

У період 1976–1990 рр. з тростинного сирцю Куби в СРСР вироблялося в середньому за рік 3,5 млн т цукру-піску, з них 90% на цукробурякових заводах у міжсезонний період. На частку України приходилося 41,6% загального обсягу виробництва цукру з тростинного сирцю, або близько 1,5 млн т.

В 1960–1990 рр. в Україні вироблялося близько 6,5–6,7 млн т цукру в рік, з них 4–4,5 млн т відправлялось на експорт, а в межах 2 млн т залишалось на внутрішні потреби.

Після 1990 р. замість того, щоб уводити ринкові відносини, створювати нові організаційно-економічні механізми, в Україні був упроваджений дикий ринок. Держава відмовилась від своєї регулюючої функції. У результаті цього виникла глибока системна криза, відбулося різке скорочення виробництва цукру. В 1999 р. уперше, Україна перейшла до імпорту цукру для поповнення навіть свого внутрішнього ринку.

В останні роки різко скоротились площі посівів і валові збори цукрових буряків. І як результат у 2,1 рази зменшилось виробництво цукру-піску із цукрових буряків. Зруйнована і третина цукрових заводів, яких уже відродити практично неможливо

З метою відродження цукробурякового комплексу України необхідно поетапно здійснити комплекс першочергових заходів, що включають законодавче, нормативне та організаційне забезпечення ринку цукру і формування його економічного механізму.

Молокопереробна промисловість. До її складу входять маслоробна, сироробна, молочноконсервна галузі, а також виробництво продукції з незбираного молока. Розміщення підприємств галузі залежить від наявності сировини і масового споживача.

Споживчий попит на молочну продукцію також має виражений сезонний характер. **У зимовий період** попит зростає приблизно на 30–40% на такі продукти, як сири, масло вершкове, незбирана молочна продукція, молочні консерви і в 3–5 разів падає на морозиво.

У літній період, коли змінюється структура споживання населенням продуктів у зв'язку зі зміною кліматичних умов, а

також із появою на ринку плодово-ягідної продукції падає споживний попит на молоко, вершки, кисломолочну продукцію, масло вершкове, сири і різко збільшується споживання морозива. Тому значну частину молока використовують у літній період для виробництва молочних продуктів тривалого зберігання — вершкового масла, молочних консервів, сухого молока, морозива, стерилізованого молока і в інших галузях харчової промисловості.

В Україні працює понад 500 молокозаводів, вони є в усіх обласних та у промислових центрах, здатних переробити до 25 млн т молока за рік. Найбільші комбінати та заводи розміщені у Києві, Харкові, Дніпропетровську, Одесі, Львові. У Бердянську (Запорізька обл.), Долинському і Боринці (Кіровоградська обл.), Жашкові і Тальному (Черкаська обл.), Ріпках і Козельці (Чернігівська обл.), Кременчуці (Полтавська обл.) та багатьох інших містах країни є маслоробні або сироварні заводи.

В Україні працює 10 молококонсервних заводів, всі вони розміщені в районах зосередження сировини. У Бахмачі (Чернігівська обл.), Смілі (Черкаська обл.), Куп'янську (Харківська обл.), Первомайську (Миколаївська обл.) діють великі заводи консервованого молока, на яких випускають згущене молоко з цукром, згущені вершки, сухе молоко тощо.

Сухе незбиране молоко, вершкове масло і згущене молоко експортуються в основному в країни СНД. Сухе незбиране молоко закупають компанії з країн ЄС, а також із Туреччини, Болгарії, Південно-Східної Азії (Японія, Гонконг) та країни СНД.

Значним попитом на внутрішньому та зовнішньому ринку користуються молочні консерви. В середньому за рік випускають 150,0 тис. ум. банок (ТУБ), в тому числі по областях:

- Харківська (50,8 ТУБ) — лідер ЗАТ “Купянський молочноконсервний комбінат” і ЗАТ “Лозівський молочний завод”;
- Полтавська (30,6 ТУБ) — лідер ЗАТ “Білицький молочноконсервний комбінат” і ЗАТ “Ланновський молочноконсервний комбінат”;
- Черкаська (25,8 ТУБ) — лідер ВАТА “Смілаконсерв” і ПП “Імперіал плюс”;
- Миколаївська (17,8 ТУБ) — лідер ЗАТ “Першотравневий молочноконсервний комбінат”.

Таблиця 15.11

Виробництво молочної продукції в Україні за видами

(тис. т)

	1960	1980	1990	1995	2002	2004	2005
Кисломолочна продукція	н/д	274	380	116	258	467	523
Сметана	51,4	339	476	77,3	81,7	104	99,5
Сири жирні	26,5	128	184	73,5	129	224	217

Підприємства цих регіонів випускають більше 82% всіх молочних консервів, вироблених в Україні.

Виробництво морозива. Ринок морозива протягом останніх років достатньо стабільний. Вітчизняне морозиво практично повністю витіснило імпорتنу продукцію. За попередніми оцінками в рік виробляється понад 110,0 тис. т морозива. Більше половини виробітку морозива приходить на такі області: Дніпропетровська (21,5 тис. т), Донецька (14,5 тис. т), Житомирська (11,4 тис. т), Полтавська (9,6 тис. т), Львівська (6,7 тис. т).

Найбільш широко в роздрібній мережі представлена продукція ТОВ “Ласунка” Житомирського маслозаводу, ЗАТ “Геркулес” Дніпропетровського і Львівського холодокомбінатів, Лубенського молокозаводу.

За останні роки виробництво молока в країні скоротилося у два рази і для забезпечення заводів сировиною слід виробити нові підходи до виробників.

Деякі молокозаводи шефствують над господарствами-постачальниками молока, встановлюють у селах свої молокоприймальні пункти, добре їх обслуговують, проводять консультації, надають фінансову допомогу виробникам молока, забезпечують нафтопродуктами.

До таких підприємств відносяться заводи: ВАТ “Галактон” (м. Київ), КГМЗ № 3 (м. Вишневе Київської обл.), Харківський молочний завод, ВАТ “Павлоградський молочний комбінат”,

ЗАТ “Білосвіт-Умань” (м. Умань Черкаської обл.), АТЗТ “Юрія” (м. Черкаси), Роменський завод сухого молока (м. Ромни Сумської обл.) , ВАТ “Шосткинський міський молочний комбінат” (м. Шостка Сумської обл.), ВАТ ”Звенигородський сироварний комбінат” (м. Звенигородка Черкаської обл.) та інші. Це не обов’язки виробників, але вони, за більшості випадків, обзавелися солідними власниками, зареєстрували свої торговельні марки, постійно розширюють асортимент продукції, фасують товари в пізнавані фірмові упаковки, що сприяє ефективно вести виробництво.

М’ясна промисловість є однією з основних у харчовій індустрії. М’ясна промисловість забезпечує населення свіжим та мороженим м’ясом, ковбасними виробами та м’ясними напівфабрикатами. За 1990–2006 рр. виробництво м’яса в країні зменшилось майже у 2,5 рази. Це результат різкого скорочення поголів’я худоби і птиці (див. табл. 15.12).

Виділяють три основні напрями виробництва м’ясної промисловості — м’ясне, ковбасне і м’ясоконсервне. У структурі цих продуктів провідне місце у 2007 р. займало м’ясо птиці — 34,2%, друге — яловичина і телятина — 32,9%, третє — свинина — 30,5% (див. рис. 15.9).

Таблиця 15.12
Виробництва м’яса в Україні за видами

у забійній вазі, тис. т.

	1960	1990	1995	2000	2002	2004	2006
Всього	2068	4358	2294	1663	1648	1600	1723
Яловичина та телятина	715	1986	1186	754	704	618	567
Свинина	955	1576	807	676	599	559	526
Баранина	73	46	40	17	17	17	15
М’ясо птиці	255	708	235	193	300	375	589
М’ясо кролів	37	30	19	14	16	14	13
Конина	33	12	7	9	12	17	13

Статистичний щорічник України. — К.: Консультант, с. 176.

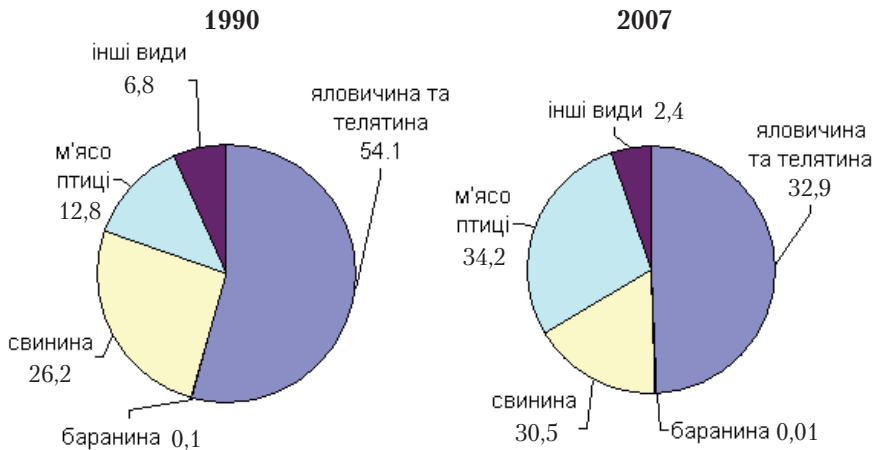

Рис. 15.9. Структура виробництва м'яса в Україні за видами

На розміщення м'ясокомбінатів вирішальний вплив має сировинна база, а визначальним фактором при розміщенні м'ясопереробних заводів, ковбасних та кулінарних фабрик є наявність споживачів. Розвиток холодильної техніки і холодильного транспорту дає змогу наблизити переробку м'яса та худоби як до сировини, так і до споживача. Розміщення м'ясного виробництва характеризується концентрацією його в індустріальних районах і в районах потужної сировинної бази.

Найбільші м'ясокомбінати розміщені у Києві, Дніпропетровську, Луганську, Полтаві, Одесі, Харкові, Запоріжжі, Вінниці, Черкасах, Донецьку, Миколаєві, Львові та інших містах. Великі птахокомбінати, орієнтовані на виробництво м'яса, розміщені поблизу найбільших міст у промислових центрах України, а також у курортних зонах. Виробництво ковбасних виробів розміщується в районах зосередження міського населення — Донбасі, Придніпров'ї, Києві, Ялті тощо. М'ясоконсервне виробництво зосереджене переважно в сировинних районах — Київ, Вінниця, Полтава.

Олійно-жирова промисловість об'єднує переробку насіння соняшнику, сої, ріпаку, льону з метою виробництва олії,

маргарину, мила та інших похідних від насіння та олії продуктів: оліфи, соняшникового та соєвого борошна, харчового білка, мильної пасти, емульсолу, кулінарних жирів тощо. Вона представлена олійними заводами, які виробляють декілька видів рослинної олії — соняшникову (90% виробництва), кукурудзяну, лляну, ріпакову, конопляну. У своєму розміщенні галузь орієнтується на сировину, оскільки на виробництво 1 т олії витрачається від 3–4 до 5–8 т насіння олійних культур. Ця галузь зосереджена переважно в Степовій зоні України.

В Україні існує 30 великих державних олійних комбінатів та заводів. Найвища концентрація таких підприємств у Дніпропетровській, Донецькій та Запорізькій областях, де виробляється більше половини виробленої в Україні олії. Найбільшими центрами виробництва олії є Дніпропетровськ, Маріуполь, Запоріжжя, Полтава, Кіровоград, Вінниця. Щороку в Україні виробляється понад 900 тис. т олії.

Складні часи переживає олійножирова галузь, оскільки на підприємства надходить половина насіння соняшнику, а решта вивозиться за межі держави. Через дефіцит сировини олійні заводи достроково припиняють роботу. Слід зазначити, що при вивезенні сировини, а не готової продукції держава втрачає значні кошти, адже переробка 1 т насіння соняшнику на олію забезпечує на 100 грн прибутку більше, ніж експорт такої кількості насіння. Рафінування і розфасування олії — це ще додатково 320 грн. Від переробки насіння соняшнику в країні прибуток втричі більший, ніж від його продажу за кордон в непереробленому виді. Отже, від експорту 1,0 млн т насіння держава втрачає 27 млн грн і понад 440 тис. т цінних кормів для тваринництва.

Для зменшення витрат необхідно вжити термінових заходів щодо регулювання експорту насіння олійних культур.

Борошномельно-круп'яна промисловість являється проміжною ланкою між системою зберігання зерна та виробництвом хлібних продуктів і забезпечує потребу країни у борошні і крупах.

Незважаючи на те, що на вироблення 1 т борошна потрібно 1,3 т зерна, борошномельні підприємства тяжіють до районів

споживання готової продукції, оскільки перевезення зерна обходиться значно дешевше, ніж перевезення борошна, а також раціонально використовуються відходи. Тому в районах виробництва товарного зерна потужність млинів повинна відповідати не наявним ресурсам зерна, а місцевим потребам у борошні.

Переважаючими потужностями є млини, здатні переробити 120–140 і 50–60 т на добу. Найкращою організаційною формою є хлібокомбінати. Такі підприємства є в усіх обласних центрах і містах обласного підпорядкування.

Борошномельні заводи малої потужності доцільно будувати в сільській місцевості, що дасть змогу виробникам зерна вийти на ринок не з сировинною, а з готовою продукцією.

Круп'яна індустрія виділяє ядро з гречки, проса, робить крупу, шліфований рис, горох, а також харчові концентрати, геркулес, толокно тощо.

Отже головним принципом розміщення круп'яних заводів є орієнтація на райони товарного виробництва круп'яних культур (виняток становлять крупи пшениці і ячменю, що виробляються разом з борошном). Вихід крупів становить 50–65% від маси зерна. Значні виробники крупів в Україні — Київська, Полтавська і Вінницька області.

Хлібопекарська промисловість задовольняє щоденні потреби населення в хлібобулочних виробках, бубликах, сухарях, дієтичних сортах хліба, тортах, тістечках, пиріжках. У зв'язку з тим, що маса хліба на 35% більша від маси борошна, то головним фактором розміщення хлібопекарних заводів є споживчий, або свіжий хліб, що доставляється споживачеві в радіусі не більше 50 км. Тому хлібозаводи і макаронні фабрики розміщуються відповідно до розселення людей. Найбільші заводи розташовані в містах і поселеннях міського типу. Потужності хлібозаводів — 5–250 т на добу. Наприклад, у Києві, є 5 хлібозаводів, 128 хлібних магазинів, 482 хлібних відділи у гастрономах та універсамах.

Комбікормова промисловість. Завдяки їй раціонально використовується зерно. Близько 80% вмісту в комбікормах

становлять зернові концентрати, а решта макуха, шроти, трав'яне і рибне борошно, кормові дріжджі, білково-вітамінні домішні. Виробництво комбікормів в Україні за 1990–2006 рр. зменшилось з 16,7 до 9,7 млн т. Зараз зерно в основному використовується в недостатньо переробленому виді, тобто не раціонально. Тому слід різко скоротити витрати зерна в не переробленому вигляді для фуражу, припинити згодовувати тваринам продовольче зерно, вдвічі зменшити частку зерна в структурі комбікормової сировини (у Франції, наприклад, вона становить 46%).

Консервна промисловість включає виробництво консервів із овочів, плодів, м'яса і риби. Виробництво зосереджено переважно у Степовій та частково у Лісостеповій зонах. З розвитком та поглибленням спеціалізації сільського господарства ця галузь може стати галуззю експортного призначення. Винятково важлива роль цієї галузі полягає в тому, що консервування плодів та овочів забезпечує тривале їх зберігання. Найважливішим фактором розміщення консервної промисловості є наявність сировини, яку постачає овочівництво і садівництво. Сировина для овочеконсервної промисловості мало транспортабельна, тому переробка її здійснюється біля місць вирощування. Найбільша концентрація плодо-, овочеконсервного виробництва спостерігається на півдні України. Саме тут, на території Одеської, Миколаївської, Херсонської, Запорізької областей та Автономної Республіки Крим сформувався спеціалізований район плодо-, овочеконсервного виробництва. Головні центри – Одеса, Херсон, Сімферополь, Ізмаїл, Мелітополь, Бердянськ. Розміщене це виробництво і в районах Поділля (Камянець-Подільський, Могилів-Подільський), а також в Черкасах, Житомирській, Полтавській та Донецькій областях. Є консервні та овочесушильні підприємства також у Кіровоградській, Полтавській, Черкаській, Вінницькій, Закарпатській та в Чернігівській (Ніжин) областях.

За роки незалежності виробництво овочевих і фруктових консервів скоротилось відповідно у 5,3 і у 10,7 рази, м'ясних в 4 рази, рибних – у 43 рази.

У перспективі розміщення овочеконсервної промисловості буде пов'язано не стільки з розширенням заводів-велетнів,

скільки зі створенням невеликих підприємств, наближених до сировини з метою максимального збереження поживних властивостей овочів та плодів.

Виробництво консервів із риби в основному “прив’язано” до портів Керчі, Бердянська, Маріуполя, Одеси, Херсона, Ізмаїла та Кілії. В цих портах побудовані заводи, які перероблюють рибу, виловлену у Світовому океані та у Чорному і Азовському морях. Значна частина консервів виробляється безпосередньо на риболовних суднах.

Риба місцевих водоймищ, віддалених від моря, перероблюється на місцевих переробних заводах і пунктах на різні види копченостей, в’ялиться, переробляється на фарш, котлети й т.ін.

Крохмале-патокова промисловість виробляє крохмаль, що використовується в основному в харчовій промисловості. У цей галузі сировинний фактор є вирішальним. Для одержання 1 т крохмалю необхідно майже 6 т картоплі. Найбільшими виробниками картопляного крохмалю були Чернігівська і Житомирська області. Останнім часом виробляють крохмаль з пшениці, кукурудзи, рису. На переробці кукурудзи на крохмаль у Дніпропетровській області спеціалізується Верхньодніпровський комбінат.

Виноробна промисловість як сировину використовує виноград, фрукти, ягоди. Первинне виробництво розміщене у районах виробництва сировини, а вторинне виробництво та розлив вина розміщені як у районах виробництва сировини, так і у місцях споживання. Найбільшими виробниками різних виноградних вин та коньяків є майже всі міста Криму, Одеської, Херсонської, Миколаївської та Закарпатської областей. У Донбасі, Придніпров’ї і деяких обласних центрах Лісостепової зони, де багато садів та ягідників, виробляються плодово-ягідні вина.

Найбільшим виробником вин є корпорація “Укрвинпром”. До її складу входять 16 винзаводів, три коньячних заводи, один спиртзавод та 12 радгоспів-заводів, які виробляють продукцію виноробства.

Промисловим вирощуванням винограду займається близько 600 сільськогосподарських підприємств різних форм власності. Площі під виноградними насадженнями станом на 1.01.2007 р. становлять 93 тис. гектарів, з них 83 тис. гектарів — у плодоносному віці. Середньорічні показники виробництва винограду поступово стабілізуються і досягають 300 і більше тис. т.

Проте загальна врожайність виноградних насаджень залишається вкрай низькою, в середньому в межах 26–28 ц з га.

Переробкою винограду, виготовленням виноматеріалів, витримуванням та розливом вина, виробництвом та витримуванням коньячних спиртів, розливом коньяку, виготовленням шампанського та ігристих вин займається понад 200 спеціалізованих підприємств. Виробничі потужності виноробної галузі спроможні забезпечити переробку за сезон майже 800 тис. т винограду, виготовити вина понад 32 млн дал, коньяку до 2,6 млн дал, шампанського понад 79 млн пляшок. Однак через незабезпеченість сировиною в необхідному обсязі потужності використовуються на 40–50 відсотків.

За оперативними даними спостерігаються зміни і в асортименті виробництва. В цілому збільшено виробництво ординарних столових виноматеріалів, коньячних виноматеріалів, виноматеріалів на спирт-сирець, кріплених ординарних вин. Такі зміни в асортименті спонукали погодно-кліматичні умови.

В останні роки зменшилось виробництво марочних, ординарних сортових і купажних вин для закладки на витримку.

Ця негативна тенденція у виробній галузі викликана економічними негараздами. Стало економічно не вигідно відволікати обігові кошти (власний капітал) підприємства на декілька років, щоб виробити марочні вина.

Залишається високою заборгованість заводів вторинного виробництва за отримані виноматеріали від торгових підприємств. Ці фінансові затримки призводять до економічного спаду на підприємствах первинного виробництва і ніякі механізми повернення коштів не спрацьовують.

Негативно впливає на конкурентоспроможність наших підприємств наводнення споживчого ринку неякісною та фальсифікованою виноробною продукцією. Необхідне вирішення цієї

проблеми на державному рівні можливо шляхом прийняття Закону України, який би регламентував виробництво виноробної продукції від сировини до готової продукції.

Є труднощі і з реалізацією продукції. Останніми роками дещо зросли обсяги експорту, але ця тенденція нестабільна. У 2006 р. продукція виноробних підприємств експортувалася до 14 країн — Росію, Білорусь, Німеччину, Австралію, США, Бельгію, Швейцарію, Ізраїль, Англію, Канаду, Словаччину, Польщу, Латвію та Азербайджан. За останні роки загальна вартість поставленої за риб на експорт продукції становить в межах 30–33 млн грн.

Спиртове і лікєро-горілчане виробництво використовує відходи цукрової промисловості, сокового виробництва, зерно та картоплю. Виготовленням горілки і лікєро-горілчаних напоїв займається 260 підприємств, 19 з яких входить до переліку підприємств, які не підлягають приватизації.

Спиртові заводи є в усіх областях України, але найбільше їх у Вінницькій, Черкаській, Кіровоградській, Житомирській і Київській областях.

Внутрішня потреба в спирті становить близько 20 млн дал при загальній потужності заводів 68 млн дал. Враховуючи те, що спиртова промисловість традиційно мала високий експортний потенціал і залишається однією з бюджетоформуючих галузей, нагального вирішення потребує питання пошуку нових зовнішніх ринків збуту цієї продукції або часткового репрофілювання підприємств на випуск паливного еталону, технологію якого розроблено в УкрНДІспиртбіопроді. Посилення державного контролю за виробництвом лікєро-горілчаних виробів дало змогу минулого року збільшити випуск алкогольних напоїв майже на 13%. Протекціоністська політика щодо вітчизняного товаровиробника, яка здійснюється в Україні протягом останніх років, дала змогу відчутно скоротити імпорт горілчаних виробів і створила умови для нарощування випуску тих продуктів, які можна в достатніх обсягах виробляти в Україні (див. табл. 15.13).

Проведений аналіз дотримання законодавства щодо забезпечення контролю за обігом спирту, алкогольних напоїв засвідчив наявність серйозних недоліків у цій сфері.

За оцінками експертів, досі у тіньовому обігу перебуває 25–30 відсотків ринку алкоголю. Більше третини алкогольних

Таблиця 15.13

Виробництво алкогольних напоїв в Україні

(млн дал)

	1960	1980	1990	2000	2002	2004	2006
Горілка та лікєро-горілкані вироби	16,3	34,6	30,9	22,1	23,8	40,4	35,5
Виноградне вино	20,2	54,6	27,2	14,3	20,8	15,4	17,1
Шампанське	1,0	3,6	3,7	3,5	3,5	4	4,5
Коньяк	0,2	1,2	1,1	1,4	1,5	2	2,8
Пиво	52,2	133	138	131	150	194	268

напоїв, що реалізуються через торговельну мережу, не відповідають вимогам щодо якості та безпеки продукції.

У зв'язку з недотриманням багатьма суб'єктами господарювання державних стандартів і технічних умов виробництва спирту та алкогольних напоїв, порушенням санітарних, пожежних та екологічних норм під серйозну загрозу ставиться життя і здоров'я значної кількості людей.

Унаслідок таких порушень лише від споживання неякісної алкогольної продукції щорічно гине понад 10 тис. людей, а ще близько 30 тис. хворіє.

Такий стан значною мірою пояснюється й істотними недоліками в системі ліцензування діяльності у сфері виробництва і обігу спирту та алкогольних напоїв.

Пивобезалкогольна промисловість — це майже 300 заводів, що виробляють пиво, плодово-ягідні напої, мінеральні води.

Важливим сировинним компонентом для виробництва пива є ячмінний солод. Щоб виробити 1 т солоду, потрібно 1,4 т ячменю. Пивоварні заводи максимально наближені до споживача.

Найбільші пивзаводи розміщені у Києві, Харкові, Донецьку, Чернігові, Миколаєві, Запоріжжі, Луганську.

Потужності з виробництва безалкогольних напоїв розміщені у Києві, Донецьку, Черкасах, Одесі, Полтаві, Харкові, Запоріжжі. Мінеральна вода розливається на заводах у Миргороді, Києві,

Сваляві, Ужгороді, Одесі, Харкові, Саках, Чернігові, Запоріжжі, Чернівцях та ін.

Виробництво пива за 1990–2006 рр. зросло майже у 2 рази. З'явилися заводи із світовим значенням — завод “Славутич”, м. Київ, який відправляє свою продукцію в 17 країн різних континентів, завод “Рогань” Харківської області та ін.

Значні досягнення є і у виробництві безалкогольних напоїв.

Тютюнова промисловість України складається з 11 тютюнових фабрик, семи ферментаційних заводів, одного заводу ацетатних фільтратів. Центри тютюнової промисловості: Київ, Черкаси, Львів, Кременчук, Прилуки, Харків, Дніпропетровськ, Одеса, Кам'янець-Подільський, Феодосія.

За 1990–2006 рр. виробництво цигарок та сигарет зросло із 69,4 млрд шт. до 120 млрд шт., або у 1,7 рази.

Рівень продовольчого споживання продукції населенням

Сільське господарство і галузі, що забезпечують переробку сільськогосподарської продукції, спрямовані на забезпечення населення країни продуктами харчування. Результати їх роботи віддзеркалюються у рівні продовольчого споживання продуктів харчування в розрахунок на одну особу.

За останні роки населення України на 50% споживає від науково-обгрунтованої норми м'яса і м'ясопродуктів, на 38,2% — молока і молокопродуктів, на 14,0% — яєць і на 30% риби і рибопродуктів (табл. 15.14).

Таке скорочення рівня споживання тваринницької продукції за останні роки викликане низькою купівельною здатністю населення та високими цінами на молоко, м'ясо, яйця. Низькою залишається і споживання плодів, ягід та винограду. За останні роки науково обгрунтована норма споживання цих видів продукції забезпечується лише на третину. Це відбивається на здоров'ї населення, призводить до ослаблення організму і сприяє розповсюдженню різних хвороб та зростанню безпритульності серед дітей і т.ін.

Таблиця 15.14
Продовольче споживання населенням України

(в розрахунку на душу населення, кг за рік)

Види продукції	Науково-обгрунтовані норми споживання	Мінімальні норми споживання	Споживання в					
			1990	1995	2000	2002	2004	2006
М'ясо і м'ясопродукти	83	52	68	38,9	32,5	33	39	42
Молоко і молокопродукти	380	341	373	243	198	225	226	235
Яйця, (штук)	290	231	272	171	164	209	220	251
Риба і рибопродукти	20	12	18		8	11,9	12,3	14
Хліб і хлібопродукти	101	94	141	128	124	131	126	120
Картопля	124	96	131	124	134,5	133	141	134
Овочі і баштанні	161	105	103	96	101	108	115	127
Плоди, ягоди, виноград	90	68	47	33	29,1	29	34	35
Цукор, кондитери	38	32	50	32	34	36	38	40
Олія	13	8	12	8	9,3	10,7	13	13,6

Тому, основним завданням в перспективі повинно бути збільшення обсягів виробництва в країні продукції рослинництва і тваринництва та переробки її на власних підприємствах, щоб зменшити обсяги ввезення продуктів харчування із інших країн.

Контрольні запитання

1. Роль агропромислового комплексу і його структура.
2. Виробництво продукції рослинництва.
3. Виробництво технічних культур.
4. Поголів'я худоби і птиці. Розміщення галузей тваринництва.
5. Виробництво продукції тваринництва, динаміка розвитку.
6. Первинна переробка сільськогосподарської продукції.
7. Цукрове виробництво.

Рекомендована література

1. Валова продукція та продуктивність праці в сільському господарстві. — К.: ІВЦ Держкомстату, 2000. — 21 с.
2. Дем'яненко С., Свідерська І. До питання про стратегію розвитку аграрної політики України // Економіка України. — 2004. — № 8.
3. Дорогунцов С.І., Олійник Я.Б., Пітюренко Ю.І. Розміщення продуктивних сил України. — К.: КНЕУ, 2000. — 364 с.
4. Заєць А.С. Цукрова промисловість в Україні; становлення, розвиток і реструктуризація. — К.: Наукова думка, 2000.
5. Іщук С.І. Розміщення продуктивних сил України. — К.: Київський університет ім. Т. Шевченка, 1990. — 388 с.
6. Качан Є.П. Розміщення продуктивних сил України. — К.: Юридична книга, 2002. — 348 с.
7. Пістун М.Д., Гуцал В.О. Географія аграрно-промислового комплексу України. — К.: Либідь, 1997. — 320 с.
8. Сільське господарство України. — К.: ІВЦ Держкомстату, 2001. — 220 с.
9. Сучасна аграрна політика України: проблеми становлення. — К.: ІАЕ УААН, 1996. — 664 с.
10. Статистичний щорічник України за 2006 р. — К.: Консультант, 2007. — 551 с.
11. Фурса А. Державне регулювання цукробурякового під комплексу в умовах ринкових відносин // Економіка України. — 2004. — № 10.

16. Транспортний комплекс України

Розглядаються наступні питання:

- 16.1. *Роль транспортного комплексу в народному господарстві України*
- 16.2. *Характеристика окремих видів транспорту*
- 16.3. *Проблеми та перспективи розвитку транспортного комплексу України*

16.1. Роль транспортного комплексу в народному господарстві України

Транспортний комплекс — це система шляхів сполучення, технічних засобів перевезення вантажів і пасажирів, сервісного обслуговування транспортних перевезень, які забезпечують успішне функціонування народногосподарського комплексу країни.

В процесі виробництва з допомогою транспортних засобів здійснюється доставка сировини, паливно-енергетичних ресурсів, комплектуючих устаткування та ін., а також готової продукції до споживача. Транспортний комплекс істотно впливає на собівартість продукції та ефективність виробництва.

За призначенням транспорт поділяють на:

а) транспорт загального користування (для перевезень готової продукції, сировини та напівфабрикатів, задоволення потреб населення у приміщеннях для вантажів і людей у зв'язку з потребами);

б) відомчий (внутрішньовиробничий, внутрішньобудівельний, внутрішньогосподарський);

в) транспорт особистого призначення.

За видами транспорт поділяють на:

а) наземний (залізничний, автомобільний, гужовий);

б) водний (морський, річковий);

в) повітряний (авіаційний);

г) трубопровідний.

За функціональними особливостями транспорт поділяють на вантажний і пасажи́рський.

Вантажний транспорт відноситься до галузей виробничої сфери.

Пасажи́рський транспорт належить до інфраструктурних галузей.

Україна має надзвичайно сприятливі умови для формування і розміщення транспортної мережі. Розвинута галузева структура народного господарства, вигідне економіко-географічне положення України визначили розвиток і розміщення всіх видів транспорту.

Істотно вплинуло на проходження через територію України транзитних магістралей всіх видів транспорту.

Вихід до Чорного, Азовського морів, наявність зручних бухт на їх узбережжі вплинули на будівництво морських портів і розвиток морського транспорту, а наявність судноплавних річок (Дніпро, Дунай, Дністер, Південний Буг) сприяла розвитку річкового транспорту.

Характерною особливістю транспортного комплексу є те, що окремі види транспорту не функціонують ізольовано, а формують між собою тісні взаємозв'язки і впливають на показники роботи всіх видів транспорту.

В Україні розвинені всі види транспорту. На 10 тис. км² території припадає 372 км залізничних колій, 78 км внутрішньо-водних та 1933 км автомобільних шляхів з твердим покриттям.

Головними економічними показниками роботи транспорту є:

- обсяг перевезень вантажів (тони);
- обсяг перевезень пасажирів (осіб);
- вантажооборот (тонно-кілометрів).

Вантажний і пасажирський транспорт безпосередньо впливають на ефективність національної економіки. Обсяги перевезення вантажів і пасажирів відображають стан розвитку народного господарства.

За роки незалежності (1991–2006 рр.) обсяги перевезення вантажів скоротилось усіма видами транспорту у 3,4 рази, у тому числі залізничним у 2,0 рази, автомобільними — у 4,2 рази, морським і річковим відповідно у 5,9 і 4,7 рази, а авіаційним транспортом у 2 рази (табл. 16.1 та рис. 16.1).

В 2006 р. у структурі перевезення вантажів на автомобільний транспорт приходиться 62,3%, на залізничний — 25,6%, трубопровідний — 10,9%, та на морський і річковий — у межах 1%.

Таблиця 16.1

**Показники роботи окремих видів транспорту України
за 1985–2006 рр.**

Види транспорту	1985	1990	1995	2000	2002	2004	2006
Перевезено вантажів, млн т							
Усіма видами транспорту	6118	6286	2456	1531	1558	1731	1873
у тому числі:							
залізничним	1024	974	360	357	393	462	479
автомобільним	4727	4897	1816	939	947	1027	1167
морським	56	53	21	6,3	8,8	9	9
річковим	57	66	13	8,3	7,6	12	14
авіаційним	0,3	0,2	—	—	0,1	0,1	0,1
трубопровідним	254	296	246	220	201	221	204
Вантажооборот, млрд т. км							
Усіма видами транспорту	985,6	1039,3	544	394,1	411,3	480,1	494,6
у тому числі:							
залізничним	497,9	474	195,8	172,8	193,1	234	240,8
автомобільним	71,8	79,7	34,5	19,3	20,6	28,8	40,6
морським	248,3	265,6	123,1	8,6	8,8	9,3	12,1
річковим	12,2	11,9	5,7	5,9	4,2	5,6	6,3
авіаційним	0,2	0,1	—	—	0,4	0,3	0,3
трубопровідним	155,2	208,0	184,9	187,2	184,2	202,1	194,5

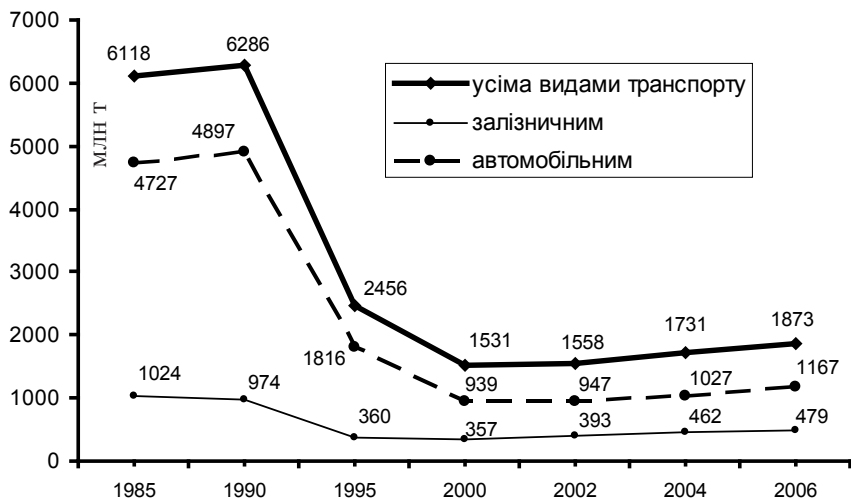

Рис. 16.1. Перевезено вантажів в Україні за роками

Середня відстань перевезення однієї тони вантажів за видами транспорту:

- залізничним транспортом — 552 км;
- морським транспортом — 4388 км;
- річковим транспортом — 768 км;
- автомобільним транспортом — 18 км;
- трубопровідним транспортом — 799 км.

В країні значно скоротилось і кількість перевезень пасажирів. Якщо в 1990 р. було перевезено 14977 млн чол, то в 2006 р. — 8242 млн чол. або у 1,8 рази менше (табл. 16.2 та рис. 16.2).

Особливо значне скорочення перевезення пасажирів відбувалося на морському, річковому і авіаційному транспорті, де з 1990 р. по 2006 р. воно становило відповідно 2,3, 9,5 і 3,8 разів.

Основними причинами зниження перевезень стали значна криза в економіці, скорочення обсягів виробництва основних вантажоформуючих галузей, скорочення експортно-імпортних перевезень, неподання вантажів для перевезення у необхідних обсягах; перевезення значної кількості вантажів іноземним транспортом, значне безробіття в країні, що спонукало до зниження поїздок людей.

Таблиця 16.2
Перевезення пасажирів за видами транспорту в Україні

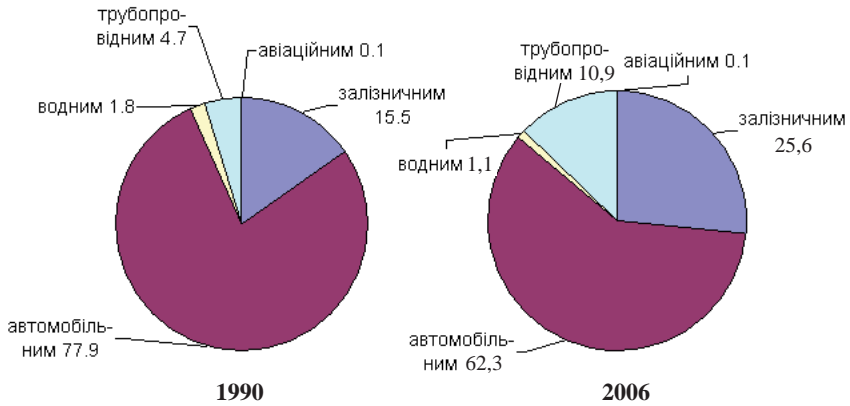
(млн)

	1985	1990	1995	2000	2002	2004	2006
Перевезено всього:	13588	14977	6816	7827	7711	7997	8242
в тому числі: залізничним	693	669	577	499	465	452	448
автомобільним	8077	8331	3483	2604	3069	3720	3988
водним	53	45	12	6	7	12	13
морським	29	26	8	4	5	10	11
річковим	24	19	4	2	2	2	2
авіаційним	13	15	2	1	2	3	4
трамвайним, тролейбусним, метрополітенем	4750	5917	2742	4717	4161	3810	3789

Рис. 16.2. Перевезення пасажирів в Україні за роками

Перевезено вантажів

Перевезено пасажирів

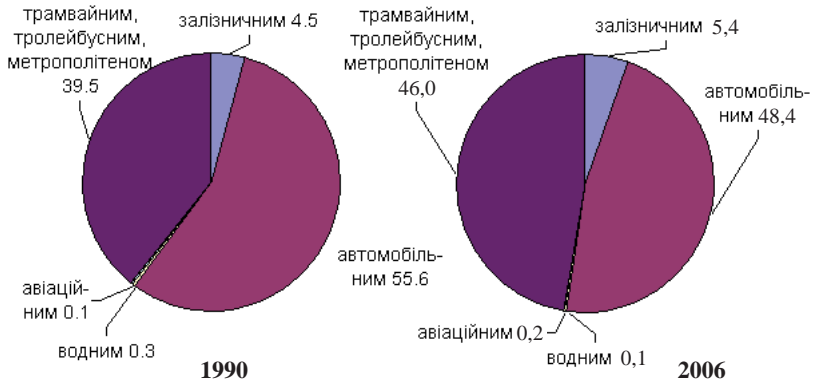

Рис. 16.3. Зміни структури перевезення вантажів і пасажирів видами транспорту України

Погіршилась і матеріально-технічна база всіх видів транспорту – так, обсяг поставок матеріальних ресурсів у залізничному транспорті знизився для електровозів на 57%, пасажирських вагонів на 25%. Більш як половина українських суден не можуть заходити до закордонних портів через їх зношеність.

16.2. Характеристика окремих видів транспорту

Залізничний транспорт є однією з важливих базових галузей економіки України, яка забезпечує її внутрішні та зовнішні транспортно-економічні зв'язки і потреби населення у перевезеннях. Діяльність залізничного транспорту, як частини єдиної транспортної системи країни, сприяє нормальному функціонуванню всіх галузей суспільного виробництва, соціальному і економічному розвитку та зміцненню обороноздатності держави, міжнародному співробітництву України.

Розвиток залізничного транспорту в Україні розпочався в 60-х роках XIX ст. В цей період були збудовані перші залізниці: Львів – Перемишль (1861 р.) та Одеса – Балта (1865 р.), яку пізніше продовжили до Києва, а потім і до Москви. У другій половині XIX ст. почалося будівництво залізниць у Донбасі і Придніпров'ї. Розміщення між центральними районами Росії і Західною Європою сприяло проходженню ряду важливих транзитних залізниць, зокрема: Москва – Бахмач – Київ – Козятин – Здолбунів – Львів – Чоп і далі в Словаччину, Чехію і Угорщину.

Розвиток паливно-енергетичного і металургійного комплексів, особливо в Донбасі і Придніпров'ї, викликав необхідність будівництва залізниць у напрямках Донбас – Придніпров'я – Криворіжжя. Із Донбасу в Придніпров'я направляються кокс та енергетичне вугілля, а в зворотному напрямі – криворізька залізна руда та нікопольський марганець. Великий обсяг видобутку і перевезень донецького вугілля на північ і північний захід вимагав будівництва у цих напрямках нових залізниць.

На кінець 1913 р. загальна довжина залізниць в Україні становила 15,6 тис. км. За 1914–1940 рр. було побудовано ще 5 тис. км залізничних колій. Будувались в основному дороги в північно-західному напрямку, інтенсивні вантажо-пасажиро потоки якого пов'язанні з перевезенням імпортно-експортних вантажів з України, Росії, Білорусії у чорноморські порти і в зворотному напрямку. У здійсненні цих зв'язків важливу роль відіграють лінії Харків – Запоріжжя – Сімферополь, Харків – Кременчук – Одеса, Харків – Дніпропетровськ – Херсон.

Важливе значення для внутрішньодержавних економічних зв'язків мають залізниці Київ — Полтава — Харків, Київ — Одеса, а для зовнішньо-економічних зв'язків Київ — Ковель — Хелм з виходом на Польщу та інші європейські країни.

Після створення нової поромної переправи Батумі — Одеса значно зросло значення залізниці Одеса — Львів — Перемишль, яка відтепер відіграє важливу роль у здійсненні не лише внутрішньодержавних, а й міждержавних зв'язків України, дає змогу надавати транспортні послуги країнам Закавказзя для їх економічних зв'язків з європейськими країнами.

Протяжність залізничних колії загального використання в Україні в 2006 р. становила 22,0 тис. км, а довжина залізничних колій підприємств і організацій — 28 тис. км. При середній щільності доріг 38 км/тис. км² території найвищим показником виділяються промислово розвинуті: Донецька, Луганська, Дніпропетровська, Харківська та Запорізька області, а також такі області, як Львівська, Закарпатська, Чернівецька і Вінницька, де висока щільність залізниць обумовлена, насамперед, їх вигідним прикордонним розташуванням, а також галузевою структурою господарства. В цих областях щільність залізниць коливається від 40–62 км/тис. км² території.

Велика увага приділяється електрифікації залізниць. Станом на 01.01.2007 р. в країні електрифіковано 9,6 тис. км доріг. Електрифіковані магістральні та найбільш вантажонапружені залізниці: Київ — Львів — Чоп, Донбас — Кривий Ріг — Харків — Запоріжжя — Севастополь, Харків — Лозова — Микитівка, Київ — Миронівна — Дніпропетровськ, Хирівка — Помошна — Одеса — Іллічівськ та ін. Електрифіковано приміські зони Києва, Харкова, Львова, Донецька тощо. Внаслідок цього зросла швидкість, пропускна спроможність найважливіших залізниць, поліпшилась екологічна ситуація та ефективність їх використання. На них перевозиться 66% вантажів.

У структурі залізничного транспорту України входить шість залізниць: Донецька, Львівська, Одеська, Південна і Південно-Західна, Придніпровська; 27 відділів, близько 2 тис. залізничних станцій, 75 локомотивних і 83 вагонних депо (табл. 16.3).

Таблиця 16.3

Характеристика залізниць України

Залізниця	Експлуатаційна довжина колій, км		Обслуговує області
	Всього	З них електрифіковано	
Донецька	2928	780	Донецьку, Луганську частково Дніпропетровську, Запорізьку, Харківську
Львівська	4585	1200	Львівську, Закарпатську, Івано-Франківську, Волинську, Чернівецьку, Рівненську
Одеська	4100	1350	Одеську, Миколаївську, Херсонську
Придніпровська	3250	1900	Дніпропетровську, Запорізьку, Автономну Республіку Крим
Південна	2900	1120	Харківську, Полтавську, Кіровоградську, Сумську
Південно-Західна	4668	1937	Київську, Вінницьку, Житомирську, Чернігівську, частково Сумську, Хмельницьку, Рівненська, Чернівецьку

Для ремонту рухомого складу, виготовлення запасних частин у складі залізничного транспорту діють 42 спеціалізованих заводи і десятки щебеневих кар'єрів.

Із загальної кількості перевезення вантажів у 2006 р. на Донецьку залізницю приходиться 40,9%, Придніпровську — 30%, Південну — 8,7%, Львівську, Південно-Західну, Одеську, відповідно по 6,4; 7,7; і 6,3% (табл. 16.4).

У структурі перевезення вантажів в 2006 р. на вугілля приходиться 25,7%, руди — 18,2%, чорні метали — 11%, нафту і нафтопродукти — 5,2%, кокс — 2,3%, мінеральні добрива — 2,5%, зерно — 2,3%, цемент 2,3% інші вантажі — 28,8%.

Таблиця 16.4
Перевезення вантажів залізничним транспортом України
 (млн т)

Залізниці	1995	2000	2001	2002	2004	2006
Донецька	138,5	132,4	140,5	145,0	166,9	163,0
Львівська	39,3	21,0	21,4	21,5	27,4	25,7
Одеська	24,2	14,2	17,1	19,4	25,7	25,1
Придніпровська	98,5	93,3	94,7	98,1	111,0	119,1
Південно-Західна	28,9	15,9	18,7	19,8	26,5	30,5
Південна	30,8	19,1	20,7	26,4	30,8	24,7
Всього	360,2	259,0	313,1	330,2	388,3	398,1

Що стосується пасажирообороту на залізничному транспорті, то у 2006 р. 38% перевезення пасажирів приходить на Південно-Західну залізницю, 19% – на Придніпровську, 15% – на Одеську, 13,3% – на Південну і відповідно по 10,5% та 8,2% на Львівську і Донецьку залізниці (табл. 16.5).

Таблиця 16.5
Пасажирооборот залізничного транспорту України
 (млрд пас. – км)

Залізниці	1995	2000	2001	2002	2004	2006
Донецька	6,3	5,3	5,5	5,4	4,8	4,4
Львівська	8,0	5,4	5,7	5,9	5,5	5,6
Одеська	10,2	6,6	6,7	6,8	7,6	8,0
Придніпровська	11,7	12,0	9,0	9,1	9,4	10,1
Південно-Західна	8,2	6,1	6,3	6,6	17,5	18,0
Південна	8,2	6,1	6,3	6,6	6,9	7,1
Всього	63,8	51,8	49,7	50,5	51,7	53,2

Станом на 1.01.2006 р. в Україні налічувалось 1,8 тис. електровозів, 2,7 тис. тепловозів, 100 шт. паровозів, 171,5 тис. вантажних вагонів, 8,4 тис. пасажирських, 174,9 тис. вантажних і 7,0 тис. рефрижераторних вагонів.

Ступінь зносу досяг: електровозів – 73%, тепловозів – 76%, електропоїздів – 70%, дизель-поїздів – 51%, пасажирських вагонів – 69%, вантажних вагонів – 55%.

Із загальної кількості рухомого складу більше як половина (60%) працює понад амортизаційний термін (табл. 16.6). Навіть з урахуванням продовженого терміну служби, повністю амортизовано 28% електровозів, 23% тепловозів, 4% секцій електропоїздів.

Таблиця 16.6
Розподіл рухомого складу залізничного транспорту України за роками випуску (станом на кінець 2006 р.)

(в процентах)

Всього	Всього	У тому числі за роками випуску				
		до 8 років	9–15 років	16–25 років	26–40 років	понад 40 років
Тепловози	100	0,0	1,4	61,4	36,3	0,9
Електровози	100	2,3	1,8	18,8	43,0	34,1
Паровози	100	–	–	–	–	100
Вантажні вагони	100	2,2	15,0	59,0	23,0	0,8
З них: криті	100	0,0	3,0	45,1	51,9	0,0
Платформи	100	0,0	27,8	34,4	37,8	0,0
Напіввагони	100	2,6	17,9	67,4	11,6	0,5
Цистерни	100	6,5	8,8	30,4	53,5	0,8
Рефрижератори	100	–	28,2	65,3	5,3	1,2
Пасажирські вагони	100	3,2	5,5	46,4	12,2	32,7

дів, які знаходяться в експлуатації і найближчим часом підлягають відновленню або списанню. Укрзалізниця змушена нести додаткові витрати на утримування застарілої техніки, здійснювати дорогий і малоефективний капітально-відновлювальний ремонт. Тобто залізничний транспорт працює на межі можливості, оскільки його виробнича база фізично спрацьована і морально застаріла.

Після 2000 року в країні ведеться перебудова залізничного транспорту. В середньому за 2000–2006 роки Укрзалізниця проводила капітальний ремонт колій на 1,3 тис. км, а середній ремонт на 2,0 тис. км. Проводиться робота по організації швидкісного сполучення між столицею і обласними центрами. Ведеться реставрація і оновлення вокзалів, розпочато випуск пасажирських вагонів. Уже модернізовано ділянку Київ — Харків, Дніпропетровськ, ведеться робота по переходу на швидкісний рух. Впроваджуються високопродуктивні методи навантаження і розвантаження вагонів.

Автомобільний транспорт забезпечує ефективне функціонування всіх галузей народного господарства. Він особливо зручний для перевезення вантажів на відстань близько 20 км, забезпечуючи при цьому практично повну гарантію збереження вантажу, терміновість і надійність перевезень.

Він розпочинає і закінчує транспортний процес на залізничному, морському, річковому і авіаційному транспорті. Численні автотранспортні підприємства мають досить повно укомплектовану виробничу базу і розгалужену мережу інфраструктурних об'єктів: автовокзалів, автостанцій, транспортно-експедиційних підприємств, терміналів тощо.

Ефективність роботи автотранспорту знаходиться в прямій залежності від якості доріг. В Україні довжина автошляхів загального користування з твердим покриттям станом на 1.01.2007 р. становить 165,2 тис. км. Поки що майже 30% автошляхів не мають твердого покриття. Для того, щоб досягти в Україні рівня європейських країн, необхідно побудувати понад 200 тис. км автошляхів.

Територія України, особливо в її західній частині, знаходиться на перехресті транспортних коридорів, які з'єднують країни Південно-Східної і Північно-Західної Європи, тому з

подальшим розвитком ринкових відносин, із становленням численних підприємницьких структур слід очікувати значного підвищення ролі автотранспорту в оперативних, гарантованих і безпечних щодо збереження вантажів перевезеннях, що потребує особливого ставлення до доріг.

У країні створена система автошляхів. Найважливіші автомагістралі Київ — Одеса, Київ — Москва, Київ — Полтава — Ростов-на-Дону, Київ — Санкт-Петербург, Київ — Львів — Ужгород та ін., але вони не відповідають міжнародним стандартам, зокрема за такими характеристиками як швидкість пересування, забезпечення пунктами технічної і медичної допомоги, харчування і відпочинку та ін.

Болючою проблемою галузі є технічний стан рухомого складу.

Транспортні засоби морально застаріли та технічно зношені на 70% і більше процентів, незадовільна і структура парку автомобілів.

Для оновлення рухомого складу необхідно організувати, вітчизняне виробництво вантажних автомобілів у межах 30–40 тис. одиниць, автобусів — 10 тис.

Необхідно добитися переведення значної частини транспорту на газове живлення, вдосконалювати систему технічного обслуговування та ремонт автомобілів за рахунок сервісного обслуговування, створення нових та модернізації існуючих ремонтних заводів.

Морський транспорт. Це один із найдешевших видів транспорту. Недаром валютні надходження від пароплавства до 1992 р. становили 800–900 млн доларів за рік. Україна має сприятливі умови для використання морських суден. На півдні території країни омивають води Чорного і Азовських морів, які практично не замерзають, а через протоку Босфор з'єднуються із Середземним морем, з усім світом.

Загальна довжина морських берегових ліній понад 2 тис. км. Багато є зручних бухт, які сприяли розташуванню 18 великих морських портів, серед яких найбільші Одеса, Іллічівськ, Ізмаїл, Миколаїв, Севастополь, Ялта, Феодосія, Керч, Маріуполь і Бердянськ. Крім того є 8 судноремонтних заводів.

Оснoву морського транспорту України становили Чорноморське і Азовське морські пароплавства та Українсько-Дунайське пароплавство. Сумарна вантажність транспортногo флоту України в 1991 р. становила понад 5 млн т, а пасажирського флоту — понад 10 тис. місць, він був одним з найбільших в Європі. На початок 2006 р. сумарна вантажність транспортногo флоту становила менше 0,8 млн т.

Враховуючи велику дальність перевезень однієї тони вантажів (в середньому на 4,9 тис. км) морським транспортом у 1990 р. виконувались 25,6% тонно-кілометрів вантажообороту країни, доставляючи вантажі в різні країни світу, в 2006 р. — відповідно 1,4 тис. км і 2,4% (табл. 16.7).

Таблиця 16.7

Середня віддаль перевезення морським транспортом, кілометрів

Залізниці	1990	1995	2000	2002	2004	2006
Однієї тони вантажу, всього	4989	5921	1362	1007	1058	1393
в т.ч. у міжнародному сполученні	7210	6165	1632	1343	1476	1898
Одного пасажиря, всього	43	62	15	7	6	8
в т.ч. у міжнародному сполученні	3301	698	116	33	36	68

На початок 2006 р. із загальної кількості 1068 морських суден 109 суден непридатні до використання. Із придатних до використання з моменту побудови до 5 років — 2,5%, від 5 до 10 років — 1,6%, від 10 до 20 років — 30,3% і понад 20 років — 65,6%.

Найбільшу кількість міжнародних перевезень забезпечують чорноморські порти Одеси, Іллічівська. Основними вантажами є руда, нафта і нафтопродукти, будівельні матеріали, зерно, цукор, цитрусові та інші. Іллічівський порт працює в основному на забезпечення експортних поставок.

Порти Азовського мореплавства – Маріуполь, Бердянськ і Керч спеціалізуються переважно на експорті залізної та марганцевої руди, чорних металів, кам'яного вугілля, цементу.

Порти Українсько-Дунайського пароплавства – Рені, Ізмаїл, Кілія і Вилкове відіграють важливу роль в економічних зв'язках з країнами Європи.

Через морські порти на експорт надходить кам'яне (коксівне) вугілля, кокс, залізна і марганцева руда, чорні метали, цемент, машини та інші товари. Україна імпортує машини та інше обладнання, мінерально-сировинні ресурси, продукцію сільського господарства і т. ін.

За 1991–2006 рр. перевезення вантажів морським транспортом України скоротились із 53 млн т до 9 млн т, або у 6 разів, а пасажирів із 26 млн чол. до 11 млн чол., або у 2,5 разів. Це сталося тому, що в 2001 р. Чорноморське пароплавство, яке успішно функціонувало на протязі 150 років, було ліквідовано. Україна як морська країна повинна мати свій морський транспорт. Для забезпечення мінімальних потреб слід мати транспортних суден вантажопідйомністю на 1млн т, а це 120 суден, та 10–15 пасажирських суден на 5 тис. місць. Будівництво вантажних і пасажирських суден для морського транспорту України проводиться на суднобудівних заводах в нашій країні та Румунії.

Річковий транспорт в Україні має давню історію. Це, по-перше, судноплавний Дніпро, який був у свій час найпрактичнішою південною частиною важливого шляху “із варяг у греки”, “варязький шлях”, що з'єднував Скандинавію з таким розвинутими у свій час країнами, як стародавня Греція і Візантія. Цей шлях був головним для розвитку Київської Русі, зокрема для зміцнення її торгових, культурних і релігійних зв'язків.

Після будівництва в середині 30-х рр. Дніпрогесу і затоплення Дніпровських порогів встановилося наскрізне судноплавство на Дніпрі.

Кінець XVIII і перша половинна XIX ст. були періодом інтенсивного будівництва каналів у Європі з метою створення транспортних зв'язків між окремими річковими системами. У межах України в той час споруджуються канали для з'єднання

Таблиця 16.8

**Перелік внутрішніх водних шляхів України,
що належить до категорії судноплавних**

Річка	Адміністративна розташованість (області)	Довжина судноплавної ділянки, км	Межа ділянки	
			нижня	верхня
Дніпро		1004	гирло р. Дніпро	смт Любеч
Прип'ять	Київська	62,5	гирло р. Прип'ять	с. Усів
Десна	Чернігівська	505	гирло р. Десна	м. Новгород-Сіверський
	Київська			
Південний Буг	Вінницька	15	м. Ладижин	с. Маньківка
	Миколаївська	134	м. Миколаїв	с. Олександрівка
Інгuleць	Херсонська	19	гирло р. Інгuleць	с. Дар'івка
Самара	Дніпропетровська	62	гирло р. Самара	м. Новомосковськ
Дністер	Вінницька	41	м. Могилів-Подільський	смт Новодністровськ
	Івано-Франківська	5	с. Маринопіль	м. Галич
	Івано-Франківська, Чернівецька, Хмельницька	215	м. Хотин	с. Делева
	Одеська	16	гирло р. Дністер	с. Маяки
Дністровський лиман	Одеська	18	м. Білгород-Дністровський	гирло р. Дністер
		17	смт Затока	м. Білгород-Дністровський
Орель	Дніпропетровська	4	гирло р. Орель	Орельський ліс
Сула	Полтавська	64	с. Липове	с. Тарасівка
Стир	Волинська, Рівненська	247	кордон з Білоруссю	м. Луцьк
Горинь	Рівненська	194	кордон з Білоруссю	с. Злазне

Затверджено Постановою Кабінету Міністрів України від 12 червня 1996 р. № 640.

басейну Дніпра з басейнами Німану, Вісли і Західної Двіни, тобто чорноморської транспортної артерії — Дніпра — з великими судноплавними річками, що впадають у Балтійське море, через їх верхів'я.

У 1768 р. завершено будівництво Огінського каналу, який з'єднав притоку Німану р. Шару з притокою Прип'яті Ясельдою. Споруджено також Березинський канал, який з'єднав невеликим судноплавним каналом притоку Дніпра Березину із Західною Двіною. У 1775 р. завершено прокладання Дніпровсько-Бузького (Королівського) каналу, який з'єднав притоку Західного Бугу р. Муховець з притокою Прип'яті р. Пиною. Перші два канали функціонували недовго. Потяжну трасу Дніпровського-Бузького каналу (приблизно від Бреста до Кобрин) на початку другої половини ХІХ ст. було реконструйовано. Цей канал функціонує і використовується для зв'язків з Польщею.

Нині в Україні багато річок — Дніпро, Прип'ять, Десна, Південний Буг, Інгулець, Самара, Дністер, Орель, Сула, Ворскла, Стир, Туринь, які вважаються судноплавними.

Загальна довжина судноплавних річок в Україні становила 4,9 тис. км, у тому числі з освітлюваною і світловідбивною обстановкою 4,3 тис. км (кінець 1985 р.). Найдовша внутрішня водна артерія — Дніпро (1004 км).

На початок 2007 р. експлуатаційна довжина річкових судноплавних шляхів загального користування становила 2,2 тис. км, в тому числі з освітлювальними та світловідбивними знаками 1,1 тис. км, тобто більше ніж у 2 рази стало їх менше рівня 1990 р.

Україна успадкувала від часів Радянського Союзу потужну розгалужену інфраструктуру річкового флоту. На її території річковий транспорт України представлений міжгалузевим державним об'єднанням "Укррічфлот", яке реформувалося в акціонерну судноплавну компанію, що складається з Головного підприємства та 290 структурних одиниць.

Річковим транспортом України перевозяться вантажі Дніпром, Дунаєм, Чорним і Середземним морями із заходом у річкові порти Румунії, Німеччини, Угорщини, Австрії, а також у морські порти Туреччини, Греції, Ізраїлю, Франції, Італії. Однак,

незважаючи на розгалужену річкову систему, в Україні частка перевезень вантажів та пасажирів, яка припадає на річковий транспорт, дуже мала, і становить 0,7% від загальної кількості перевезень вантажів.

У структурі перевезень вантажів переважають мінеральні будівельні матеріали (будівельний пісок і тверді кристалічні матеріали), цемент, руда, метали і металобрухт, вугілля і продукція АПК (табл. 16.9). Найбільший обсяг вантажних перевезень приходить на Дніпропетровську, Запорізьку і Херсонську області.

Основні вантажно-розвантажувальні роботи здійснюються в таких річкових портах, як Київ, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Дніпродзержинськ, Кременчук, Черкаси, Нікополь, Чернігів, а

Таблиця 16.9
Перевезення вантажів річковим транспортом України

(тис. т)

Види вантажів	1985	1990	1995	2000	2002	2004	2006
Всі вантажі	56687	65728	12845	8350	7608	11859	14297
З них нафта та нафтопродукти	578	516	6	—	—	42	29
Суховантажі	56109	65212	12839	8350	7608	11817	14266
– вугілля та кокс	2811	1687	701	485	1205	1588	924
– мінеральні будівельні матеріали (включаючи цемент)	42736	54568	8594	3907	2401	5139	7537
– метали (включаючи брухт)	875	890	717	1599	1422	1284	1027
хлібні	594	725	331	211	730	568	693
руда	5582	4540	1283	1594	1672	2495	3179
інші вантажі	3511	2802	1213	554	178	380	574

також Херсон, Миколаїв, Рені, Ізмаїл, Кілія, Вилково. У названих портах річковий транспорт працює у тісному взаємозв'язку із залізничним і морським транспортом. Завдяки використанню суден типу ріка — море вантажі перевозяться по Дніпру, Чорному морю, Дунаю і далі в річкові порти Румунії, Болгарії, Угорщини, Австрії, Німеччини.

Однією із проблем річкового транспорту є старіння його рухомого складу. За даними статистики станом на початок 2006 р. із загальної кількості річкових суден 1,7 тис. одиниць, непридатних до експлуатації 0,3 тис. одиниць. Із придатних до експлуатації з моменту побудови до 5 років — 1,4%, від 5 до 10 років — 1,9%, від 10 до 20 років — 31,5% і більше 20 років — 65,2%.

Для подальшого розвитку річкового транспорту необхідно: збільшити вагу спеціалізованих суден типу ріка — море, що сприятиме розширенню зовнішньоекономічних зв'язків, а також великовантажних суден для внутрішніх перевезень масових вантажів; поглибити фарватери ряду рік, зокрема Десни; пом'якшити чинники сезонної нерівномірності перевезень за рахунок продовження експлуатаційного періоду та організації цілорічної навігації на півдні; вивести з експлуатації фізично і морально застарілі судна із заміною їх новими.

Забезпечення стійкої роботи річкового транспорту потребує і реконструювати суднопіднімальні споруди Запорізького, Херсонського та Київського судноремонтно-, суднобудівельних заводів, та на Чернігівській і Дніпропетровській ремонтно-експлуатаційних базах флоту, судноплавний шлюз у Запоріжжі, збудувати Вилківську ремонтно-експлуатаційну базу флоту на Дунаї. Все це потребує значних інвестиційних вирішень і можливо завдяки активній позиції Уряду.

Повітряний транспорт використовується для перевезення пасажирів, вантажів, пошти, здійснює санітарні перевезення, використовується для проведення фотографування території, хімічної обробки посівів, внесення добрив та боротьби з лісовими пожежами.

Україна отримала в спадщину при розвалі СРСР 105 аеродромів з технікою, ремонтними базами, відповідною інфраструк-

турою. Всі вони входили до складу однієї структури — “Аерофлот” України, яка в 1990 р. перевозила 0,2 млн т вантажів і 15 млн пасажирів. Основними вантажами була сільськогосподарська продукція — ранні овочі, ягоди та фрукти, які доставлялись з України у північні регіони Радянського Союзу, а також комплектуючі промислових підприємств.

У процесі реформування системи авіаційного транспорту з’явилося 110 компаній, з них 60 недержавних.

Головна державна компанія “Авіалінії України” включає 27 авіазагонів, 105 аеродромів та підприємства по ремонту авіатехніки.

В даний час повітряний транспорт перевозить переважно пасажирів, і в 2006 р. їх було перевезено 4 млн чоловік, що у 3,8 разів менше, ніж перевозилось у 1990 р., але це уже значно більше ніж перевозилось в 2000 р.

Суттєво помінялась географія авіаперевезень, значно зросла роль міжнародних перевезень. Відкрились нові повітряні лінії до США, Канади, Ізраїлю, Німеччини, Єгипту та інших країн світу. Такі рейси виконуються в основному літаками іноземних виробників. Що стосується літаків вітчизняного виробництва АН-24, ЯК-40, ТУ-154, ІЛ-114, то вони морально застаріли і на міжнародних лініях майже не використовуються. Тому ставиться завдання оновити парк авіаційного транспорту новими марками літаків АН-70, АН-74, АН-140 та реконструювати діючі великі аеропорти у Борисполі, Києві (Жуляни), Харкові, Донецьку, Дніпропетровську, Одесі, Запоріжжі, Львові, Сімферополі та інших обласних центрах. Така робота вже проводиться.

Трубопровідний транспорт створений для транспортування рідкого палива, хімічних продуктів і технологічного газу. Цей вид транспорту є найбільш економічним. Його розвиток викликаний появою в Україні нафтової, нафтопереробної, газової та хімічної промисловості. В Україні він виник в 1912 р. — був побудований газопровід Борислав — Дрогобич, а у 1924 р. було побудовано газопровід Дашава — Стрий — Дрогобич.

За останні десятиліття трубопровідний транспорт розвивався найбільш швидкими темпами і в даний час довжина трубо-

проводів загального користування становить 43 тис. км, з річною потужністю відправлення вантажів — біля 300 млн т, в тому числі газу — понад 180 млн т, нафти — 115 млн т і аміаку — 4 млн т.

Трубопровідний транспорт буває двох видів: нафтопровідний і газопровідний.

За роки незалежності перекачування вантажів трубопровідним транспортом скоротились на третину із 296 млн т до 204 млн т. Причому обсяги перекачування газу скоротились на 14,3%, а нафти і нафтопродуктів — у 2,5 рази (табл. 16.10). Основна причина в тому, що обсяги переробки нафти на нафтопереробних заводах України скоротились із 60 млн т до 15–19 млн т за рік.

Таблиця 16.10

**Динаміка транспортування окремих видів вантажів
трубопровідним транспортом**

	1990	1995	2000	2002	2004	2006
Всі вантажі	296	246	218	201	221	204
з них:						
газ	182	174	150	151	164	156
нафта і нафтопродукти	114	68	66	48	53	45
аміак	—	4	2	2	2	3

млн т

Нафтопровідний транспорт України включає 12 основних нафтопроводів загальною протяжністю близько 8,0 тис. км. Нафтопровідна мережа представлена трансєвропейським нафтопроводом “Дружба”, протяжність якого 5,5 тис. км, в тому числі в межах України — 680 км. По ньому нафта з Росії через територію України поставляється в країни Центральної Європи в кількості 56–60 млн т за рік. Решта нафтопроводів має внутрішньодержавне і міждержавне значення і забезпечує нафтопереробні заводи України нафтою, основна частка якої надходить з Росії. Зокрема, це нафтопроводи Самара — Лисичанськ — Кременчук — Херсон, Мічуринськ — Кременчук. Через ці нафтопроводи в Україну надходить нафта із родовищ Сибіру.

Нафтопроводи, які поставляють вітчизняну нафту на нафтопереробні заводи: Гнідинці — Розбишівське — Кременчук довжиною (395 км), Кременчук — Херсон (428 км), Долина — Дрогобич

(58 км); Битків — Надвірна (15 км), Прилуки — Кременчук (238 км). Нафтопроводи здатні перекачати на нафтопереробні заводи України близько 70 млн т нафти і таку ж кількість переробленої продукції перекачати на обласні нафтобази.

Крім того через трубопроводи перекачується близько 4 млн т аміаку аміакопроводом Тольятті — Горлівка — Одеса.

В перспективі передбачено отримання нафти із Азербайджану, Близького Сходу, а також із шлейфу Чорного моря, для чого окрім існуючого нафтопроводу Одеса — Броди, який спроможний перекачувати 9 млн нафти за рік, доведеться будувати й інші.

Газопровідний транспорт — найбільш вигідний вид транспорту в Україні для транспортування газу. Загальна протяжність газопроводів України сягає 35 тис. км, а річна потужність перекачування газу — 290 млрд кубометрів. Існуючі магістральні газопроводи Дашава — Київ — Москва, Шебелинка — Брянськ, Шебелинка — Москва, Дашава — Мінськ — Вільнюс — Рига використовуються для поставки газу з Росії та Туркменістану. Для газифікації міст і сіл в межах країни були збудовані такі газопроводи, як Дашава — Дрогобич, Дашава — Стрий, Дашава — Долина — Львів, Угорськ — Івано-Франківськ, Шебелинка — Харків, Шебелинка — Дніпропетровськ — Кривий Ріг — Одеса, Шебелинка — Київ, Шостка — Київ, Джанкой — Феодосія — Керч, Глібовське — Сімферополь — Севастополь. Газопровідний транспорт забезпечує доставку з Росії — 79%, Туркменістану — 5% та добутого в Україні 16% природного газу. Мережею газопостачання охоплено понад половину міських та понад 10% сільських поселень України.

Через територію України прокладено магістральні газопроводи із Західного Сибіру, якими Росія експортує газ у Західну Європу перекачуючи за рік понад 120 млрд куб. м.

В перспективі Україна повинна розширити кількість країн — постачальників газу з тим щоб була можливість мати гарантоване забезпечення газом. Значна роль у цьому відводиться Ірану і Туркменістану. З метою вирішення цієї проблеми передбачено будівництво газопроводів в Україну через Закавказзя і Чорне море.

Проблеми трубопровідного транспорту. В державі назріли дві основні проблеми. Перша — старіння трубопроводів, а друга — крадіжки нафтопродуктів і газу.

Що стосується першої — старіння трубопроводів, то можливим рішенням може бути залишати частину коштів, які отримані за транзит, на оновлення трубопроводів та їх поточний ремонт. Причому слід мати потужну структуру, яка була б спроможна вчасно усунути виявлені недоліки.

Щодо крадіжок, то якщо вчасне не вжити рішучих заходів зі сторони держави, то може постати питання існування трубопровідного транспорту як такого. Можливі два варіанти вирішення цього питання: або уряд вживе заходів, які припинять розкрадання, або проведе приватизацію об'єктів і відповідно перекладе проблему на нового власника. Найбільш реальним було б залишити трубопровідний транспорт у власності держави, посиливши контроль за системою і покарання за розкрадання.

16.3. Проблеми та перспективи розвитку транспортного комплексу України

Проблеми розвитку транспортного комплексу України пов'язані із реформуванням всіх галузей народного господарства, оскільки обсяги виробництва ними продукції визначають завантаженість транспортної системи.

За 1991–2006 рр. обсяги виробництва продукції всіма галузями народного господарства різко зменшились і у 2 рази скоротились обсяги перевезень вантажів всіма видами транспорту.

Практично наполовину скоротилось перевезення пасажирів в основному через виїзд на заробітки за межі країни більше як третини працездатного населення.

Паралельно із скороченням обсягів перевезень руйнувалась і виробнича база транспортної системи. Тому у перспективі практичним напрямком технічної політики має бути оновлення рухомого складу на основі розвитку вітчизняного транспортного машинобудування.

Оскільки Україна знаходиться географічно у вигідному положенні і має виконувати роль транспортної держави, слід дбати про якість шляхів сполучення і дорожню інфраструктуру, а це дороги, аеродроми, сервісні служби.

Уже проводиться реконструкція залізничних колій і вокзалів, введено в дію швидкісний рух залізничних потягів у напрямках Київ — Дніпропетровськ, Київ — Харків, ведеться реконструкція дороги від Києва до Львова і Сімферополя.

Ведеться реконструкція і автомобільних доріг від Києва до Харкова, Сімферополя, Ужгорода, Ковеля та ін.

Враховуючи той факт, що Україна — морська держава, яка мала потужні Чорноморське і Азовське пароплавства, а нині перше перестало існувати і знаходиться на стадії відновлення, а Азовське переживає важкі часи, то допустити повну ліквідацію морського транспорту неможливо. В цьому питанні основну роль повинна відіграти держава та її органи управління.

Основна проблема усіх вітчизняних видів транспорту — відсутність вантажів та зменшення кількості пасажирів. Ліквідувати ці недоліки можливо лише за рахунок відновлення виробництва та поліпшення умов життя населення країни.

В перспективі з метою задоволення потреб економіки та населення у безпечних та високоякісних перевезеннях, створення умов для забезпечення енергетичної безпеки, реалізації транзитного потенціалу держави, інтеграції системи транспорту до європейської та світової систем, необхідно досягти стабільного розвитку галузі та підвищення конкурентноспроможності послуг транспорту на міжнародному ринку.

Контрольні запитання

1. Роль транспортного комплексу, його структура.
2. Залізничний транспорт, динаміка перевезень, проблеми і перспективи розвитку.
3. Автомобільний транспорт, динаміка перевезень, проблеми і перспективи розвитку.

4. Морський транспорт, динаміка перевезень, проблеми і перспективи розвитку.
5. Річковий транспорт, динаміка перевезень, проблеми і перспективи розвитку.
6. Авіаційний транспорт, динаміка перевезень, проблеми і перспективи розвитку.
7. Трубопровідний транспорт, динаміка перевезень, проблеми і перспективи розвитку.

Рекомендована література

1. Транспорт і шляхи сполучення. — К.: Укр. транс. унів-тет, 1996. — 172 с.
2. Пащенко Ю., Довиденко А. Розвиток і модернізація транспортної системи України // Економіка України. — 1993. — № 9.
3. Дорогунцов С.І., Пітюренко Ю.І., Олійник Я.Б. та ін. Розміщення продуктивних сил України. Навч. метод. посібник. — К.: КНЕУ. — 2000. — 363 с.
4. Розміщення продуктивних сил України / За ред. проф. Е. П. Качана. — К.: Юридична книга, 2002. — 552 с.
5. Буркинський Б., Котлубай О. Про напрямки розвитку торгового флоту України // Економіка України. — 2005. — № 12.
6. Єдін О., Гурчак В. Економіко-технологічні фактори підвищення транспортного комплексу держави // Економіка України. — 2005. — № 4.
7. Лисенко Ю.Я., Гурнак В.М. Транспорт республіки в дванадцятій п'ятилетці. — К.: Знання, 2003.
8. Укрзалізниця. Поступ часу, 1991–1996: Матеріали до історії залізничного транспорту України. — К., 1996.
9. Гурнак В.М. Транспортний потік республіки. — К.: Знання, 2005.
10. Федошин Ю.М. Реструктуризація, оновлення і розміщення виробничого апарату залізниць України. — К., 2003.
11. Транспорт і зв'язок України 2006. Статистичний збірник. — К.: Держкомстат України, 2007.

17. Соціальна сфера України

Розглядаються наступні питання:

- 17.1. *Роль соціальної сфери у розвитку продуктивних сил та її склад*
- 17.2. *Характеристика галузей соціальної сфери України*
- 17.3. *Проблеми і перспективи розвитку соціальної сфери України*

17.1. Роль соціальної сфери у розвитку продуктивних сил та її склад

Соціальна сфера — це мережа служб, що спрямовані на забезпечення життєвих потреб населення, на відтворення головної продуктивної сили суспільства — людини.

Роль соціальної сфери у суспільному розвитку визначається двома головними функціями:

- перша полягає в тому, що завдяки її функціонуванню створюється комплекс життєвих благ, необхідних для розширеного відтворення робочої сили;
- друга полягає в тому, що її заклади забезпечують поліпшення рівня життя членів суспільства.

Напрямки розвитку соціальної сфери підпорядковані потребам розвитку всіх галузей народного господарства. Вона не тільки бере участь у відтворенні головної продуктивної сили суспільства — людини і тим самим активно впливає на створення сукупного продукту, а й визначає темпи соціально-економічного розвитку країни.

Соціальна сфера, задовольняючи потреби населення у освіті, охоронні здоров'я, комунальному обслуговуванні, сприяє створенню необхідних умов для підвищення рівня зайнятості населення у суспільному виробництві та раціонального використання трудових ресурсів, удосконалення структури вільного часу

працюючих, ліквідації культурно-побутових розбіжностей між містом і селом, між соціальними групами населення.

Соціальна сфера складається із таких підкомплексів:

- соціально-культурного;
- оздоровчого;
- матеріально-побутового.

До соціально-культурного комплексу входять освіта, культура і мистецтво.

До оздоровчого підкомплексу входять: охорона здоров'я, фізкультура і спорт, туризм і відпочинок.

Побутовий підкомплекс представлений житлово-комунальним господарством, службою побуту, торгівлею і громадським харчуванням.

17.2. Характеристика галузей соціальної сфери України

Соціально-культурний комплекс. До цього комплексу входять: освіта, культура і мистецтво.

Освіта забезпечує розвиток загального рівня знань населення і підготовку спеціалістів для всіх галузей народного господарства.

Освіта спрямована на втілення в життя української національної ідеї. Вона підпорядкована консолідації українського народу в українську політичну націю, яка прагне жити у співдружності з усіма народами і державами світу.

Освіта виховує громадянина і патріота України, прищеплює любов до української мови і культури, повагу до народних традицій. Вона підпорядкована формуванню системи національних інтересів як головних пріоритетів світоглядної культури особистості і, разом з тим, сприяє оволодінню багатствами світової культури, вихованню поваги до народів світу.

В систему освіти входять дошкільна підготовка дітей у дошкільних закладах, навчання у загальноосвітніх школах (початкові, неповні середні, середньоосвітні школи, ліцеї, гімназії), та у вищих навчальних закладах I і II рівнів акредитації

(технікуми і коледжі) та III–IV рівнів акредитації (інститути, академії і університети) (див. табл. 17.1 та рис. 17.1. та 17.2).

Першою освітянською ланкою є **дошкільні заклади**. Станом на 1.01.1991 р. в Україні було 24,5 тис. дитячих садків і ясел, які відвідували 2 млн 277 тис. дітей.

За останні роки (1990–2006) кількість дошкільних закладів скоротилась на 9,4 тис. одиниць, а чисельність дітей у них на 1,2 млн.

Таблиця 17.1

Розвиток мережі освітнього комплексу України за роками

Показники	1990	1995	2000	2002	2004	2006
Кількість постійних дитячих закладів, тис.од.	24,5	21,4	16,3	15,3	14,9	15,1
Чисельність дітей у них, тис. чол.	2277	2014	983	973	996	1081
Загальна кількість загальноосвітніх шкіл, тис.од.	21,8	22,3	22,2	22,1	21,7	21,4
Кількість учнів, тис.чол.	7132	7143	676	6350	5731	5120
Професійно-технічні училища, одиниць	1246	1161	970	962	1011	1021
Кількість учнів, тис. чол.	643,4	552,1	525	502	507,3	473,8
Підготовлено кваліфікованих робітників, тис.чол.	376,7	274,4	266,8	282	283,4	289,3
Вищі навчальні заклади						
I–II рівнів акредитації, одиниць	742	782	664	667	619	570
в них студентів, тис. чол.	757,0	617,7	528	583	548,5	468
Випущено спеціалістів, тис. чол.	228,7	191,2	148,6	155,5	148,2	137,9
III–IV рівнів акредитації, одиниць	149	255	315	330	347	350
в них студентів, тис. чол.	881,3	922,8	1403	1687	2026,7	2318
Випущено спеціалістів, тис. чол.	136,9	147,9	273,6	356,7	316,2	413,6

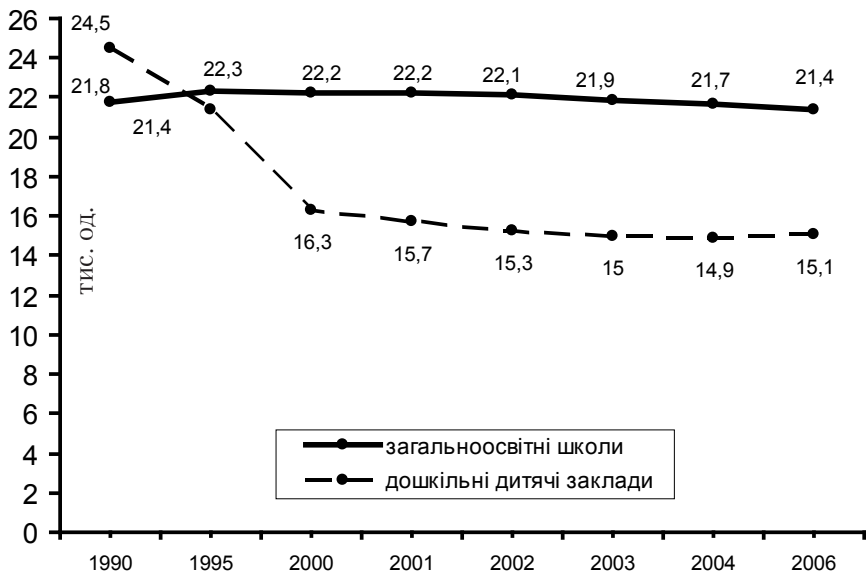

Рис. 17.1. Динаміка наявності загальноосвітніх шкіл і дитячих дошкільних закладів України

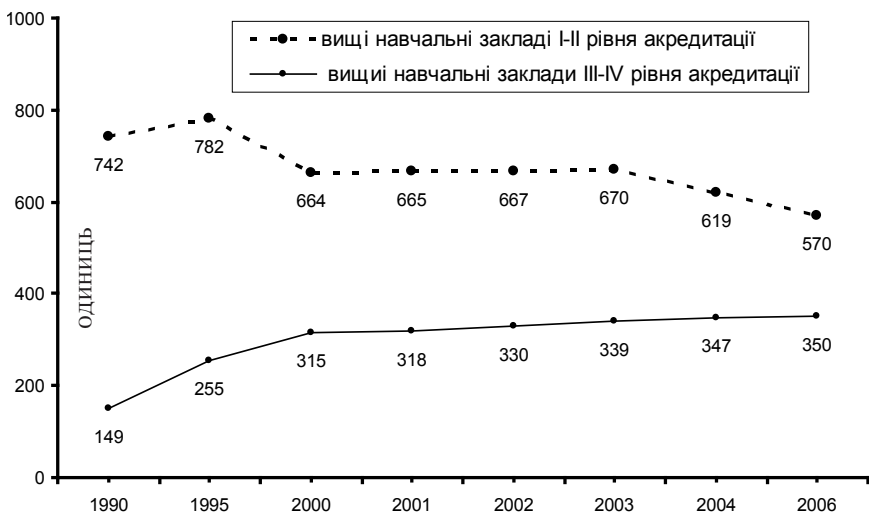

Рис. 17.2. Динаміка наявності вищих навчальних закладів України

Причини зменшення кількості дошкільних дитячих закладів і скорочення дітей у них:

- скорочення народжуваності дітей;
- розпад сільськогосподарських підприємств і ліквідація дитячих садків у колективних сільськогосподарських підприємствах;
- поява приватних дитячих закладів;
- значне скорочення чисельності зайнятих у суспільному виробництві.

Серед денних загальноосвітніх шкіл 48% становлять середні школи, 33% — неповні середні, 14% — початкові школи і 2% — школи для дітей з вадами фізичного і розумового розвитку.

У 80% шкіл заняття проводяться в одну зміну.

Останнім часом розвиваються нові види навчальних закладів — гімназії і ліцеї.

За 1990–2006 рр. чисельність учнів загальноосвітніх шкіл скоротилася на 2,0 млн, або на 28,2%.

В Україні станом на 1 січня 2007 р. налічувалось 246 вечірніх (змінних) шкіл, у яких навчається 94 тис. учнів.

В 2006 навчальному році уже більше половини — 79% — учнів навчалось українською мовою, 20% — російською, а решта — молдавською, угорською, румунською, польською, грузинською. У загальноосвітніх школах працює 537 тис. учителів, з яких 83% мають вищу освіту, 13% — середню повну освіту і 3% — незакінчену вищу освіту.

Професійно-технічні училища готують робітничі кадри для всіх галузей промисловості, сільського господарства і галузей сфери послуг.

Станом на 1.01.2007 р. в країні налічувалось 1021 училищ, в яких навчалось 473,8 тис. учнів. В середньому за рік готується 260–290 тис. чоловік кваліфікованих робітників.

ПТУ розміщені по всій країні.

За 1990–2006 рр. чисельність училищ скоротилась на 225 од., а чисельність учнів у них на 169,6 тис. чоловік.

Вища освіта в Україні станом на 1.01.2007 р. представлена 570 закладами I–II рівнів акредитації та 350 закладами III–IV рівнів акредитації.

У закладах I та II рівнів (технікуми, коледжі) навчається у межах 460–500 тис. чоловік, їх щорічно закінчують 140–150 тис. чоловік.

За роки незалежності кількість навчальних закладів I і II рівнів акредитації скоротилось на 172 шт., а чисельність студентів у них — на 289 тис. чол., а підготовка молодих спеціалістів скоротилась на 90 тис. чол.

У вищих навчальних закладах III–IV рівнів акредитації (інститути, університети, академії) станом на 1.01.2007 р. навчалось 2318 тис. чоловік, їх щорічно закінчує понад 400 тис. чоловік.

За останні роки кількість цих закладів збільшилась в 2,3 рази, чисельність студентів та збільшилось на 1,4 млн чоловік, випуск спеціалістів збільшився із 136,9 тис. чол., які закінчили їх у 1990 р. до 413,6 тис. випущених у 2006 р.

Культура і мистецтво

Культура і мистецтво в Україні представлені театрами, палацами та будинками культури, клубами, бібліотеками, музеями, розвиток мережі яких показано у табл. 17.2.

Значну роль у вихованні людей відіграють театральні заклади.

В країні кількість театрів — практично стала величина. Станом на 1.01.2007 р. їх нараховувалась — 137, в тому числі театри опери та балету — 7, драми і комедії — 89 та юного глядача — 41.

Але кількість відвідувачів театрів за 1990–2006 рр. істотно зменшилась. І якщо в 1990 рр. їх було в межах 17,6 млн, то в 2006 році лише 6,3 млн.

За кількістю підприємств культури наймасовішими закладами культури є **бібліотеки**, кількість яких станом на початок 2007 р. становить 15,0 тис., з книжковим фондом 145 млн посібників.

У структурі книжкового фонду книг та журналів українською мовою — 37%, а в універсальних бібліотеках — технічних, сільськогосподарських та інших книг російською мовою — 62%.

Таблиця 17.2
Розвиток мережі закладів культури і мистецтва в Україні
(на кінець року)

	1990	1995	2000	2002	2004	2006
Кількість професійних театрів, од.	125	136	131	131	133	137
з них:						
опери та балету	7	7	6	7	7	7
драми і комедії	82	89	87	86	85	89
дитячого та юного глядача	36	40	38	38	41	41
Кількість відвідувань театрів, млн.	17,6	8,3	5,7	6,2	6,0	6,3
Кількість музеїв, од.	214	314	378	376	422	445
Кількість відвідувань, млн	31,8	17,4	14,0	17,5	18,5	20,2
Кількість бібліотек, тис. од.	25,6	23,8	20,7	15,5	15,1	15,0
у них книг, млн шт.	418,9	359,9	343	153	148	145
Заклади культури (клуби), тис.од.	25,1	23,0	20,4	17,3	17,0	16,8
в них кіноустановок, тис.од.	27,2	16,1	5,9	4,3	3,6	4,0
Кількість відвідувань кіносеансів, млн	552	36	1,6	1	1	1

Своєрідним центром культурного відпочинку населення є клубні установи, яких у країні 16,8 тис. Вони розміщені згідно з адміністративним поділом території, за виробничим принципом – при заводах, фабриках, навчальних закладах, санаторіях. За 1990–2004 рр. їх кількість зменшилась на 8,3 тис., або на 33,1%. Значна частина їх була на балансі промислових і сільськогосподарських підприємств і були закриті у зв'язку із ліквідацією їх утримувачів.

Кінообслуговування населення представлено 4,0 тис. кіноустановок. Цей вид послуг за останні роки значно скоротився: за

кількістю кіноустановок — у 8 разів, а за кількістю відвідувачів — більше ніж у 500 разів.

Причини — відсутність (занепад) вітчизняної кіноіндустрії і подорожання квитків у 19–20 разів при низькому життєвому рівні населення.

Музейна справа. Із загальної кількості музеїв — 445 за роки незалежності їх кількість збільшилась у 2,1 рази, а чисельність відвідувань скоротилась у 1,6 рази: із 31,8 млн до 20,2 млн відвідувань.

Оздоровчий комплекс

До закладів охорони здоров'я включаються лікарські заклади, які надають лабораторно-поліклінічну допомогу населенню, — поліклініки, лабораторії, диспансери, лікарні, санаторії, пансіонати, будинки відпочинку, будинки і пансіонати для престарілих та інвалідів (дорослих та дітей), аптеки (див. табл. 17.3).

Матеріальні умови функціонування оздоровчого комплексу забезпечують медична промисловість та матеріально-технічне постачання і збут ліків, які представлені базами та аптеками.

Загальний стан медичної допомоги в Україні на сьогодні визначається такими факторами, як недостатнє бюджетне фінансування, відсутність матеріальних стимулів для належної роботи медичного персоналу і, як наслідок, — невисокою якістю послуг, що зумовлює низький загальний рівень здоров'я населення та негативне ставлення до системи охорони здоров'я в цілому. Бюджетні джерела фінансування охорони здоров'я виснажені, і очікувати поліпшення ситуації немає сенсу. Вихід із ситуації, що склалась, запропонований Міністерством охорони здоров'я України — докорінна реформа первинної ланки медико-санітарної допомоги шляхом утворення інституту спеціалістів нового типу — лікарів загальної практики (сімейних лікарів).

Які результати очікуються завдяки запровадженню сімейної медицини?

– **По-перше**, зменшення навантаження на спеціалізовану ланку медичної допомоги, вартість послуг якої вища.

Таблиця 17.3

Динаміка розвитку закладів охорони здоров'я в Україні

	1913	1940	1980	1990	2000	2002	2004	2006
Кількість лікарняних закладів, тис.од.	1,4	2,5	3,8	3,9	3,3	3,1	2,9	2,9
в них лікарняних ліжок, тис.	48	161	627	700	466	465	451	444
Кількість лабораторно-поліклінічних закладів, тис. од.		8	6	7	7	7,4	8	8
Кількість лікарів, тис. чол.	8	36	183	227	226	224	223	225
Кількість середнього медичного персоналу, тис. чол.	12	102	516	607	541	526	522	493

– **По-друге**, на рівні первинної ланки медико-санітарної допомоги зникає необхідність утримувати значну кількість лікарів-спеціалістів, що є економічно необґрунтованим. У більшості випадків функції лікаря-спеціаліста здатний виконувати лікар загальної практики.

– **По-третє**, запровадження сімейної медицини, як особливої форми надання медичної допомоги, найбільш доцільне в сільській місцевості, що дає змогу зробити медичну допомогу більш доступною для сільських жителів.

Сімейний лікар виконує функції багатьох спеціалістів, що потребує вільного використання сотень лікарських препаратів, тому постає проблема високої компетентності лікаря.

Він обов'язково мусить проживати на території дільниці, яку обслуговує. Станом на 1.01.2007 р. в Україні налічувалось понад 400 закладів сімейної медицини, де працюють 826 фахівців. Понад 50% сімейних лікарів мають загальний стаж роботи за фахом понад 10 років, приблизно 30% – менше 5 років, 50% практикуючих сімейних лікарів на цій посаді – менше одного року. Це й не дивно, адже в нашій країні сімейна медицина робить тільки перші кроки. Більшість (68%) сімейних лікарів у віці 25–45 років, що визначає перспективи професійного росту.

Оскільки тільки в перспективі ми перейдемо на сімейну медицину, надання послуг покищо покладено на поліклініки, дільничні і районні лікарні. Таким чином, щоб досягти реальної доступності медико-соціального обслуговування населення, потребує значних змін організація медичного обслуговування.

А поки-що поліклініки мають залишитися окремою структурною ланкою. Така думка ґрунтується насамперед на суто економічних міркуваннях. Залишається невирішеною проблема недостатнього бюджетного фінансування галузі. В 2006 році на підприємства охорони здоров'я із державного бюджету було відпущено коштів лише 9,1% від рівня 1990 року. В результаті більшість медичних послуг надається за кошти громадян.

Значну роль у поліпшенні здоров'я людей відіграють **оздоровчі заклади – санаторії і будинки відпочинку**. В Україні є 520 санаторії, які здатні одноразово прийняти 148 тис. відпочиваючих та 301 будинків відпочинку, розрахованих на 63 тис. чоловік, і 2012 бази відпочинку, розрахованих на 243 тис. чоловік (табл. 17.4).

Санаторні комплекси є в усіх регіонах України, але із загальної кількості місць, що є у них, 27,1% приходить на Автономну Республіку Крим, 12,5% – на Львівську область, 7,1% – на Одеську область, 4% – на Вінницьку і по 3,2% – на Донецьку та Запорізьку області. В інших областях ці показники скромні.

Що стосується **будинків відпочинку**, то із загальної кількості місць у них 43,5% приходить на Автономну Республіку Крим, 16,3% – на Донецьку область, 14,3% – на Херсонську і 6,6% – на

Таблиця 17.4

Динаміка розвитку санаторіїв і закладів відпочинку України

	1985	1990	1995	2000	2002	2004	2006
Санаторії, шт.	517	505	551	549	544	531	520
у них ліжок, тис.	153	154	159	151	151	147	148
Будинки відпочинку, шт.	297	332	294	266	290	302	301
у них місць, тис.	101	115	83	63	63	62	63
Бази відпочинку, шт.	1944	2213	1862	2010	1982	2033	2012
у них місць, тис.	274	302	263	238	236	231	243

Миколаївську області, а в решті областей показники набагато скромніші.

До 1990 року всі санаторії і будинки відпочинку працювали на протязі всього року, а нині вони працюють в основному в теплий період року — з травня по жовтень.

Матеріально-побутовий комплекс

Матеріально-побутовий комплекс представлений:

а) житлово-комунальним господарством, яке охоплює житлове господарство, водопостачання, водовідведення, теплопостачання, газопостачання, електрифікацію;

б) службою побуту — різні ательє, майстерні, пральні, хімчистки, душові, перукарні, прокатні пункти;

в) торгівлею і громадським харчуванням — ринки, магазини, ларьки, їдальні, кафе, ресторани.

Житлово-комунальне господарство забезпечує необхідну основу проживання людей, задоволення потреби людей у житлі, позитивно впливає на шлюбність, народжуваність, зміцнення здоров'я населення.

Станом на 1.01.2007 року житловий фонд України перевищив 1,0 млрд м² загальної житлової площі, 29,6% цієї площі знаходилось у власності держави, колективних і житлово-будівельних підприємств і 71,6% — знаходиться у приватній власності громадян.

Із загальної кількості житла 67% — міській житловий фонд і 36% — житло сільської місцевості, а решта — селища міського типу.

Середня забезпеченість населення житлом в розрахунку на одного жителя становить 22,2 м², у тому числі в сільській місцевості — 25,0 м².

Якість житла. Збудовано до 1943 р. — 22,6%, за 1944–1970 рр. — 49,1%, у 1971–1980 рр. — 15,9%, за 1981–1990 рр. — 9,5%, і після 1990 р. — 2,9%.

Всього побудовано у довоєнний період і в період відбудови народного господарства — 71,7% житла, яке нині не відповідає потребам часу.

Із загальної кількості наявного житла побудовано: із цегли — 30,1%, дерева — 24,3%, саману — 17,1%, із змішаних будматеріалів — 27,9%.

Таким чином в країні лише менше третини житлового фонду побудовано із добротних матеріалів.

У 1990 р. в країні було побудовано із 17,4% млн м² житла, в 1995 р. — 8,7 млн м², а в 2004 р. — 7,6 млн м², а в 2006 р. — 8,6 млн м², або у 2,0 рази менше, ніж будувалось у 1990 р.

Важливою проблемою в житловому господарстві країни є заміна колишніх “хрущовок” на сучасне житло. Вирішення цієї проблеми потребує значних матеріальних витрат та великої організаційної роботи.

Важливим показником житлово-комунального господарства є благоустрій житла, який значно різниться у сільській місцевості і в містах. Зі збільшенням введення в експлуатацію нового житла в цілому покращується рівень благоустрою і населених пунктів. У 2005 р. водопроводом, приміром, було оснащено 56,2% загальної площі, 56,2% — центральним опаленням, полови-

Таблиця 17.5

Питома вага загальної площі житлового фонду, обладнаної комунальними зручностями, %

Рік	Питома вага загальної площі, обладнаної					
	водопроводом	каналізацією	центральним опаленням	газом	гарячим водопостачанням	ваннами
1995	50,5	47,3	47,9	79,9	35,0	44,1
1996	52,8	49,6	50,1	80,1	37,1	46,5
1997	53,4	50,4	51,2	81,1	37,1	47,4
1998	53,8	50,8	51,7	81,0	38,0	47,7
2000	54,2	51,4	52,8	81,9	38,6	48,4
2001	54,4	51,9	53,7	82,9	39,0	48,6
2002	54,9	52,4	54,2	82,4	39,2	49,2
2003	55,2	52,7	54,7	82,4	39,0	49,5
2004	55,4	53,1	55,1	82,7	39,3	49,8
2005	56,2	53,8	56,2	82,6	40,0	50,5

* Джерело: <http://ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2006/zf/zf-u/2005-u.html>

на житла — ваннами. Однак, порівнюючи із країнами з соціально орієнтованою економікою, рівень благоустрою житла залишається ще низьким. Скажімо, лише 40% загальної площі житлового фонду має гаряче водопостачання (табл. 17.5).

Особливо низьким є показники у сільській місцевості де гарячим водопостачанням житловий фонд забезпечений менше ніж на 5%. У цілому рівень благоустрою житлового фонду в Україні не відповідає європейським стандартам. У країнах з високорозвиненою економікою більшість показників наближається до 100%, що свідчить про значну роботу в службі житлово-комунального господарство у напрямку підвищення основних показників обладнання комунальними зручностями до рівня благоустрою житлового фонду в розвинутих країнах світу.

Побутове обслуговування повинно забезпечити поліпшення умов життя населення.

Галузь об'єднує понад 20 окремих підгалузей, які надають населенню понад 900 видів послуг. Обсяг реалізації побутових послуг населенню становила в 2006 р. — 1096,5 млн грн, в тому числі в сільській місцевості 17,0 млн грн. Тобто в сільській місцевості побутове обслуговування населення майже розпалось.

Найбільша частка послуг припадає на транспортні послуги, ремонт і технічне обслуговування транспортних засобів, ремонт і будівництво житла, ремонт одягу і взуття, ремонт радіотелевізійної апаратури.

Із загальної кількості послуг 12,3% приходить на технічне обслуговування транспорту, 8,3% — послуги перукарень, 9,4% — перевезення вантажів для населення, 7,5% — виготовлення металовиробів, 4,5% — ремонт одягу і взуття.

Характерною особливістю цієї галузі є те, що відкрилось дуже багато приватних майстерень, які працюють практично в тіні без всяких преїскурантів і розцінок та надання документів за оплату за виконані роботи.

Комплекс торгівлі і громадського харчування задовольняє особисті потреби населення у товарах та харчуванні. Роздрібний товарооборот визначається обсягом проданих товарів

населенню через роздрібну торгову мережу і підприємства громадського харчування усіма діючими підприємствами всіх форм власності.

Товарооборот роздрібною торгівлі відображає один з основних аспектів рівня життя населення — купівельну спроможність.

За останні роки купівельна спроможність громадян дещо зростає.

Характерною особливістю торгівлі і громадського харчування в нинішніх умовах є те, що змінився статус таких підприємств. Практично не залишилось їдалень, замість них зросла мережа кафе, буфетів, ресторанів, закусочних, які діють на автостанціях, вокзалах, на автозаправних станціях, на ринках та в інших людних місцях. Розвивається і мережа підприємств громадського харчування швидкого обслуговування.

Комплекс торгівлі і громадського харчування задовольняє перш за все особисті потреби населення. Забезпечення об'єктами торгівлі в радянські часи планувалось відповідно до чисельності населення. У результаті в усіх районах і населених пунктах були магазини, які реалізували різні види продукції. З прийняттям закону України “Про власність” всі ці магазини були приватизовані і через 5 років згідно із законом власники змінили їх статус. В результаті продовольчі магазини та магазини, які продавали овочі та м'ясо, перепрофільовано на інші види торгових підприємств, або здано в оренду.

Якщо в 1990 р. в країні було 145,7 тис. підприємств роздрібною торгівлі, в тому числі 72,1 тис. підприємств державної форми власності і 73,6 тис. комунальної, то у 2006 р. їх залишилось 73,6 тис., в тому числі державної форми власності лише 2,1 тис. (табл. 17.6 та рис. 17.3).

Разом з тим з'явилося багато супермаркетів, але вони розміщені в основному на околицях міст і для значної частини населення просто недосяжні.

Широкого розповсюдження набув розвиток ринків з реалізації як продовольчих, так і не продовольчих товарів.

Товарооборот роздрібною торгівлі відображає один з аспектів рівня життя населення — купівельну спроможність.

Ось статистична інформація. Якщо в 1990 р. в розрахунку на

Таблиця 17.6

**Динаміка розвитку підприємств роздрібної торгівлі
в Україні за 1985–2006 рр.**

	1985	1990	1995	2000	2002	2004	2006
Підприємства роздрібної торгівлі, тис. шт.	142,0	145,7	133,7	103,2	89,3	78,5	73,6
з них розташовані: у міській місцевості	83,1	85,2	82,0	69,8	61,4	55,0	52,9
у сільській місцевості	58,9	60,5	51,7	33,4	28,0	23,5	20,7
За формами власності: приватна	—	—	105,4	90,6	78,6	69,8	66,0
державна	71,0	72,1	15,6	4,4	3,4	2,2	2,1
комунальна	71,0	73,6	12,7	8,2	7,3	6,5	5,5
Ресторанне господарство							
Всього, тис. шт.	н/д	н/д	40,3	33,1	30,6	27,9	26,8
За формами власності: приватна	—	—	24,2	26,0	23,8	21,2	20,4
державна	н/д	н/д	9,0	3,9	3,6	3,8	3,6
комунальна	н/д	н/д	7,0	3,2	3,2	2,9	2,8
Кількість ринків із продажу споживчих товарів, шт.	1565	1576	1282	2514	2863	2869	2886

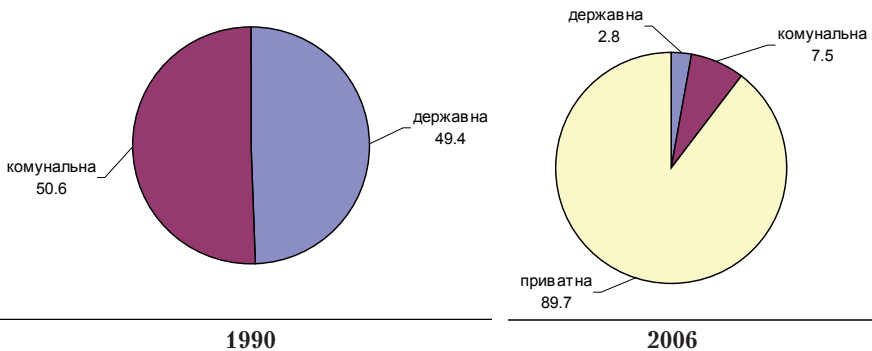

Рис. 17.3. Зміни структури форм власності підприємств роздрібної торгівлі

душу населення продавалось товарів на 1140 крб., або на 2018 доларів США, то в 2006 р. — відповідно на 2777 грн, або на 550 доларів США, або у 3,9 разів менше (табл. 17.7). І ця інформація не відповідає дійсності, оскільки значна частина товарів реалізується через торговельні точки, які реалізують продукцію, не використовуючи касові апарати, тобто працюють у тіні. Основне завдання держави в цій сфері — легалізація торговельної діяльності.

Таблиця 17.7

Роздрібний товарооборот на душу населення

	1990 крб	2000 грн	2002 грн	2004 грн	2006 грн
Всього	1140	585	825	1424	2777
Продовольчі товари	530	304	395	625	1062
Промислові товари	610	284	428	799	1715

17.3. Проблеми і перспективи розвитку соціальної сфери України

Вихід економіки держави з кризи в значній мірі залежить від глибокої перебудови соціальної сфери. Важливим пріоритетом на наступні роки є здійснення політики зростання доходів та реформування системи оплати праці (перехід на погодинну оплату), подолання існуючого нині штучного зниження вартості робочої сили та недопустимо низького рівня соціальних витрат.

За роки радянської влади в 1990 р. 46,4% витрат бюджету використовувалось на соціально-культурні заходи та науку, в тому числі 15,3% — на науку і освіту, 8,6% — на охорону здоров'я і 2% на культуру і мистецтво.

У 2001 р. у зв'язку із різким скороченням обсягів витрат бюджету на соціально-культурні заходи і науку асигнувалось 25,8% бюджетних витрат, в тому числі 8% — на науку і освіту, 2% на

охорону здоров'я і 0,3% на культуру і мистецтво. В тому ж році за обсягом витрат у доларовому обчисленні на соціально-культурні заходи і науку витрачалось лише 9,0% від обсягів витрат у 1990 р., а на науку і освіту — 8,1% , на охорону здоров'я — 3,7%, культуру і мистецтво — 2,2%.

Таке різке скорочення витрат на соціальну сферу вплинуло на стан справ у цій сфері людської діяльності. Значна частина підприємств перейшла на оплатну форму, а деякі змінили форму власності.

В останні роки фінансування дещо поліпшилось і за структурою витрат у 2006 р. було майже таким, яке було до 1990 р., але обсяги фінансування становлять всього по витратах бюджету 71,4% від рівня 1990 р., а на соціально-культурні заходи і науку 55,7%.

Таким чином, фінансування на соціально-культурні заходи покищо становить лише половину рівня фінансування 1990 р.

У перспективі в процесі реформування бюджетних коштів слід збільшити видатки на соціальний захист населення та розвиток соціальної сфери — медицини, освіти, науки та житлового будівництва для соціально не захищених верств населення.

В галузі охорони здоров'я необхідно:

- по-перше, передбачається поетапне збільшення асигнувань на цю галузь;
- по-друге, добитись формування керованого розвитку платних медичних послуг;
- по-третє, затвердження гарантованого рівня безоплатного медичного обслуговування для соціально не захищених верств населення.

В галузі освіти передбачається:

- по-перше, закінчити перехід на ступеневу професійно-технічну та вищу освіту;
- по-друге, розвивати різні форми організації дошкільної освіти;
- по-третє, заохочувати демократизацію навчально-виховного процесу та розвиток недержавних навчальних закладів;

- по-четверте, вирішити питання запровадження механізму пільгового кредитування студентів на період навчання їх у вищій школі.

В галузі житлового господарства намічається:

- по-перше, різко збільшити обсяги введення житла;
- по-друге, зробити його доступним для різних верств населення, створивши такі умови, за яких кожен громадянин міг би користуватись кредитом за незначний банківський процент, або брати його в оренду;
- по-третє, будувати соціальне житло для соціально не захищених верств населення;
- по-четверте, для пільгових категорій населення проводити будівництво житла за принципом 50 × 50, тобто 50% вносить майбутній господар, а 50% – за рахунок держави.

В галузі побутового обслуговування необхідно:

- по-перше, провести комплекс заходів по відродженню служби побутового обслуговування у сільській місцевості;
- по-друге, розширити кількість видів послуг, які б сприяли веденню підсобного господарства (обробіток присадибних ділянок, випасання худоби, заготівля кормів, транспортні послуги, ремонт транспортних засобів і побутової техніки, будівельні роботи, ремонт і виготовлення металовиробів та ін.).

Соціальна сфера, задовольняючи потреби населення в культурних цінностях, освіті, охороні здоров'я, комунальному обслуговуванні, сприяє розв'язанню таких соціальних завдань, як формування гармонійно розвинутої особистості, ліквідації культурно-побутових розбіжностей між містом і селом, між соціальними групами населення та раціональній зайнятості трудового потенціалу країни.

В галузі фізичної культури і спорту намічається:

- забезпечити доступність всіх верств населення до занять масовим спортом шляхом розвитку інфраструктури і організації фізкультурно-оздоровчої та спортивно-масової роботи за місцем навчання, роботи, проживання та відпочинку громадян;

- забезпечити розвиток мережі спортивних шкіл і клубів;
- розробити та забезпечити неухильне дотримання нормативів забезпеченості населення спортивними спорудами;
- збільшити обсяги видатків з бюджетів усіх рівнів та позабюджетного фінансування у сферу фізичної культури і спорту.

Контрольні запитання

1. Роль соціальної сфери і її склад.
2. Соціально-культурний підкомплекс, роль і динаміка розвитку.
3. Оздоровчий комплекс, роль і динаміка розвитку.
4. Матеріально-побутовий комплекс, стан розвитку.
5. Житлово-комунальне господарство, стан розвитку.
6. Проблеми і перспективи розвитку соціальної сфери України.

Рекомендована література

1. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну. — М.: Прогресс — Традиция, 2000.
2. Національна доктрина розвитку освіти України у ХХІ столітті. — К.: Шкільний світ, 2001.
3. Ковалевський М.М. Соціологія. Т. 1. — С-Пб., 1910. — С. 5.
4. Паламарчук В.М. Соціальна стратегія в Україні в період здійснення економічних реформ. — К.: Інститут стратегічних досліджень, 1993. Вип. 11.
5. Скуратовський В., Полій О., Лібанова Е. Соціальна політика. — К.: Вид-во УАДУ, 1997. — 360 с.
6. Куценко В.І., Богун Л.Г. Соціальна сфера регіону. — К.: РВПС НАН України, 1997.
7. Статистичний щорічник України за 2006 р. — К.: Консультант, 2007.

18. Виробничі комплекси і їх роль у розвитку економіки України

Розглядаються наступні питання:

18.1. Територіально-виробничі комплекси та їх роль у розвитку продуктивних сил

18.2. Міжгалузеві комплекси та їх роль у розвитку економіки України

18.1. Територіально-виробничі комплекси та їх роль у розвитку продуктивних сил

Територіально-виробничий комплекс слід розглядати як сукупність елементів усіх сфер продуктивних сил і виробничих відносин. Основою формування і функціонування територіально-виробничих комплексів є ефективне використання усіх ресурсів, спеціалізація і кооперування виробництва, створення максимально зручних умов для життя і праці людей.

Основними передумовами економічної ефективності територіально-виробничих комплексів виступають:

а) широке залучення в господарський оборот природних, економічних, сировинних і трудових ресурсів з метою виконання народногосподарського завдання;

б) раціональний поділ праці між окремими ланками комплексу і поглиблення спеціалізації підприємств;

в) формування єдиної транспортної системи з метою ефективності транспортних перевезень у межах підприємств;

г) централізація допоміжних і обслуговуючих виробництв і соціальної інфраструктури з метою їх спільного використання;

д) створення потужної бази будівельної індустрії.

Всі територіально-виробничі комплекси групуються на підгрупи – мікрорайонні і підрайонні.

Мікрорайонні комплекси діляться на локально-кущові і локально-міські.

Локально-кущові комплекси найчастіше зустрічаються як утворення в межах однієї або двох суміжних галузей. Часто декілька споріднених підприємств або один комбінат розчленовані за технологічною схемою, розміщуються поблизу в малих містах. Ці малі міста утворюють виробничо-територіальний кущ із певною спеціалізацією і тісними внутрішніми виробничими зв'язками.

Так, наприклад, створення локальних кущових комплексів у машинобудуванні забезпечує кооперування на основі розчленування спеціалізованих підприємств для виготовлення окремих деталей і вузлів. Спеціалізований машинобудівний кущ обов'язково формується навколо головного складального підприємства.

Аналогічна ситуація і в агропромисловому комплексі, де навколо консервного підприємства формуються підприємства, що виробляють необхідну для консервування продукцію.

В результаті створення локальних кущових комплексів мікрорайонів вирішується проблема зайнятості трудових ресурсів, а також підвищення життєвого рівня населення малих міст.

Локальні міські комплекси функціонують в середніх і великих містах. У великих промислових центрах працюють сотні підприємств різних галузей. Звичайно, всі вони не можуть мати між собою тісні внутрішні зв'язки. Головна вимога ефективного розвитку великих міст — створення раціональної системи виробничих зв'язків між провідними підприємствами окремих галузей для досягнення поєднання виробництв всього комплексу.

Підприємства-гіганти, розміщені у великих містах, — важливі виробничі одиниці, вони активно впливають на економічний, політичний і культурний розвиток міст, на ріст виробництва, його структуру, на внутрішньоміське розселення, на географію внутрірайонних і міжрайонних зв'язків.

Комплекси підрайонів бувають галузеві і міжгалузеві.

Галузеві комплекси виникають на базі взаємозалежних виробництв однієї великої галузі. Вони охоплюють широке коло споріднених виробництв, що можуть бути зосереджені в певному регіоні. Зосередження однорідних підприємств і галузей в регіонах називають галузевими комплексами. Вони можуть

формувався на базі певних родовищ корисних копалин і галузей їх переробки або на основі розвитку галузей сільського господарства і переробки сільськогосподарської продукції.

Об'єднання промислових підприємств проводиться за такими принципами:

- 1) технологічна спільність виробничих процесів і однорідність випущеної продукції;
- 2) розвиток кооперативних зв'язків між головним підприємством і його філіалами;
- 3) послідовна переробка сировини на основі комбінування виробничих процесів.

У деяких галузях технологічні процеси настільки тісно взаємопов'язані, що вони не можуть бути віддалені один від одного, і в одному підприємстві поєднуються різні виробничі процеси на основі послідовної обробки сировини. Прикладом такого комбінування може бути кольорова металургія, лісове і сільське господарство.

В кольоровій металургії сировина містить багато різних компонентів, що потребує організації виробництва в багатьох напрямках, а відходи основного виробництва, як правило, використовуються у хімічній і лакофарбовій промисловостях.

У лісовому господарстві, де на базі використання відходів створюються підприємства з виробництва деревностружкових плит, фанери, продукції лісохімії, — смол, дьогтю, метилового спирту, оцту, кормових дріжджів та ін.

В сільському господарстві повсюдно успішно розвиваються поєднання рослинництва та тваринництва. Таке поєднання позитивно впливає на розвиток обох галузей — тваринництво дає цінне органічне добриво, а одержує від рослинництва високоякісні та дешеві корми.

Таке ж поєднання можливе і в інших галузях народного господарства. При правильному підході до вирішення проблеми отримується необхідний результат.

Дуже багато невирішених проблем є у таких галузях добувної промисловості, як вугільна і залізорудна, де не повністю вирішено питання ефективного використання відходів збагачувальних фабрик.

За ступенем розвитку галузеві комплекси ділять на ті, що проходять початкову стадію розвитку, і всебічно розвинуті.

За галузями групування різних видів діяльності територіальні виборчі комплекси поділяють на виробничі і невиробничі.

Виробничі територіально-виробничі комплекси — ті, що беруть участь у створенні валового внутрішнього продукту. До таких галузей відносяться: промисловість, сільське господарство, лісове господарство, будівництво, вантажний транспорт і зв'язок у тій частині, що обслуговує підприємства виробничої сфери, матеріально-технічне постачання і збут продукції.

До невиробничих територіально-виробничих комплексів входять: житлово-комунальне господарство, побутове обслуговування населення, пасажирський транспорт, зв'язок, який обслуговує невиробничу сферу і населення, заклади охорони здоров'я; фізичної культури; соціального забезпечення; освітні і культурні заклади; мистецтво; кредитування; державне управління; партійні і громадські організації.

Ці заклади створюють всі умови для ефективного використання трудового потенціалу та підвищення рівня життя населення.

18.2. Міжгалузеві комплекси та їх роль у розвитку економіки України

На сучасному етапі суспільного розвитку, якому притаманне прискорення темпів науково-технічного прогресу, з однієї сторони, та загострення ресурсно-екологічної ситуації — з іншої, вимагає досягнення кардинальних змін у структурних перетвореннях, орієнтації на ефективний пошук нових можливостей щодо ресурсозбереження в усіх сферах господарської діяльності.

На цьому шляху великого значення набуває удосконалення управлінських процесів, можливість кооперування виробництва з метою формування господарських систем як першооснови ефективного вирішення нагальних соціально-економічних проблем, налагодження тісних міжрегіональних і міжгалузевих зв'язків.

Міжгалузеві комплекси — це поєднання економічно взаємопов'язаних галузей на основі міжвідомчих зв'язків, у яких підприємства різних відомств мають певну самостійність. Такі виробничі утворення формуються навколо головної галузі і разом з нею беруть участь у територіальному поділі праці.

Формування міжгалузевих комплексів базується в основному на економічних факторах, але перевага віддається виробничим зв'язкам, що виникають при поставках сировини, готової продукції, а також при комбінуванні виробництва, кооперуванні галузей і підприємств. На основі виробничих зв'язків у межах кожного регіону функціонують такі міжгалузеві комплекси, як паливно-енергетичний, транспортно-економічний, машинобудівний, будівельний, лісопромисловий, агропромисловий та ін., що характеризуються широкою спеціалізацією, мають великий набір різних ланок виробництва.

Всі міжгалузеві комплекси функціонують у межах регіону як елементи єдиного структурного утворення. І у більшості випадків їх називають підсистемами регіонів.

За видами міжгалузеві комплекси поділяються на ***родові***, ***видові*** та ***підвидові***.

Родові міжгалузеві комплекси формуються як великі сфери людської діяльності без поглиблення їх галузевого розчленування. Це системи, що виділяються на основі попарного поєднання великих сфер господарської діяльності. У більшості випадків це науково-виробничі об'єднання в межах регіону або навіть держави.

Видові міжгалузеві комплекси формуються із підприємств однієї сфери господарства, але різних його секторів. Прикладом такого об'єднання може бути агропромисловий комплекс, який об'єднує виробництво сільськогосподарської продукції, її промислового переробку і реалізацію.

Підвидові міжгалузеві комплекси — це виробничі об'єднання представлені кількома галузями певного сектора економіки — промисловістю, сільським господарством, транспортом і т.ін. Прикладом підвидової системи може бути виноградарсько-виноробний, цукровиробний, плодо-консервний, молокопереробний, м'ясопереробний та інші комплекси.

Міжгалузеві комплекси часто виділяються на основі сукупності кількох галузей. Підприємства цих галузей спрямовуються на розв'язання певної народногосподарської проблеми. Одним з таких міжгалузевих комплексів може бути продовольчий комплекс держави, який охоплює такі галузі: виробництво сільськогосподарської продукції рослинництва і тваринництва; харчову промисловість, яка переробляє сільськогосподарську сировину; рибне господарство; виробництво засобів виробництва для продовольчого комплексу; обслуговуюче виробництво (оптово-роздрібна торгівля продовольчими товарами, громадське харчування, підготовка кадрів для всіх сфер комплексу і науково-дослідні організації цього комплексу).

Міжгалузеві промислові комплекси охоплюють також гірничодобувну, рудно-металургійну, паливно-енергетичну, машинобудівну, хімічну, будівельну, лісопромислову, легку промисловість та ін.

Залежно від просторових масштабів міжгалузеві комплекси поділяються на ***народногосподарські*** та ***територіальні***.

Народногосподарські міжгалузеві комплекси функціонують як міжгалузеві утворення в структурі всього народного господарства країни і повинні вирішувати важливі загальнодержавні проблеми. З метою ефективного вирішення певних проблем в країні розробляються відповідні програми, — програма розвитку паливно-енергетичного, металургійного, машинобудівного, продовольчого комплексу, легкої промисловості, радіоелектроніки і т.ін.

Територіальні міжгалузеві комплекси — це підсистеми народногосподарських комплексів, які функціонують на певній території. Вони бувають ***регіональні*** і ***локальні***.

Регіональні міжгалузеві комплекси діють на макро-, мезо- і мікрорівнях. Макро- — це групування, що діють в межах країни, мезо- — у межах адміністративних областей, які поділяються на мікрорайони.

Локальні міжгалузеві комплекси функціонують у межах низових адміністративних районів. На локальній території чітко проявляється дія економічних, демографічних та інших структурних елементів.

Ядром локального комплексу виступає організаційно-господарський центр, що обумовлює його розвиток і існування як цілісної системи, або окреме підприємство, біля якого формується певна виробнича зона. Наприклад, Калитянський відгодівельний комплекс Броварського району на Київщині виступає ядром комплексу, а біля нього діють комбикормовий завод, агропідприємство по виробництву кормів та ін.

Рівень діяльності міжгалузевих комплексів і їх регіональних утворень дозволяє визначити рівень розвитку виробництва, транспорту, сфери обслуговування, чисельність і розподіл трудових ресурсів, рівень споживання ресурсів.

Так, наприклад, створення локальних комплексів у машинобудуванні забезпечує ефективне кооперування підприємців для виготовлення деталей і вузлів. Спеціалізований машинобудівний комплекс формується навколо головного складального підприємства. В результаті створення таких мікрорегіональних комплексів вирішується проблема зайнятості трудових ресурсів та підвищення матеріального і культурного життя населення певної території.

Найбільш ефективно локальне розміщення виробництва в легкій промисловості. В текстильній промисловості найбільш доцільно створювати спеціалізовані ткацькі підприємства в безпосередній близькості одне від одного, а фарбувальне — в центрі прядильних фабрик. Тут основним виступає фарбувальне підприємство.

Аналогічна ситуація і в агропромисловому комплексі, де на базі переробної промисловості створюються міжгалузеві агропромислові формування: цукробурякові, виноградарсько-виноробні, овочеконсервні, молокопереробні, м'ясопереробні та інші види формувань. Переробні підприємства переважно отримують сировину з декількох сільськогосподарських підприємств.

У більшості сільськогосподарські підприємства виробляють декілька видів продукції і є одночасно членами багатьох міжгалузевих формувань.

Таким чином, кожен міжгалузевий комплекс об'єднує ряд вузькоспеціалізованих галузевих утворень, які виконують певну

функцію у розробці проектів ефективного функціонування галузей та їх реалізації з метою покращення економічних показників всіх господарюючих суб'єктів.

Контрольні запитання

1. Основні передумови економічної ефективності територіально-виробничих комплексів.
2. Мікрорайонні комплекси.
3. Галузеві комплекси.
4. Міжгалузеві комплекси та умови їх формування.
5. Види міжгалузевих комплексів.
6. Поділ міжгалузевих комплексів залежно від просторових масштабів.

Рекомендована література

1. Територіальна організація продуктивних сил / За ред. М.О. Ковтонюка, Є.П. Качана, М.О. Петриги. — К.: НМКВО, 1992.
2. Іщук С.І. Територіально-виробничі комплекси і економічне районування (Методологія, теорія). — К.: Укр. фін. ін-т менеджменту і бізнесу, 1996.
3. Розміщення продуктивних сил України / За ред. проф. Е. П. Качана. — К.: Юридична книга, 2002.
4. Дорогунцов С.І., Пітюренко Ю.І., Олійник Я.Б. та ін. Розміщення продуктивних сил. — К.: КНЕУ, 2000.
5. Іщук С.І. Розміщення продуктивних сил і територіальна організація виробництва. — К.: Задруга, 2002.

19. Економіка регіонів України та регіональна економічна політика

Розглядаються наступні питання:

- 19.1. Сутність регіональної економіки*
- 19.2. Економіка регіонів та особливості регіонального розвитку*
- 19.3. Регіональна економічна політика України та управління економічним розвитком*
 - 19.3.1. Сутність державної регіональної економічної політики*
 - 19.3.2. Основні принципи державної регіональної економічної політики*
 - 19.3.3. Механізм реалізації державної регіональної економічної політики*
 - 19.3.4. Особливості розміщення продуктивних сил за умов ринкової економіки*
 - 19.3.5. Основні напрямки розвитку продуктивних сил України*

19.1. Сутність регіональної економіки

Економіка — це наука про вміння раціонально вести господарство, незалежно на якому рівні, — підприємства, населеного пункту, області та країни в цілому.

Економіка країни — це складний механізм народногосподарського комплексу, основу якого складають окремі галузі та система суспільних відносин, спрямованих на виробництво матеріальних благ, які забезпечують створення належних умов для існування людини.

Оскільки господарство країни являє систему складових певних територій — регіонів, то з поняттям «регіон» пов'язаний і термін «регіональна економіка» і у її сфері повинно бути як

матеріальне виробництво, а це — промисловість, сільське господарство, будівництво, вантажний транспорт, так і діяльність, яка забезпечує життєдіяльність суспільства, тобто її соціальна сфера.

Таким чином, економіка регіонів — це частинка економіки країни.

Для функціонування регіональної економіки необхідно:

а) комплексність економічного, екологічного та соціального розвитку;

б) єдність процесів природокористування та охорони навколишнього середовища;

в) відповідність системи розселення демографічній ситуації та розміщенню виробництва;

г) цілісність системи соціальної інфраструктури;

д) поєднання територіального та галузевого управління об'єктами.

Характеристику регіону визначає його економічний потенціал, який характеризується вартістю основних фондів, величиною національного прибутку та абсолютними розмірами виробництва життєво важливих видів продукції.

Оскільки в нинішніх умовах споживчий ринок диктує умови господарської діяльності, визначає її доцільність і ефективність, примушує виробників випускати продукцію і виконувати роботи та послуги, визначені виключно питаннями потреби, тому слід враховувати значні відмінності регіонів щодо їх демографічних, природних та соціально-економічних умов та рівня доходів населення.

Все це свідчить, що при впровадженні складових ринкової економіки і здійсненні управління народним господарством потрібний перехід до територіальної (регіональної) системи державного управління, який потребує чіткого розмежування функцій держави і регіону.

Тому основними напрямками розвитку регіонів мають бути:

У сфері виробництва:

а) раціональне використання виробничого, науково-технічного і ресурсного потенціалу;

б) створення сприятливих умов для розміщення і ефективного функціонування виробничих об'єктів, розвиток територіальної виробничої інфраструктури та міжгалузевих проєктів, виконання робіт загальнобудівельного профілю і т.ін;

в) розширення територіальних виробничо-господарських комплексів;

г) відлагодження спільної діяльності підприємств, внутрі-регіональний розподіл праці, спеціалізація і кооперування;

д) керівництво підприємствами місцевої промисловості, координування на випуск продукції і надання послуг внутрі-регіонального характеру.

У соціальній сфері:

а) забезпечення розвитку соціальної інфраструктури;

б) здійснення комплексу заходів для відтворення населення;

в) ефективне використання трудових ресурсів;

г) підтримка сприятливого середовища для проживання і роботи людей;

д) сприяння розвитку закладів освіти, охорони здоров'я, спорту, мистецтва;

е) задоволення потреб у продуктах харчування, товарах і послугах.

Ефективне вирішення передбачених напрямків в регіонах можливо в процесі роботи на всіх рівнях і в усіх ланках суб'єктів господарської діяльності.

19.2. Економіка регіонів та особливості регіонального розвитку

На сучасному етапі управління народним господарством з метою підвищення ефективності виробництва передбачається поєднання народногосподарського підходу з розвитком економічних районів та адміністративних областей.

Економічний район – це цілісна складна територіальна система продуктивних сил, що виступає нерозривною ланкою,

складовою частиною єдиного господарського комплексу країни і виконує певну функцію в рамках національного ринку.

В нашій країні, де поки що офіційно не проведено економічне районування, а діє лише адміністративне районування, роль регіону відіграють області та райони. До складу України входять 24 області, Автономна Республіка Крим, два міста республіканського підпорядкування — Київ та Севастополь, 490 районів. Різні території України мають свої особливості та відмінності як щодо економічного розвитку, так і в соціальному, історичному та мовному аспектах.

Нині в Україні склалися реальні передумови для розробки та реалізації соціально-економічної політики як на загальнодержавному, так і на регіональному рівнях. Саме відсутність власної регіональної політики призвів до значних диспропорцій у регіональній структурі економіки держави, нагромадження економічних та соціальних проблем.

Для розв'язання цих проблем постає необхідність створити умови для оптимальної економічної самостійності регіонів, вжити організаційні, правові та економічні заходи для забезпечення ефективного районування.

Основні показники, що характеризують рівень економічного розвитку регіонів:

- 1) розмір території;
- 2) чисельність населення;
- 3) вартість основних засобів;
- 4) виробництво валового регіонального продукту;
- 5) виробництво продукції промисловості;
- 6) виробництво продукції сільського господарства (рослинництво і тваринництво);
- 7) експорт товарів і послуг;
- 8) імпорт товарів і послуг.

Аналіз виробничого і трудового потенціалу регіонів України та результатів їх економічної діяльності за останні роки свідчить, що в країні є значні відмінності між регіонами (табл. 19.1).

За розміром території: при середньореспубліканському показнику 4% на Чернівецьку область припадає 1,3%, Закар-

патську — 2,1%, Івано-Франківську і Тернопільську — по 2,3%. Найбільші області Одеська — 5,5%, Дніпропетровська і Чернігівська — 5,3%, Харківська — 5,2%.

За чисельністю населення: найменше його у Чернівецькій області — 1,9%, Волинській — 2,2%, Тернопільській і Рівненській — по 2,4%, Закарпатській — 2,6%, Івано-Франківській — 2,9%. Найбільше населення у Донецької області — 9,9%, Дніпропетровській — 7,4%, Харківській — 6,0%.

За вартістю основних засобів: на Чернівецьку область приходить 1,2%, Волинську і Тернопільську — по 1,3%, Закарпатську — 1,4%. На Донецьку область приходить — 12%, Дніпропетровську — 9,9%, Харківську — 7,3%.

За виробництвом валового регіонального продукту у фактичних цінах. На Чернівецьку область припадає 1%, Тернопільську — 1,3%, Волинську — 1,5%, Закарпатську і Херсонську — по 1,6%, Ровенську, Житомирську і Кіровоградську — по 1,7%.

Найбільша частка виробництва валової доданої вартості приходить на м. Київ — 17,2%, Донецьку область — 12,4%, Дніпропетровську — 8,8%, Одеську — 5,3%.

За виробництвом продукції промисловості в Чернівецькій області частка її виробництва становить 0,4%, в Тернопільській — 0,6%, Закарпатській — 0,7%, Кіровоградській і Херсонській — по 0,8%, у Волинській і Житомирській — по 1,1%, у Рівненській і Хмельницькій областях — по 1,2%. На Донецьку область приходить 21,2%, Дніпропетровську — 14,1%, Запорізьку — 8,2%, Луганську — 7,6%.

За виробництвом продукції сільського господарства: на Київську область приходить 6,5%, Вінницьку і Харківську області — по 5,6%, Черкаську, Донецьку і Одеську — по 4,9%, Полтавську — 4,8%.

За експортом товарів: на Тернопільську і Чернівецьку область відповідно приходить по 0,2 і 0,3%, Кіровоградську —

Таблиця 19.1
Частка регіону в загальнодержавних основних соціально-економічних показниках у 2006 р.
 (в процентах)

Регіони	Територія	Кількість наявного населення	Валовий регіональний продукт у фактичних цінах	Основні засоби	Продукція промисловості	Продукція сільськогосподарства	Експорт товарів	Імпорт товарів	Інвестиції в основний капітал
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
По Україні	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Автономна Республіка Крим	4,3	4,2	3,0	4,1	1,5	3,4	1,0	0,5	3,8
Вінницька	4,4	3,7	2,6	2,5	1,7	5,6	1,1	0,7	1,7
Волинська	3,3	2,2	1,5	1,3	1,1	3,3	0,9	1,4	1,4
Дніпропетровська	5,3	7,4	8,8	9,9	14,1	5,8	18,6	8,2	8,3
Донецька	4,4	9,9	12,4	12,0	21,2	4,9	22,9	6,4	9,5
Житомирська	5,0	2,9	1,7	1,9	1,1	3,6	0,8	0,5	1,2
Закарпатська	2,1	2,6	1,6	1,4	0,7	2,6	1,8	2,1	2,0
Запорізька	4,5	4,0	4,2	5,5	8,2	3,2	8,1	4,6	4,2
Івано-Франківська	2,3	2,9	2,2	2,5	1,5	2,9	2,3	1,7	2,2
Київська	4,7	3,8	3,4	3,5	3,3	6,5	1,5	4,4	5,7

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Кіровоградська	4,1	2,3	1,7	1,9	0,8	4,0	0,5	0,2	1,4
Луганська	4,4	5,2	4,2	4,7	7,6	2,8	7,8	1,5	3,7
Львівська	3,6	5,5	4,2	4,6	2,8	5,0	2,1	2,5	5,0
Миколаївська	4,1	2,6	2,3	2,4	2,2	2,7	2,8	1,0	2,6
Одеська	5,5	5,1	5,3	4,9	3,0	4,9	2,0	4,3	6,5
Полтавська	4,8	3,3	3,8	3,7	5,3	4,8	4,9	1,4	4,2
Рівненська	3,3	2,4	1,7	1,6	1,2	3,1	0,8	1,0	2,1
Сумська	3,9	2,7	2,1	2,5	1,9	3,6	1,3	0,6	1,8
Тернопільська	2,3	2,4	1,3	1,3	0,6	3,2	0,2	0,3	0,9
Харківська	5,2	6,0	5,8	7,3	5,3	5,6	2,3	4,3	7,0
Херсонська	4,7	2,4	1,6	2,1	0,8	2,9	0,6	0,3	1,1
Хмельницька	3,4	2,9	1,9	1,9	1,2	4,2	0,6	0,6	1,8
Черкаська	3,5	2,9	1,9	2,2	1,5	4,9	1,3	0,9	0,9
Чернівецька	1,3	1,9	1,0	1,2	0,4	2,1	0,3	0,4	1,0
Чернігівська	5,3	2,5	1,9	2,6	1,6	4,4	0,8	0,6	1,6
м. Київ	0,1	5,5	17,2	9,9	9,1	–	11,5	39,1	16,6
м. Севастополь	0,2	0,8	0,7	0,6	0,4	–	0,3	0,1	0,8

0,5%, Херсонську і Хмельницьку — по 0,6%, Рівненську — 0,8%, Волинську — 0,9, Житомирську і Чернігівську — по 0,8%, Вінницьку — 1,1%, Черкаську — 1,3%, .

На Донецьку область приходить 22,9%, Дніпропетровську — 18,6%, Запорізьку область — 8,1%, Луганську — 7,8% і м. Київ — 11,5%.

За імпортом товарів: на Кіровоградську і Тернопільську області приходить відповідно по 0,2 і 0,3%, Херсонську — 0,3%, Вінницьку, Волинську, Черкаську і Рівненську — по 0,8%, Сумську, Хмельницьку і Чернігівську — по 0,6%, Житомирську — 0,8%, Миколаївську — 1,0%, Луганську — по 1,5%.

На м. Київ приходить 39,1%, Дніпропетровську область — 8,2%, Донецьку область — 6,4%.

За виробництвом валового регіонального продукту в розрахунку на одну особу: у фактичних цінах при загальному показнику виробництв в 2005 р. 9,4 тис. грн, у Чернівецькій і Тернопільській областях вироблено продукції лише на 4,6 тис. грн, у Закарпатській — на 5,3 тис. грн, у Донецькій — 12,5 тис. грн і в м. Дніпропетровську — 11,9 тис. грн, Запорізькій — 10,7, а в м. Києві — на 28,8 тис. грн (табл. 19.2).

Таким чином, у більшості регіонів України по основних соціально-економічних показниках результати значно нижчі середньореспубліканських. Це в основному Західний регіон і центральна сільськогосподарська частина країни.

В той же час деякі регіони — Донецька, Дніпропетровська, Запорізька, Луганська і Харківська області вносить вагомий вклад у виробництво валового регіонального продукту, виробництво промислової продукції та в експорт продукції. Серед вказаних областей особливе місце займає Донецька область, яка за всіма показниками значно перевищує середньореспубліканські показники. На другому місці Дніпропетровська область.

Особливу роль у загальнореспубліканському виробництві відіграє місто Київ, в якому проживає 5,5% населення країни та сконцентровано 9,9% основних засобів, створюється 17,2%

валового регіонального продукту, 11,5% експорту і приймає 39,1% імпорту. На м. Київ приходиться 16,6% інновацій в основний капітал.

З однієї сторони, це дуже добре, що на столицю припадає десята частина основних фондів і виробляється шоста частина валової доданої вартості та п'ята частина імпорту продукції в країну, а з іншої — це порушення принципів розміщення продуктивних сил, що веде до погіршення соціально-економічного становища в інших регіонах країни.

Отже, регіони помітно відрізняються один від одного. Єдність тільки через спільний бюджет, валюту, енергетичну та транспортну системи зовсім не є гарантією реальної єдності. Регіони добровільно й ефективно об'єднуються під дахом центральної влади тільки тоді, коли влада здатна дати їм такі переваги, які їм неможливо одержати поодиночі.

Консолідуючим чинником для українських регіонів може бути тільки така політика центру, яка дасть їм нові можливості реформування і розвитку та гарантує захист цих можливостей.

Це буде неможливо зробити без надання широких економічних свобод територіям, без залучення потужних інтелектуальних та фінансових ресурсів як вітчизняних, так і зовнішніх.

Ефективно розвиватись країна може лише при наявності сильних регіонів. Тому кожний регіон повинен мати власну програму розвитку, націлену на зростання в усіх галузях господарської діяльності і навіть свою конституцію, як в деяких країнах світу.

Значну роль у розвитку регіонів відіграє управлінський аспект. Покищо управління регіонами складається з двох різнорідних систем — виборної у вигляді Рад народних депутатів і їх виконавчих комітетів в областях, містах, селищах та селах, а також призначеної Президентом у вигляді державних адміністрацій на рівні областей і районів. Встановлення єдиної системи управління, яка виключала б двовладдя при керуванні економічним розвитком, сприятиме економічному зростанню, але потребує змін в законодавстві.

Враховуючи той факт, що регіони (області) України дуже різко різняться за розміром і обсягом виробництва продукції,

Таблиця 19.2

**Виробництво валового регіонального продукту
(у фактичних цінах)**

Область	Всього, млн грн			В розрахунку на 1 особу, грн		
	2000	2003	2005	2000	2003	2005
Україна	137993	244497	441452	2788	5114	9372
Автономна Республіка Крим	4085	7309	12848	1937	3633	6460
Вінницька	3802	6167	10207	2104	3534	5966
Волинська	2195	3512	6553	2077	3339	6285
Дніпропетровська	13163	21311	41227	3562	6058	11909
Донецька	17278	30316	58044	3509	6385	12490
Житомирська	2835	4201	7430	1987	3074	5554
Закарпатська	2151	4016	6700	1677	3207	5373
Запорізька	7568	10177	19968	3795	5353	10683
Івано-Франківська	3117	5544	9622	2192	3958	6916
Київська	5926	8129	15362	3255	4513	8673
Кіровоградська	2159	4023	6877	1860	3632	6394
Луганська	6403	9954	19716	2439	3997	8131
Львівська	5850	10047	17192	2159	4049	6657
Миколаївська	3314	5337	9553	2563	4284	7801
Одеська	7072	12792	20762	2828	5245	8619
Полтавська	5712	8853	18099	3423	5533	11574
Рівненська	2513	4053	7263	2118	3475	6269
Сумська	3495	4822	8025	2631	3795	6497
Тернопільська	1853	3098	5137	1605	2741	4603
Харківська	8271	14515	25618	2799	5045	9025
Херсонська	2348	3799	6469	1925	3287	5713
Хмельницька	2949	4699	7958	2028	3337	5764
Черкаська	3179	4565	9014	2203	3309	6681
Чернівецька	1313	2539	4234	1411	2771	4654
Чернігівська	3073	4576	7627	2407	3764	6474
м. Київ	15715	43920	77124	5965	16697	28780
м. Севастополь	654	1724	2823	1682	4557	7452

постає питання про проведення економічного районування з тим, щоб регіони були порівняно рівнозначні. Причому при проведенні цієї роботи слід притримуватись принципів і критеріїв економічного районування з тим, щоб була можливість статистичного моніторингу розвитку регіонів.

19.3. Регіональна економічна політика та управління економічним розвитком

19.3.1. Сутність державної регіональної економічної політики

Державна регіональна економічна політика — це сукупність організаційних, правових і економічних заходів, здійснюваних державою у сфері регіонального розвитку відповідно до нинішніх і стратегічних цілей.

Ці заходи спрямовуються на:

- стимулювання ефективного розвитку і розміщення продуктивних сил окремих регіонів;
- раціональне використання природного, виробничого і трудового потенціалів;
- створення нормальних умов для життєдіяльності населення;
- забезпечення екологічної безпеки.

В цілому регіональна економічна політика характеризується сукупністю цілей, які стоять перед суспільством і визначають її стратегію й тактику. При визначенні пріоритетних напрямів регіональної економічної політики беруться до уваги демографічні, екологічні, виробничі потреби, вирішення яких сприяє економічному піднесенню регіонів.

Основні напрями регіональної економічної політики визначає вищий орган законодавчої влади — Верховна Рада України, яка в процесі розробки бюджету на наступні роки передбачає пріоритети розвитку галузей, затверджує регіональні програми розвитку та розміщення продуктивних сил депресивних (відсталіх) регіонів.

Основною метою державної регіональної економічної політики є:

- збільшення національного багатства країни шляхом ефективного використання природно-ресурсного, трудового і науково-технічного потенціалів кожного регіону і тісної співпраці між ними;
- послідовне здійснення заходів, спрямованих на вирівнювання рівнів соціально-економічного розвитку регіонів з урахуванням ефективності територіального поділу праці, раціоналізації системи розселення, соціальних та інших особливостей;
- підтримка внутрішньорегіональної збалансованості економічного розвитку, екологічного стану, соціально-демографічних та соціально-політичних процесів.

Головним завданням державної регіональної економічної політики є:

В економічній сфері:

- поліпшення функціонування галузей виробництва в ринкових умовах;
- створення сприятливих умов розвитку підприємництва і ринкової інфраструктури при проведенні приватизації державного майна, земельної реформи та інших ринкових перетворень;
- облаштування державних кордонів і налагодження зв'язків між прикордонними регіонами;
- удосконалення економічного районування та узаконення на найвищому рівні мережі економічних регіонів.

В соціальній сфері:

- забезпечення повної зайнятості населення;
- підвищення рівня добробуту та стабілізація рівня життя населення;
- гарантування продовольчої забезпеченості;
- запобігання погіршенню демографічної ситуації і депопуляції населення;
- здійснення заходів щодо продовження життя населення і підвищення його природного приросту.

В екологічній сфері:

- запобігання забрудненню довкілля;
- ефективне використання природних ресурсів;
- екологічно обґрунтоване розміщення продуктивних сил.

19.3.2. Основні принципи державної регіональної економічної політики

Сучасна державна регіональна економічна політика ґрунтується на таких основних принципах:

- забезпечення єдності завдань соціально-економічного розвитку країни та окремих регіонів;
- правове забезпечення економічної самостійності регіонів на основі розмежування повноважень між центральними та місцевими органами влади та органами місцевого самоврядування, підвищення їх відповідальності щодо вирішення завдань життєзабезпечення і комплексного розвитку територій;
- дотримання вимог екологічної безпеки при реформуванні господарських комплексів і розміщенні нових підприємств;
- досягнення економічного та соціального ефекту за рахунок раціонального використання ресурсів, системи управління і розвитку міжрегіональних зв'язків.

Реалізація вказаних принципів сприятиме реформуванню системи управління державним сектором економіки, зміцненню економічної основи місцевого самоврядування і розширенню прав місцевих органів влади у бюджетній сфері.

19.3.3. Механізм реалізації державної регіональної економічної політики

Механізм реалізації державної регіональної економічної політики — це система конкретних економічних важелів, за допомогою яких здійснюється державний вплив на організацію суспільства, забезпечується соціально-економічний розвиток та вдосконалюється структура господарського комплексу регіону.

Основними складовими цього механізму виступають:

а) **Відповідна законодавчо-нормативна база.** Вона визначає взаємовідносини держави і регіонів. Через законодавчу базу держава проводить політику, спрямовану на підвищення економічної самостійності територій. Вона координує діяльність місцевої влади на основі визначення співвідношень державного і місцевих бюджетів.

Державні органи управління можуть впливати на регіональний розвиток через надання регіонам різних заохочувальних премій за спорудження об'єктів, які дозволять покращити економіку регіону, працевлаштувати вивільнених працівників, або поліпшити екологічну ситуацію.

б) **Бюджетно-фінансове регулювання регіонального розвитку.** Доступне державне втручання в господарські процеси, які вимірюються показником питомої ваги державних видатків у бюджеті регіону. Їх висока питома вага свідчить про сильний вплив держави на економіку. У перспективі передбачається розширити права місцевих органів виконавчої влади у бюджетній політиці на основі підвищення ролі місцевих податків і зборів та встановлення науковообґрунтованих нормативів відрахувань до місцевих бюджетів.

в) **Прогнозування і програмування.** З допомогою розробки довгострокових і середньострокових програм розвитку регіонів (районів, областей) досягається планомірність розвитку продуктивних сил, узгоджуються інтереси окремих галузей. На сьогодні розробляються окремі проекти соціально-економічного розвитку Карпатського регіону, Полісся, Поділля та ін., але вони майже не життєві, оскільки відсутні єдині органи управління цими регіонами.

г) **Розвиток різних форм територіальної організації продуктивних сил** (створення спеціальних економічних зон, між-регіональне та прикордонне співробітництво). Створення спеціальних економічних зон дасть змогу збільшити надходження іноземних інвестицій, створити сучасну виробничу, транспортну

і ринкову інфраструктуру, підвищити ефективність використання природних ресурсів. Пільговий режим оподаткування та митного режиму сприятиме зростанню економічної активності об'єктів господарювання.

Особливе місце в регіональній економічній політиці відводиться різним формам прикордонного співробітництва. Створюються зони спрощеного перетину кардону, взаємовигідної торгівлі, добросусідства.

19.3.4. Особливості розміщення продуктивних сил за умов ринкової економіки

Сучасна концепція розміщення продуктивних сил орієнтується на досягнення їх сталого розвитку і передбачає подолання існуючих диспропорцій у територіальній структурі національної економіки, особливостей природно-ресурсного та науково-технічного потенціалів, активізацію господарської діяльності у регіонах на ринкових засадах, забезпечення умов для прискореного розвитку галузей. Положення про розміщення продуктивних сил реалізується на основі прогнозів і державних програм розвитку.

До особливостей розміщення і розвитку продуктивних сил відносяться:

- органічне поєднання державних, регіональних і місцевих інтересів під час розміщення нових об'єктів;
- формування та інтенсивний розвиток об'єктів ринкової інфраструктури з метою створення регіональних ринків виробництва і збуту конкурентоспроможної продукції та послуг;
- пріоритетний розвиток наукомістких виробництв з швидкою окупністю витрат;
- орієнтація на структуру економіки з високою питомою вагою галузей, що працюють на задоволення споживчого сектора економіки;
- розвиток недержавного сектора економіки, зокрема підприємницьких структур.

19.3.5. Основні напрямки розвитку продуктивних сил України

У перспективі основним завданням суспільства повинно бути:

- технічне переоснащення підприємств вугільної, металургійної та хімічної промисловостей, машинобудування та енергетики;
- конверсія оборонних підприємств з метою використання їх потужностей для виробництва цивільної продукції;
- проведення заходів по забезпеченню повної зайнятості населення;
- нарощування потужностей легкої та харчової промисловостей;
- реструктуризація АПК, інтенсивний розвиток рослинництва і тваринництва. Особлива увага приділятиметься розвитку овочівництва, садівництва, виноградарства, молочно-м'ясного скотарства, свинарства та вівчарства.
- формування ефективних рекреаційно-туристичних та лікувально-оздоровчих комплексів, які б сприяли перетворенню України у всесвітньовідому зону відпочинку і оздоровлення людей.
- продовження (або започаткування) переговорів з країнами, де працює значна частина українських громадян, з метою підписання міжурядових угод щодо їх соціального захисту;
- економічне стимулювання створення конкурентноспроможних виробництв в усіх галузях народногосподарського комплексу країни;
- вдосконалити національну екологічну політику з метою забезпечення сталого розвитку, гармонізації економіки та довкілля, що дозволить ефективно реалізувати захист конституційного права громадян на безпечне навколишнє середовище;
- розвиток та модернізацію Об'єднаної енергетичної системи України, нарощування обсягів експорту електроенергії.

Контрольні запитання

1. Сутність регіональної економіки.
2. Особливості регіонального розвитку територій України.
3. Сутність державної регіональної економічної політики.
4. Основні принципи державної регіональної економічної політики.
5. Механізм реалізації державної регіональної економічної політики.
6. Особливості розміщення продуктивних сил за умов ринкової економіки.
7. Основні напрямки розвитку продуктивних сил України.

Рекомендована література

1. Дорогунцов С.І., Пітюренко Ю.І., Олійник Я.Б. і ін. Розміщення продуктивних сил. — К.: КНЕУ, 2000.
2. Іщук С.І. Розміщення продуктивних сил і територіальна організація виробництва. — К.: Задруга, 2002.
3. Продуктивні сили економічних районів України. — К.: НАУ України, РВПС України, 2000.
4. Регионы Украины: поиск стратегии оптимального развития / Под ред. А.П. Голикова. — Х., 1994.
5. Розміщення продуктивних сил / За ред. проф. Е.П. Качана. — К.: Юридична книга, 2000.
6. Стеченко Д.М. Розміщення продуктивних сил і регіоналістика. — К.: Вікар, 2001.
7. Регіональна політика та механізм її реалізації. За ред. М.І. Долишнього. — К.: Наукова думка, 2003.

20. Зовнішньоекономічні зв'язки та їх роль у розвитку продуктивних сил

Розглядаються наступні питання:

- 20.1. Об'єктивні передумови розширення зовнішньоекономічних зв'язків*
- 20.2. Основні форми зовнішньоекономічних зв'язків*
- 20.3. Географія зовнішньоекономічних зв'язків України*
- 20.4. Сучасний стан зовнішньоекономічних зв'язків*
- 20.5. Проблеми та перспективи зовнішньоекономічної діяльності України*

20.1. Об'єктивні передумови розширення зовнішньоекономічних зв'язків

В сучасних умовах економічного розвитку України зовнішньоекономічні відносини — це одна з найважливіших сфер діяльності в напрямі входження України в світовий економічний простір, який проявляється в розширенні її економічних, політичних, торгових, фінансово-кредитних, господарських і технологічних зв'язків з іншими країнами світу та сприяє розширенню виробництва, поліпшенню технологій та підвищенню якості продукції. За їх допомогою народне господарство України становить єдину господарську систему, яка розвивається на основі міжнародного поділу праці.

У системі міжнародного поділу праці Україна спеціалізується на виробництві машин, продукції чорної металургії, сільського господарства, виробництві продукції хімічної промисловості та будматеріалів.

Україна входить в число семи країн світу, які мають можливість проводити повний цикл проектування і виробництва

літаків, має вітчизняну ракетно-космічну галузь, спроможна виконувати замовлення на будівництво різних видів морських і річкових суден.

Україна володіє значними запасами рудних ресурсів. В її надрах 20% світових запасів залізної руди та 80% європейських запасів марганцю.

Маючи великий промисловий, науковий і природно-ресурсний потенціали та 1% населення світу Україна поки що має дуже малу частку у світовому експорті — лише 0,2%.

Якщо в Канаді в розрахунку на душу населення експортується продукції на 5,6 тис. дол., Німеччині — на 5,1 тис., Франції — на 4,1, Італії — на 3,3, Японії — на 3,2, Великобританії — 3,1, США — 2,0, то в Україні — на 0,9 тис. дол.

Дипломатичне визнання молодого Українського держави більшістю країн світу прискорює і урізноманітнює розвиток її зовнішньоекономічних відносин, сприяє взаємообміну з країнами світу продуктами матеріального виробництва, послугами і інформацією, які потрібні для інтегрування країни у всесвітні структури з метою зміцнення миру та безпеки, ефективного розвитку економіки, науки, освіти та культури.

Зовнішньоекономічні зв'язки — це система господарських зв'язків між національними економіками на основі міжнародного поділу праці. Вони сприяють:

- по-перше, зростанню валютних надходжень;
- по-друге, прискореному розвитку науково-технічного прогресу;
- по-третє, позитивно впливають на загальну довіру між країнами і зміцнюють відносини взаєморозуміння і добросусідства.

Україна, як молода держава, не має достатньо налагоджених зовнішньоекономічних зв'язків. Тільки створюється своя правова і законодавча база та митна служба.

Недосконалою є і система управління зовнішньоекономічною діяльністю, тільки встановлюється інфраструктура зовнішньоекономічної діяльності.

Серед об'єктивних причин, що гальмують вихід України в світове господарство як повноправного партнера, є низька кон-

курентоспроможність її продукції. Поки що на ринках далекого зарубіжжя лише 1% товарів України конкурентоспроможні.

До основних причин, що зумовлюють низький рівень розвитку зовнішньоекономічних зв'язків, відносяться:

1. Україна недавно з'явилась на міжнародній арені як суверенна держава.

2. Через розпад колишнього Союзу РСР Україна втратила традиційні ринки збуту своєї продукції.

3. Переважання в структурі експорту сировинних ресурсів, а не готової продукції.

4. Відсутність своїх коштів та невпевненість іноземних інвесторів в Україні як у партнері.

5. Недостатній державний контроль за експортом і імпортом товарів та послуг.

20.2. Основні форми зовнішньоекономічних зв'язків

Продуктивні сили України характеризуються досить великими потенційними можливостями, однак на їх сучасний стан значною мірою впливає соціально-економічна криза.

В сучасних умовах міжнародне співробітництво України відбувається в таких основних формах:

- взаємовигідна міжнародна торгівля;
- надання кредитів і позик;
- створення спільних підприємств;
- торгівля технологіями або спеціалізація на виробництві комплектуючого обладнання;
- спільна участь зацікавлених країн у розробці природних ресурсів;
- міжнародний туризм;
- запозичення досвіду і підготовка кваліфікованих кадрів за кордоном;
- співробітництво у галузі науки та техніки;
- співробітництво у збиранні, обробці та використанні науково-технічної інформації;

- культурні зв'язки між країнами світу;
- залучення іноземних інвестиції як найважливіша форма стимулювання розвитку економіки країни;
- обмін технологіями, ліцензіями, конструкторськими і проектними розробками, сприяння їх використанню.

Найтисніші зв'язки з усіх форм зовнішньоекономічного співробітництва ми маємо з Російською Федерацією. Це пояснюється багатьма факторами: багатовікова співпраця в науковій галузі, спільна робота над різними проектами, однакові доли поколінь людей і т.ін. та і експортний потенціал України був досить вагомий.

Протягом багатьох років вона займала провідне місце серед інших країн СРСР. За окремими видами експортних поставок питома вага України становила: по залізній руді – 98%, по марганцевій руді – 100%, по чавуну і трубах – 75%, ковальсько-пресовому обладнанню і сільськогосподарських машинах – 70%, екскаваторах і сортовому прокату – 60%.

В останні роки дещо змінилась структура експорту в сторону переважання сировинних ресурсів.

Зовнішньоекономічна діяльність України, зрозуміло, потребує докорінної перебудови. Насамперед необхідно обмежити обсяг експорту сировини і підвищити в ньому частку продукції обробних галузей, а також удосконалити структуру імпорту. Реальними основними експортерами конкурентної на світовому ринку продукції можуть швидко стати вітчизняні підприємства військово-промислового комплексу, адже на них зосереджено високоякісне обладнання, сучасні технології, висококваліфіковані фахівці.

Значне місце у зовнішньоекономічному співробітництві повинні відігравати і підготовка кваліфікованих кадрів для іноземних країн у наших вищих навчальних закладах, співробітництво в галузі науки та техніки, обмін технологіями, ліцензіями і розробками, міжнародний туризм, культурні зв'язки між країнами і т.ін.

Основним напрямком зовнішньоекономічної діяльності України є розвиток і поглиблення співробітництва з державами колишнього СРСР, країнами Східної Європи, розвинутими

країнами світу. Це позитивне явище, але слід розуміти, що найбільша частка експорту й імпорту продукції приходить на найближчих наших сусідів — Російську Федерацію, Білорусь, Казахстан, Туркменістан, Польщу і Німеччину. Форми зовнішньоекономічного співробітництва із кожною з країн світу різні, але вони підпорядковані отриманню як економічного, так і політичного зиску.

20.3. Географія зовнішньоекономічних зв'язків

Жодна країна світу, на якому б рівні економічного розвитку вона не знаходилася, не може нормально розвиватися поза світовим господарством, без тісних економічних зв'язків з іншими країнами світу. Зовнішньоекономічні зв'язки сприяють прискореному розвитку науково-технічного прогресу і зростанню національного доходу, впливають на атмосферу довіри між народами та підвищення рівня життя народу.

Україна як самостійна країна уже налагодила зовнішньоекономічні зв'язки більше, ніж зі 180 країнами усіх континентів — європейського, африканського, азіатського та американського в тому числі в 34 країнах створено торгівлі місії.

З країнами СНД зовнішньоекономічні зв'язки розвиваються переважно на двосторонній основі з одночасним вдосконаленням торгівельних режимів на засадах взаємної рівності. Основні форми зв'язків — торгівля товарами гірничодобувної промисловості та розташування підприємств нафтопереробки, створення спільних підприємств.

Основною метою розвитку зв'язків **із країнами Європейського Союзу** є забезпечення економічної інтеграції у загальноєвропейській економічній простір. Основна мета — розширення доступу українських товарів на європейські ринки, поглиблення виробничих кооперацій, гармонізація економічного законодавства до стандартів ЄС та світової системи торгівлі.

З країнами “Великої вісімки” — США, Великою Британією, Російською Федерацією, Канадою, Японією, Італією,

Францією, Німеччиною основна робота направляється на: отримання постійного статусу найбільш сприятливої нації з метою запобігання дискримінаційним обмеженням у торгівлі; врегулювання питань щодо обмежень ряду товарів на північноамериканські ринки (метал, ядерні матеріали, текстиль та ін.); залучення інвестицій в українську економіку; розвиток наукових досліджень у сферах енергетики, космосу, екології, охорони здоров'я, інформатики, агропромислового комплексу і т.ін.

З країнами Чорноморської зони економічного співробітництва (Туреччина, Болгарія, Румунія) проводиться робота по організації торгівлі, туризму, судноплавства та розвитку придунайської торгівлі.

Країни Близького та Середнього Сходу (Ліван, Кувейт, Єгипет, Сирія, Саудівська Аравія, Об'єднані Арабські Емірати) цікавлять Україну як такі, що мають значні запаси енергоносіїв. Крім того, цей регіон потребує спорудження промислових і цивільних об'єктів, і Україна зацікавлена надавати інженерно-технічну допомогу у їх спорудженні та українські підприємства військово-промислового комплексу можуть отримати необхідні замовлення на забезпечення цих країн озброєнням.

Значним резервом для збільшення експорту української продукції машинобудування і передових технологій можуть бути **Індія і Китай**. Крім того, країни цікавлять Україну як постачальники дешевої сировини для легкої, харчової і хімічної промисловості.

Пакистан являється значним закупівельником продукції військово-промислового комплексу України, особливо танків.

Багато років Україна має різні форми співробітництва з **Іраном**. В цій країні налагоджено масове виробництво літаків АН-140, на електростанції поставляються електротурбіни, і наші інженери беруть участь у налагодженні обладнання на цих підприємствах.

Країни Південно-Східної Азії – В'єтнам та Індонезія можуть стати значними партнерами для торгівлі з ними продукцією машинобудівної промисловості України та надання інженерно-технічних послуг та підготовки кадрів. Крім того, в ці країни збільшувався обсяг експорту металопрокату, виробів важкого машинобудування, мінеральних добрив.

В країни Південної Америки (Бразилія, Аргентина, Чилі, Мексика й ін.) Україна постачає енерготурбіни, трактори, екскаватори, автотранспортувачі, крани, а українські спеціалісти беруть участь у будівництві різних об'єктів. Україна надає послуги Аргентині, Бразилії і Чилі у реалізації їх космічних програм.

Для революційної Куби з України постачаються трактори, сільськогосподарські машини, мінеральні добрива. На цукрових заводах України переробляється їхній цукор-сирець з цукрової тростини, раніше велась підготовка кадрів різних спеціальностей в начальних закладах. В знак подяки, починаючи з 1986 р. на Кубі щорічно лікується понад тисячу дітей із забруднених після Чорнобильської катастрофи територій.

У багатьох країнах світу інтереси України спрямовуються на реалізацію економічних інтересів і безпеки, проникнення її товарів та послуг на їх ринки, збільшення її експорту й надходження в країну валютних надходжень та інвестицій.

Вигідне геостратегічне положення України дасть можливість стати в майбутньому однією з головних транспортних перехресть автомобільних і залізничних доріг, магістральних нафто- і газопроводів, портів. Ринкові відносини вимагають певної плати за транспортні операції, та за забруднення навколишнього природного середовища. В країні ведеться велика робота по впорядкуванню всієї транспортної системи. Будуються автомобільні дороги Харків–Дніпропетровськ, Київ–Одеса, українська ділянка автотраси Варшава–Київ, впорядковуються залізничні колії та вокзали.

Свою стабільність, передбачуваність і прагнення розвивати дружні відносини з країнами світу Україна засвідчила, уклавши угоду про партнерство і співробітництво з Європейським Союзом, з Російською Федерацією та іншими країнами світу.

20.4. Сучасний стан зовнішньоекономічних зв'язків України

Україна ще молодий суб'єкт зовнішньоекономічних відносин з країнами світу. Знаходячись у складі колишнього СРСР, вона мала обмежені можливості для укладання зовнішньоекономічних

контрактів та здійснення експортно-імпортних операцій, не дивлячись на те, що Україна за свої межі реалізовувала значну кількість як промислової, так і сільськогосподарської продукції. Так, у 1989 р. з України експортувалось 10,1 млн т прокату чорних металів, 2,5 млн т чавуну, 4,1 млн т вугілля, 1,4 млн т цементу, 1,3 млн т мінеральних добрив, 2,8 млн шт. автомобільних шин, 8,2 тис. шт. автобусів, 88,9 тис. шт. легкових автомобілів, 21,7 тис. вантажних автомобілів, 53,6 тис. шт. тракторів, 50,2 тис. шт. тракторних плугів, 31,2 тис. тракторних сівалок, 44,0 тис. шт. жаток та багато іншої техніки. Всього вивозилось за межі України продукції на суму 74,6 млрд дол. США. Реалізація на експорт такої кількості продукції свідчить про той високий науково-технічний рівень нашої промисловості, який був на той період. Крім того, Україна брала участь у будівництві промислових підприємств, видобутку копалин, підготовці кадрів і наданні інших послуг багатьом країнам світу.

В перші роки незалежності у зв'язку з різким зменшенням обсягів виробництва промислової і сільськогосподарської продукції обсяги експорту і імпорту продукції значно скоротились.

За час незалежності Україна поступово налагодила зовнішньоекономічні стосунки з багатьма країнами світу і за останні роки значно зріс експорт й імпорт продукції, робіт і послуг.

За 1996–2006 роки експорт товарів і послуг збільшився у 2,3 рази із 19,8 млрд. дол. США до 45,9 млрд. дол. США, в тому числі торгівля товарами у 2,6 рази із 14,4 млрд. дол. США до 38,4 млрд. дол. США, а послугами у 1,4 рази із 4,7 до 7,5 млрд. дол. США (табл. 20.1).

За цей же період у 2,5 рази збільшився імпорт продукції і послуг в країну із 19,4 млрд. дол. США до 48,8 млрд. дол. США, а імпорт товарів в країну зріс у 2,4 рази із 18,6 млрд. дол. США до 45 млрд. дол. США.

Характерно, що за 2004–2006 роки імпорт товарів та послуг перевищує експорт на 3 млрд. дол. США, в тому числі імпорт товарів більше експорту на 6,6 млрд. дол. США, що є тривожним для економіки України.

Помінялась і структура експорту і імпорту товарів та послуг. Якщо в 1996 р. на експорт товарів приходилось 72,4%, то в 2006 р. — 86,3%, а імпорту товарів відповідно 95,9 і 94,3%.

Таблиця 20.1

Розвиток форм зовнішньоекономічної діяльності в Україні

(млн дол. США)

	Експорт				Імпорт			
	1996	2000	2004	2006	1996	2000	2004	2006
Всього товарів і послуг	19817,8	18300,5	38011,2	45873,5	19426,6	16047,0	32848,8	48757,4
в т.ч.:								
Торгівля товарами	14441,2	14572,5	32666,1	38368,0	18639,1	13956,0	28996,8	45038,0
Торгівля послугами	4746,6	3486,8	5307,9	7505,5	787,5	1150,9	2058,6	3719,4
з них:								
транспортні послуги	4065,7	2917,3	4041,8	5354,7	241,6	252,9	457,2	789,0
в т.ч.								
трубопровідного транспорту	2817,0	1750,2	1887,1	2500,6	0,2	-	4,0	5,2
Подорожі	6,1	60,4	162,3	248,3	63,2	42,9	100,4	230,1
Різні ділові, професійні та технічні послуги	113,7	193,0	424,0	846,9	161,4	111,1	296,6	700,7
Послуги з ремонту	93,2	134,5	325,8	279,0	14,5	11,2	20,2	32,0

В Україні заборонено:

- експорт з території України предметів, які становлять національне, історичне або культурне надбання українського народу, що визначається згідно із законами України;

- імпорт або транзит будь-яких товарів, про які заздалегідь відомо, що вони можуть завдати шкоди здоров'ю або становити загрозу життю населення і тваринного світу або призвести до руйнування навколишнього середовища;

- експорт та імпорт товарів, які здійснюються з порушенням прав інтелектуальної власності.

Товари, що імпортуються на територію України, підлягають обов'язковій сертифікації на предмет їх відповідності фармакологічним, санітарним, фітосанітарним, ветеринарним та екологічним нормам.

Серед країн, куди експортувалася наша продукція у 2006 р., то 33,0% її на суму 12,7 млрд дол. вивозиться до країн СНД, а безпосередньо до Російської Федерації – 22,5%. Із тієї продукції, яка експортується в країни СНД, 68,3% приходилось на Російську Федерацію, 6,5% вивозилось до Казахстану, 4,8% – в Республіку Білорусь.

В структурі вартості експорту на інші країни світу приходить 67%, в тому числі: на країни Європи – 32,9%, з них на Німеччину – 3,3%; на країни Азіатського континенту – 21,2%, з них на Китай – 1,4%; на Американський континент реалізується нашої продукції лише 6,6%, а безпосередньо до США – 3,2%.

Що стосується імпорту, то в 2006 р. 44,8% його надходить із країн СНД, а безпосередньо із Російської Федерації 30,6%. На Туркменістан приходить 7,8% імпорту, на Білорусь – 2,8% і на Казахстан – 2,1%. Із країн колишнього Радянського Союзу на Російську Федерацію приходить 68,3% імпорту і з цим не можна не рахуватись (табл. 20.2, 20.3).

Решта імпорту (55,2%) приходить на інші країни світу, в тому числі 9,5% – на Німеччину (переважно автомашини); 5,1% – на Китай, звідки завозиться продукція легкої промисловості; 0,9% – на Африканський континент, звідки, в основному, завозиться продукція субтропічного землеробства.

Таблиця 20.2

Динаміка розвитку зовнішньої торгівлі товарами в Україні

(МЛН ДОЛ. США)

Континенти і країни	Експорт					Імпорт				
	1996	2000	2004	2006		1996	2000	2004	2006	
Всього:	14441,2	14572,5	32666,1	38368,0		18639,1	13956,0	28996,8	45038,0	
в т.ч. країни СНД	7733,4	4497,5	8557,0	12663,5		11175,9	8039,9	15208,0	20184,0	
з них:										
Російська Федерація	5527,7	3515,6	5886,2	8650,7		8816,6	5824,9	12127,9	13787,0	
Білорусь	732,7	272,1	550,8	601,9		382,4	601,9	545,0	1255,2	
Казахстан	89,7	76,8	622,8	826,0		242,7	412,8	395,0	965,7	
Туркменістан	271,6	148,8	225,1	132,8		1604,9	946,2	1953,7	3492,0	
Інші країни світу	6707,8	10075,0	24109,1	25704,5		7463,2	5916,1	13788,8	24854,0	
в т.ч. Європа	3456,9	4680,2	11746,3	12625,5		4655,6	4311,5	9887,2	16804,2	
з них:										
Німеччина	418,7	741,4	1891,0	1283,8		1155,2	1134,4	2772,5	4268,3	
Азія	2711,0	3437,9	8030,7	8133,8		668,8	832,0	2574,0	6071,4	
з них:										
Китай	769,2	628,9	829,2	544,7		89,7	131,9	741,2	2310,4	
Африка	н/д	731,5	1758,0	2373,7		н/д	136,4	279,7	413,0	
Америка	598,3	1217,5	2544,2	2550,9		931,0	581,4	966,1	1465,3	
з них:										
США	364,1	725,3	1506,9	1208,8		562,1	360,4	570,9	879,1	
Австралія і Океанія	19,0	7,0	11,7	17,9		24,3	54,7	81,5	99,5	

Таблиця 20.3
Зміна структури зовнішньої торгівлі товарами в Україні за 1996 і 2006 р.

в процентах

Континенти і країни	Експорт				Імпорт			
	1996		2006		1996		2006	
	по краї- нах світу	в країнах СНД	по краї- нах світу	в країнах СНД	по краї- нах світу	в країнах СНД	по краї- нах світу	в країнах СНД
Всього:	100		100		100		100	
в т.ч. країни <i>СНД</i>	53,6	100	33,0	100	60,0	100	44,8	100
з них:								
Російська Федерація	38,2	71,5	22,5	68,3	47,3	78,9	30,6	68,3
Білорусь	5,1	9,5	1,6	4,8	2,0	3,4	2,8	6,2
Казахстан	0,6	1,2	2,1	6,5	1,3	2,2	2,1	4,8
Туркменістан	1,9	3,5	0,3	1,0	8,6	14,4	7,8	17,3
Інші країни світу	46,4		67,0		40,0		55,2	
в т.ч. <i>Європа</i>	23,9		32,9		25,0		37,3	
з них: Німеччина	2,9		3,3		6,2		9,5	
<i>Азія</i>	18,8		21,2		3,5		13,5	
з них: Китай	5,3		1,4		0,5		5,1	
<i>Африка</i>	н/д		6,1		н/д		0,9	
<i>Америка</i>	4,1		6,6		5,0		3,2	
з них: США	2,5		3,2		3,0		2,0	
<i>Австралія і Океанія</i>	0,1		0,2		0,1		0,2	

Американський континент представлений у імпорті слабо, лише 3,2%, а на США приходить 2,0%. До нашої країни із США завозиться в основному продукція тваринництва.

В перспективі набуватимуть подальшого розвитку економічні зв'язки з нафтодобувними країнами — Мексикою, Південноафриканською Республікою, Іраном та Іраком.

У загальному обсязі експорту товарів в 2006 р. 42,8% приходить на метали та вироби з них. Від реалізації цієї продукції країна отримувала 16,4 млрд дол. валютних надходжень (табл. 20.4). За обсягами реалізації на другому місці мінеральні продукти, яких у 2006 р. реалізовано на 3,9 млрд дол., що становить 10,1% надходжень від експорту. Від реалізації транспортних засобів та шляхового обладнання отримано 2,1 млрд дол., понад 4,3 млрд дол. надходжень, отримано від реалізації готових харчових продуктів і продуктів рослинного походження, а також жирів і олій рослинного та тваринного походження, 0,6 млрд дол. США валютних надходжень отримано від експорту живих тварин і продукції тваринного походження.

Що стосується імпорту продукції в країну, то на закупівлю мінеральних продуктів (нафтопродукти і природний газ) витрачено 13,5 млрд дол. США та 5,1 млрд дол. США — на завезення транспортних засобів і шляхового обладнання, 5,6% виплачено за полімерні матеріали, пластмаси і каучук, 3,6% — за готові харчові продукти, 1,9% — за продукти рослинного походження, 1,4% — за живі тварини і продукти тваринного походження та ін.

Велике значення для розвитку країни має її участь в міжнародній **інвестиційній діяльності**. Для України особливо важливе залучення прямих іноземних інвестицій. На початок 1996 р. в економіку України було залучено прямих інвестицій на суму 897 млн дол., а на початок 2007 р. — 21186 млн дол. (табл. 20.5).

Однією з форм міжнародного співробітництва є **утворення спеціальних (вільних) економічних зон (СЕЗ)**. У таких зонах встановлюється пільговий режим для іноземних інвесторів — зниження або скасування податкових ставок на певний період, ліквідація митних податків на експорт та імпорт та інші. СЕЗ утворюються для розвитку пріоритетних галузей економіки і для поживлення економіки регіонів, що відстають у розвитку.

Товарна структура зовнішньої торгівлі України за 1996–2006 рр.

(млн дол. США)

Види товарів	Експорт					Імпорт				
	1996	2000	2004	2005	2006	1996	2000	2004	2005	2006
ВСЬОГО	14441,2	14572,9	32666,1	34228,4	38368,0	18639,1	13956,0	28996,8	36136,3	45038,0
в т.ч.										
Живі тварини, продукти тваринного походження	596,0	366,0	648,5	732,0	396,5	313,0	104,0	315,0	499,6	648,9
Продукти рослинного походження	876,0	368,0	1135,9	1694,8	1950,5	251,0	302,0	439,5	525,5	671,7
Жири та олії росл. та твар. походження	185,0	240,0	545,8	587,2	971,4	39,0	61,0	149,3	204,1	191,1
Готові харчові продукти	1408,0	1403,0	1140,7	1290,8	1394,2	845,0	440,0	1004,6	1454,7	1654,5
Мінеральні продукти	1169,0	1399,0	4324,3	4705,4	3871,6	9042,0	6540,0	10845,4	11567,3	13506,2
Полімерні матеріали, пластмаси та каучук	592,0	243,0	439,2	575,0	803,3	775,0	627,0	1406,8	1937,85	2527,5
Недорогоцінні метали та вироби	4670,0	6468,0	13048,0	14008,6	16426,2	807,0	680,0	1752,9	2468,7	3327,4
Транспортні засоби та шляхове обладнання	862,0	439,0	2034,8	1648	2070,5	583,0	503,0	2494,4	3219,5	5147,3
Апарати оптичні, для фотографування або кінемафотографії, апарати медико-хірург., муз. інструменти	58,0	63,0	592,3	141,8	152,3	179,0	185,0	559,6	507,3	695,9

Таблиця 20.5

Прямі іноземні інвестиції в Україну на початок року

(млн дол. США)

Країна	1996	2001	2003	2005	2007
Всього	896,9	3875,0	5471,8	8353,9	21186
США	183,3	639,5	890,6	1153,7	1418
Кіпр	51,5	377,7	672,1	1035,6	3011,7
Нідерланди	46,5	362,2	396,3	548,3	1493
Російська Федерація	50,0	286,6	323,2	457,5	980,8
Велика Британія	53,9	312,0	534,0	895,9	1493
Німеччина	156,9	240,9	317,7	631,6	5620,7

В Україні створено такі спеціальні економічні зони і встановлено спеціальні режими інвестування територій:

- “Порт-франко” (Одеса);
- “Рені” (на півдні Одеської області);
- експериментальна економічна зона “Сиваш” (Автономна Республіка Крим);
- спеціальний режим інвестиційної діяльності в Автономній Республіці Крим;
- спеціальна економічна зона “Донецьк”;
- спеціальна економічна зона “Азов” (м. Маріуполь);
- спеціальний режим інвестицій в Донецькій області;
- спеціальний режим інвестицій в м. Харків;
- спеціальна економічна зона “Славутич”;
- спеціальна економічна зона “Закарпаття”.

Створення спільних підприємств — одна із форм економічного співробітництва України із зарубіжними країнами. Ці підприємства діють самостійно, наділені широкими правами для здійснення експортних та імпорتنих операцій. Спільні підприємства погоджують ціни на спільно вироблену продукцію і укладають відповідні контракти. Їх прибуток розподіляється між учасниками пропорційно вкладу в статутний фонд.

У 2006 р. на території України діяло понад 4,5 тис. спільних підприємств. За участю фірм США створено 120 спільних підприємств, Німеччини — 40, Австрії — 22 та ряду інших країн. Найбільше їх у м. Києві (204) та Одеській області (143).

Різними є профілі спільних підприємств. Так, львівське виробниче об'єднання “Конвеєр” і болгарсько-угорське товариство “Інтрасмаш”, а також гомельське виробниче об'єднання “Гідроавтоматика” та завод “Данувія” (Угорщина) уклали договір про прямі зв'язки щодо спільного проектування і виробництва автоматизованих транспортно-складських систем і засобів гідроавтоматики.

Налагоджуються прямі стосунки Міністерства сільського господарства і продовольства України із зарубіжними фірмами. Заслуговує уваги співробітництво з фірмою BASF (ФРН) у галузі впровадження інтенсивної технології виробництва сої на основі застосування хімічних препаратів фірми.

Перспективним напрямком розширення зовнішньоекономічних зв'язків є створення спеціальних зон “вільного від приємництва” на території України. Вільні економічні зони в Україні з часом сприятимуть прискоренню розвитку іноземного капіталу.

Значним резервом надходження валют до України може стати **міжнародний туризм**. Нині ми приймаємо в себе близько 0,3 млн іноземних туристів, або 0,8% світової їх кількості, хоч реально могли б обслуговувати в десять разів більше і отримувати близько 1 млрд доларів прибутку. Основними центрами туризму можуть стати міста Київ, Львів, Харків, Одеса та узбережжя Чорного й Азовського морів.

Велика надія покладається на **транзитні залізничні, автомобільні, повітряні перевезення** та на транспортування через нашу територію нафти та газу. В 2006 р. ці види послуг дали до державної скарбниці надходжень в сумі 2,1 млрд доларів США. Впорядкувавши залізничні шляхи, автошляхи та аеродроми, забезпечивши безпеку перевезення вантажів і пасажирів, можна стати привабливою транспортною країною, що підніме авторитет країни в світі та у 1,5–2 рази збільшить розмір прибутку від цих видів діяльності.

20.5. Проблеми та перспективи зовнішньоекономічної діяльності України

Правовою основою для зовнішньоекономічних зв'язків незалежної України стали Декларація про державний суверенітет України (24 серпня 1991 р.), Акт проголошення незалежності України (24 серпня 1991 р.) і, нарешті, Конституція України (28 червня 1996 р.). Серед спеціальних законів з питань економіки слід відзначити Закони України про зовнішньоекономічну діяльність (16 квітня 1991 р.); про створення державного експортно-імпортного банку (3 січня 1992 р.); про іноземні інвестиції (13 березня 1992 р.); Декрет Кабінету Міністрів України “Про режим іноземного інвестування” (20 травня 1993 р.); Закони України про промислово-фінансові групи в Україні (21 листопада 1995 р.); про режим іноземного інвестування (19 березня 1996 р.); про захист від недобросовісної конкуренції (7 червня 1996 р.); Указ Президента України “Про спеціальні економічні зони і спеціальний режим інвестиційної діяльності у Донецькій області” (4 липня 1998 р.), наступні закони України про спеціальні економічні зони в інших регіонах країни, про захист експортерів, національного ринку (1999–2000 рр.).

Важливими правовими документами щодо створення механізму зовнішньоекономічних зв'язків України стали договори та угоди з молодими незалежними державами, що утворилися на території колишнього СРСР, та багатьма країнами Європи, Північної і Південної Америки, Азії, Африки.

За роки незалежності досягнуто значних успіхів у зовнішньоекономічній діяльності, разом з тим **перспективи подальшого розвитку зовнішньоекономічної діяльності можливо за рахунок:**

– *по-перше*, відновлення виробництва промислової і сільськогосподарської продукції з тим, щоб повністю забезпечити внутрішній ринок продукцією власного виробництва в необхідній кількості і було що запропонувати на зовнішній ринок;

– *по-друге*, слід випускати конкурентоспроможну продукцію, яка б користувалася попитом на зовнішньому ринку.

З цією метою необхідно досконало вивчати світові ринки, технології виробництва, залучати до цієї роботи наукові заклади Національної академії наук та галузевих академій;

– **по-третє**, створити дієву систему бірж, які б вивчали потребу внутрішнього і зовнішнього ринку, обсяги виробництва продукції, проводили її закупівлю у виробників та її реалізацію на внутрішньому і зовнішньому ринках. Створивши систему бірж, можна ліквідувати інститут посередників, передбачати обсяги виробництва продукції та умови її реалізації;

– **по-четверте**, створити ефективну експортну інфраструктуру в країнах збуту продукції шляхом організації торгових представництв, комерційних агентів, оптових складів, магазинів, виставкових центрів, які б забезпечували маркетингову і рекламну підтримку реалізації українських товарів та послуг;

– **по-п'яте**, досягти поліпшення стану балансу зовнішньої торгівлі та впровадження конкретних заходів щодо стимулювання експорту та виваженого регулювання імпорту, здійснення комплексу заходів, спрямованих на зміцнення позицій національних експортерів на зовнішніх товарних ринках, у тому числі заходів економічної дипломатії, надання підтримки у виконанні стратегічно важливих експортних контрактів на вищому державному рівні, оперативне реагування на торгівельні конфлікти з метою їх найшвидшого врегулювання;

– **по-шосте**, розробити і прийняти Положення про стимулювання експорту продукції, особливо високотехнологічного виробництва. При цьому слід визначити умови, за яких кожний виробник повинен знати свою частку в прибутках від реалізації продукції на зовнішніх ринках. Ні обсяги експорту, ні його структура сьогодні не задовольняють Україну. У його структурі переважають сировинні матеріали. Тому необхідно переорієнтувати експорт з первинної сировини на нову техніку і технології, товари високого рівня, різні послуги. Такий підхід стане основою збільшення кількості робочих місць, покращання зайнятості та підвищення добробуту населення України.

Контрольні запитання

1. Основні передумови розвитку зовнішньоекономічних зв'язків.
2. Форми зовнішньоекономічної діяльності.
3. Географія зовнішньоекономічних зв'язків.
4. Обсяги експорту і імпорту продукції.
5. Структура експорту товарів з України.
6. Структура імпорту.
7. Проблеми зовнішньоекономічної торгівлі.
8. Шляхи поліпшення зовнішньоекономічної діяльності.

Рекомендована література

1. Розміщення продуктивних сил України / За редакцією професора Е.П. Кагана. — К.: Юридична книга, 2002.
2. Чернюк Л.П. Розміщення продуктивних сил. — К.: Вид-во навч. літератури, 2003.
3. Економіка зарубіжних країн / За ред. Ю.Г. Козака. — К.: ЦУЛ, 2003.
4. Зовнішньоекономічна діяльність в 2000, 2001, 2002, 2003, 2004 рр. — К.: ІОЦ Держкомстату України.
5. Статистичний щорічник України. — К.: Консультант, 2005.
6. Пузанова Т.М. Статистичні дослідження товарообороту зовнішньої торгівлі України. — К.: ДАСОА, 2006. — 20 с.
7. Статистичний щорічник України за 2006 р. — К.: Консультант, 2007. — 551 с.

21. Фактори сталого розвитку продуктивних сил

В сучасних умовах становлення і розбудови соціально — орієнтованої системи господарювання в Україні особливої уваги набувають проблеми зростання обсягів виробництва продукції та підвищення добробуту всіх категорій громадян.

За період встановлення незалежності у зв'язку з реформуванням народногосподарського комплексу та апарату державного управління пройшли значні зміни не тільки у структурі виробничого потенціалу, але і у обсягах виробництва продукції та рівні зайнятості широких верств населення.

Якщо врахувати, що за роки незалежності втрачено 73,6% вартості основних засобів, в тому числі 66,6% в промисловості, 89,8% — в сільському господарстві, 78,8% — в будівництві і 64,8% — на транспорті, а виробництво валового внутрішнього продукту у ринкових цінах в 2006р. становив лише 56% рівня 1990 року, рівень зайнятості населення працездатного віку менше 50%, а доходи населення в доларовому обчисленні лише 48,5%, в тому числі від оплат праці 29,4% рівня 1990 року, то слід розбиратись із причинами такого стану в економіці країни.

Поки-що, кардинальне реформування народного господарства не призвели до поліпшення суспільної атмосфери та прискорення темпів економічного зростання. Не дивлячись на те, що Україна за природними ресурсами, трудовим і виробничим потенціалом — одна з багатших країн світу, виробіток ВВП на душу населення становить у межах 2 тис. доларів на душу населення тоді як у розвинутих країнах цей показник перевищує 30–40 тис. доларів на рік.

В цих умовах основними факторами, які сприяють сталому розвитку продуктивних сил повинні бути соціально-політичні, геополітичні, сировинні, паливно-енергетичні, транзитні, екологічні та раціональне використання основної продуктивної сили суспільства — трудового потенціала.

Соціально-політичний фактор. Основується на тому, що всі негативні моменти, які створені в країні, заключаються у втра-

ті виробничого потенціалу, скороченні обсягів виробництва, великому безробітті та низькому життєвому рівні населення і спричинені безвідповідальністю керівників держави. За роки незалежності щороку мінялись уряди, ні один з них не мав програм роботи і ні один не звітувались за свою діяльність. При зміні керівників Уряду постійно мінялись і всі міністри, керівники обласних та районних адміністрацій та їх заступники.

В результаті такої політики в державі майже втрачено деякі галузі — це легку промисловість, сільськогосподарське машинобудування, суднобудування і літакобудування.

Разом з тим, добитись значних зрушень у вирішенні тих проблем, які склались за роки незалежності, можна встановленням політичної стабільності в країні, передачі повноважень управління на місцях виборчим органам.

Геополітичні фактори розвитку продуктивних сил охоплюють: географічне положення території; перевагу вітчизняних товаровиробників у системі світового господарства; інтеграцію в світовій економічній простір.

В даний час географічне положення країни є сприятливим для економічного розвитку і створення умов для виконання основної функції держави — поліпшення добробуту населення.

Дія геополітичних факторів забезпечує інтеграцію продуктивних сил країни в структуру світового економічного простору і міжнародного поділу праці на основі різних форм зовнішньоекономічної діяльності.

Визначальна роль відводиться раціональному використанню власного природно-ресурсного потенціалу, курсу внутрішньої і зовнішньої політики, торгівельному, науково-технічному обміну з іншими країнами світу.

Вихід на світовий ринок для нашої країни пов'язаний з формуванням конкурентоспроможності національної економіки, що вимагає підвищення питомої ваги виробництва конкурентноздатної продукції, яка б користувалась попитом на зовнішньому ринку та забезпечувала власні потреби у товарах широкого вжитку.

Сировинний фактор. У більшості галузей народного господарства затрати на сировину і матеріали сягають більше 50%, тобто виробництво в основному є матеріаломістким.

В практичній діяльності для раціонального розміщення продуктивних сил слід визначити потребу суспільного виробництва в мінерально-сировинних і паливно-енергетичних ресурсах, що потребує раціонального їх використання.

В нинішніх умовах, коли значення і вартість сировинних ресурсів з кожним роком зростає, підвищується їх частка у вартості виробленої продукції, тому приходиться по іншому підходити до використання наявної сировинної бази, вдосконалювати технологію видобування, переробки розвіданих мінеральних ресурсів та проводити роботи по виявленню нових запасів.

Особливої уваги заслуговує відношення до таких мінеральних ресурсів як нафта і природний газ, якими Україна забезпечує свою річну потребу у межах 20%. При раціональному використанні наявних запасів цих видів ресурсів та при вмілому використанні величезних ресурсів кам'яного і бурого вугілля та торфу, а також виробництва біопалива можна на половину зменшити заезення нафти та газу в країну.

Людський фактор (фактор робочої сили). Важливість цього фактора визначається тим, що лише жива праця створює нову вартість і без робочої сили не може бути ніякого виробництва.

Вплив цього фактора на розміщення виробництва визначається обсягом виробництва продукції, затратами праці на виробництво одиниці продукції, у виробничих галузях, або нормативом обслуговуванням певної кількості громадян одним працівником у невиробничій сфері.

За ступенем трудомісткості виробництва всі галузі поділяються на високотрудомісткі і малотрудомісткі.

До найбільш трудомістких галузей, тобто таких у яких затрати праці на одиницю продукції досить високі відносяться: машинобудування, легка промисловість, виробництво гумотехнічних виробів, хімічних волокон, галузі електроніки (виробництво електронно-обчислювальних машин, телевізорів, радіоприймачів, побутової електроніки), приладобудування, верстатобудування, виробництво овочів у закритому ґрунті. Ці галузі розміщуються в основному в місцях із значними запасами робочої сили.

До менш трудомістких галузей відносяться: галузі важкого машинобудування — гірничо-шахтне, підйомно-транзитне і ме-

талургійне, в яких в основному використовується праця чоловіків.

В регіонах зосередження цих підприємств з метою раціонального використання осіб жіночої статі розміщуються підприємства легкої і харчової промисловості такі як текстильні комбінати, взуттєві та швейні фабрики, кондитерські підприємства.

Так, наприклад, у Луганську є взуттєва, тонкосуконна, панчішна, швейна і кондитерські фабрики, у Донбасі — бавовняно-прядильний комбінат, трикотажна фабрика. Значна частина жінок в регіоні Донбасу зайнята в приміських сільськогосподарських підприємствах.

Трудовий фактор набув особливої актуальності в нинішніх умовах, коли половина населення працездатного віку не зайнята в народногосподарському комплексі країни, а змушені шукати роботу в інших країнах світу та в тіньовому секторі економіки.

В цих умовах всіма гілками влади повинні прийматись всі міри по відновленні виробництва тими галузями, які допустили зменшення обсягів виробництва і забезпечити робочими місцями весь трудовий потенціал країни.

Транспортний фактор. Транспорт (від латинського *transporto* — переносу, перемістити) вслід за промисловістю, сільським господарством та будівництвом являється середою матеріального виробництва. На відміну від інших галузей транспорт не виробляє нових продуктів, а його продукцією є перевезення вантажів та пасажирів. В широкому значенні слова сучасний транспорт — це великий та складний комплекс народного господарства. Незважаючи на адміністративно-господарську самостійність, всі види транспорту знаходяться в взаємозв'язку та чинять істотний вплив як на перевезення, так і на кінцеві технічно-економічні результати діяльності.

Взаємозв'язок всіх видів транспорту дозволяє говорити про єдину транспортну систему України, яка виступає в якості однієї з базових галузей народного господарства, допомагаючи об'єднанню всіх економічних районів країни в єдиний господарський комплекс і комплексному розвитку кожного економічного району. Від ступені розвитку та ефективності роботи транспорту залежить безперебійність взаємодії всіх галузей народного господарства та підприємств постачання різноманітної продукції.

Транспортна мережа нашої країни є єдиною нероздільною сіткою кровоносних судин великого організму народного господарства і містить у собі наступні види транспорту: сухопутний (залізничний, автомобільний); водний (морський, річковий); повітряний і трубопровідний.

Усі види транспорту розвиваються, одні з них відіграють важливу роль у міжнародних економічних і пасажирських зв'язках (морський, повітряний), а інші обслуговують в основному внутрішні зв'язки.

Екологічний фактор. Людська цивілізація обумовила бурхливий розвиток промислового і сільськогосподарського виробництва, будівництва, сфери послуг, що призвело до зменшення площі лісів, забруднення води і атмосферного повітря, збільшення відходів господарської діяльності, та спонукало до значного навантаження на довкілля.

Серед галузей і виробництв, які мають найбільший вплив на забруднення повітря провідне місце належить тепловим електростанціям, вугільній промисловості, чорній металургії, хімічній промисловості і транспорту.

За інформацією Держкомстату України 2006 р. понад дві третини сумарних забруднень атмосферного повітря припадає на викиди від стаціонарних джерел та близько третини — від автомобільного, водного та авіаційного транспорту.

За 2006 рік шкідливі викиди у повітря здійснювали 11 тис. підприємств і організацій. від них в атмосферу надійшло 4,8 млн т. забруднювальних речовин, 84% з них хімічні речовини та їх сполук мають парниковий ефект та негативно впливають на зміну клімату. У структурі викидів шкідливих речовин в атмосферу на окис вуглецю приходиться 28,2%, диоксид та інші сполуки сірки — 28,7%, метану — 19%, речовин у вигляді суспендованих твердих частинок — 14,6%, сполук азоту — 7,4%, неметалеві легкі органічні сполуки — 1,8%, метали та їх сполуки — 1,1% та інші — 0,1%.

Щільність впливів від стаціонарних джерел забруднення у розрахунку на квадратний кілометр території країни склала 8,0 т. шкідливих речовин, а на душу населення — 103 кг.

В окремих регіонах ці показники значно перевищили середній рівень. Так, у Донецькій області обсяги викидів у розрахунку

на 1 кв. км. були більшими у 7,8 рази, а на душу населення — у 3,5 рази, у Дніпровській — відповідно у 4,3 та 3,1 рази, Луганській — у 2,4 і 2,1 рази, Запорізькій — у 1,2 і 1,4 рази більше.

Підприємствами м. Києва у розрахунку на 1 кв. км. території було викинуто 31,6 т. забруднюючих речовин, або у 4 рази більше ніж в середньому по країні.

Основними забруднювачами довкілля країни були підприємства переробної промисловості (36%), підприємства виробники електроенергії і газу (35%), добувної промисловості (22%).

Від роботи двигунів мобільних джерел забруднення у 2006 році в повітря надійшло 2,2 млн т. шкідливих речовин, з них 95,1% приходить на викиди автомобільного, 3% — залізничного, 1,1% — водного, 0,8% — авіаційного транспорту.

Основними токсичними інгредієнтами, якими забруднювалось повітря під час експлуатації транспортних засобів були окиси вуглецю — 7,7%, вуглеводні — 13%, окиси азоту — 8%, на сірчистий ангідрид, легкі органічні сполуки та сажу приходить — 2%.

На розміщення виробництва наявність водних ресурсів має особливе значення, оскільки за запасами води, доступним для використання Україна одна із найменш забезпечених країн Європи; адже середня забезпеченість населення місцевими водними ресурсами становить 1,0 тис. куб. м. на рік.

Особлива загроза нависла над водним ресурсом в останні роки. З карти країни зникло майже 3 тис. малих річок, які живили великі ріки, зріс дефіцит чистої і питної води. Значна частина населення країни використовує для своїх життєвих потреб недоброякісну воду, що загрожує здоров'ю нації.

Крім того, відсутність води або обмеження водних ресурсів може стати серйозною перешкодою для розміщення тих галузей і виробництв, які розглядаються як водомісткі. У промисловому виробництві найбільш водомісткими є галузі хімії, чорної металургії, текстильна промисловість. Наприклад, для виробництва однієї тонни синтетичного каучуку потрібно 220 м³ води, віскозного шовку — 500 м³.

Досить водомістким є і виробництво сільськогосподарської продукції на зрошувальних землях, адже для виробництва 1 т. рису потрібно 8 тис. м³ води, те комунальне господарство.

Нерівномірність у розділі водних ресурсів на території України змушує вдаватись до перекидання вод із одного регіону в інші. З цією метою були побудовані канали Дніпро–Кривий ріг, Дніпро–Донбас, Північно-Кримський.

За даними Держводгоспу, загальні ресурси прісних вод України 216,8 куб. км., з них ресурси річкового стоку — 209,8 куб. км., та об'єм підземних вод, що враховуючи в водогосподарському балансі — 7,0 куб. км.

У 2006 році із природних водойм було забрано 15,3 млрд. куб. м. води і майже 15% втрачено при транспортуванні.

Основними водокористувачами в країні були 15 тис. підприємств, установ та організацій, якими було спожито 10,2 млрд. куб. м. води. На виробничі потреби витрачено 56% води, на побутово — питні потреби — 22%, зрошення — 12%, на сільськогосподарське водопостачання — 2,4%.

Порівняно з 1990 роком обсяги води, направленої на сільськогосподарські потреби зменшились у 6,9 рази, на зрошення — у 5,9 рази, навиробничі та побутово–питні — відповідно у 2,8 і 2,0 рази.

У 2006 р. обсяг водопостачання склав 8,8 млрд. куб. м., а частка забруднених вод складала 44%, причому 1,4 млрд. куб. м. або 16% скинуто без очищення.

За даними Державної гідрометеорологічної служби Мінприроди, водні об'єкти країни залишаються забрудненими переважно сполуками важких металів, азоту та нафтопродуктами.

Випадки високих забруднень найчастіше фіксувалися в річках басейнів Західного Бугу, Дунаю, Дністра, Дніпра, Сіверського Дінця.

Причина великої кількості скидання у водойми неочищених вод — це нестача у більшості населених пунктів країни централізованого водовідведення, низька якість очищення стічних вод, незадовільний стан функціонування очисних споруд. Над цими питаннями слід постійно працювати.

Виникає занепокоєння і стан земельних ресурсів, оскільки якість земель погіршується. Органічні добрива в 2006 році було внесено лише на 3%, а мінеральні на 55% посівної площі.

У багатьох регіонах України відбувається забруднення ґрунтів важкими металами та їх сполуками. Найбільші забруднення

виявлені у містах Дніпропетровську, Вишневому, Маріуполі, Фасові.

За даними Міністерства охорони здоров'я кожна шістнадцята із обстежених проб ґрунтів за санітарно-хімічними показниками не відповідала гігієнічним нормативам і кожна тринадцята — на мікробіологічні.

Фактор ринкової кон'юнктури. Кон'юнктура ринку складається на основі співвідношень між наявними на ринку матеріальними цінностями і послугами і потребами в них. Стимулом для розвитку виробництва є ріст попиту на вироблену продукцію і навпаки, зменшення попиту веде до скорочення виробництва. В тому разі, якщо зниження попиту на сировину чи готову продукцію продовжується тривалий період то це приведе до значних змін у розміщенні виробництва, або його структури.

Україна багата на запаси залізної і марганцевої руди, кам'яного і бурого вугілля, родючі ґрунти. На початку ХХ століття в паливному балансі головне місце посідало кам'яне вугілля.

Вугільна промисловість була важливим районоутворюючим фактором у Донбасі. На базі вугільних родовищ побудовані потужні електростанції, сформувались металургійні комплекси. Але наприкінці минулого століття появились більш економічні види палива — нафта і природний газ і стали поступово витіснять тверде паливо, оскільки, собівартість вугілля (в перерахунку на умовне паливо) перевищує собівартість нафти у 5 разів, а газу — в 10 разів. На світовому ринку у 1980–1990 рр. ціна на барель нафти складала 25 доларів, а 1000 куб. м. газу у межах 75 доларів. В результаті на теплових електростанціях в ті роки спалювалось понад 25 млн т. мазуту паливного і понад 30 млрд. куб. м. газу, а виробництво кам'яного вугілля скоротилось на половину із 160 до 80 млн т.

Після 2005 року різко зросла в 5–10 разів ціна на нафту і природний газ, що спонукатиме до перегляду відношення до кам'яного вугілля та збільшення його виробництва.

Сприятлива кон'юнктура на ринку і деяких видів сільськогосподарської продукції визначила спеціалізацію аграрного сектора економіки ряду регіонів країни. Так, Лісостепова Зона України спеціалізувалась на виробництві цукрових буряків і озимой

пшениці, на Поліссі вирощувались льон — довгунець і картопля, у Степовій Зоні — соняшник і озимі зернові.

Разом з тим, в останні роки потреба в деяких видах продукції таких як цукор різко скоротилась і появився попит на озимий ріпак, який використовується на біопаливо. Основна зона вирощування цієї культури це Лісостепова зона України, там де раніше вирощувався цукровий буряк.

Ринкова кон'юнктура складається під впливом двох факторів, а це науково-технічного прогресу і попитом на ринку. Застосування прогресивних технологій у виробництві сприяє поліпшенню якості товарів, підвищує їх конкурентну здатність, а попит на ринку сприяє збільшенню грошових надходжень. В результаті конкурентного змагання між виробниками перемагають ті, хто матиме більший зиск, що приведе до певних змін у розміщенні та структурі виробництва.

Контрольні запитання

1. Соціально-політичний фактор.
2. Геополітичний фактор.
3. Сировинний фактор.
4. Людський фактор.
5. Транспортний фактор.
6. Екологічний фактор.
7. Фактор ринкової кон'юнктури.

Рекомендована література

1. Довкілля України 2006. — К.: Держкомстат, 2007.
2. Данилко В.К. Економічна статистика: водні ресурси. — К.: НДІ статистики, 2003. — 368 с.
3. Баглюк В.А. Основи екології. — К.: “Знання”, 2007.
4. Термена Б.К. Охорона та раціональне використання природних ресурсів. — Чернівці: Книги — ХХІ, 2005.

22. Економічні засади природоохоронної діяльності

Розглядаються наступні питання:

- 22.1. Наукові засади раціонального природокористування.*
- 22.2. Потенційно небезпечні виробництва та вимоги до їх розміщення.*
- 22.3. Екологічний моніторинг і система екологічної інформації.*
- 22.4. Економічний механізм природокористування та охорони навколишнього середовища.*
- 22.5. Економічна і соціальна ефективність природоохоронної діяльності.*
- 22.6. Світовий досвід і міжнародне співробітництво у сфері охорони навколишнього природного середовища.*

22.1. Наукові засади раціонального природокористування

Бажання в найкращі терміни вирішити економічні питання та забезпечити народне господарство і населення енергетичними і сировинними ресурсами сприяло тому, що викликало високе природовикористування і погіршення природного середовища. Україна через високий рівень концентрації промислового виробництва, особливо видобувної промисловості і чорної металургії перетворилася в одну із найнебезпечніших в екологічному відношенні країн.

В останні роки Україні притаманні такі екологічні проблеми, як кислотні дощі, потепління клімату, накопичення відходів. Негативний вплив на екологічну ситуацію оказує і руйнування озонового шару та зміна клімату.

Аварія на Чорнобильській атомній електростанції 1986 року, з її величезними медико-біологічними наслідками спричинила ситуацію, що потребує значних витрат і часу для відновлення довкілля.

У зв'язку з погіршенням екологічної ситуації у здоров'ї населення намітився ряд негативних тенденцій. З 1991 року відсутній природний приріст населення, зростає рівень захворюваності, а тривалість життя людей на 7–10 років нижча, ніж у розвинутих країнах. Ліквідація цих негативних явищ потребує не лише прийняття заходів по поліпшенню екологічної ситуації в нашій країні, а і міжнародна співпраця в галузі екології, адже не існує екологічних кордонів і екологічні негаразди в одній країні відбиваються на стані природного середовища в сусідніх країнах. В цих умовах в усіх країнах світу ставиться питання про раціональне природокористування.

Природокористування — це сукупність усіх впливів людства на природу, до яких належать заходи щодо освоєння, перетворення і охорони природи.

Розрізняють природокористування *раціональне* і *нераціональне*.

Раціональне природокористування спрямоване на забезпечення умов існування людства і отримання матеріальних благ, запобігання можливих шкідливих наслідків людської діяльності, на підтримання високої продуктивності природи та охорону і економне використання її ресурсів.

Нераціональне є таке природокористування, коли вплив людини на природу призводить до знесилення її відновлювальних властивостей, зниження якостей і вичерпання природних ресурсів, забруднення навколишнього середовища. Воно може виникнути внаслідок різних негативних впливів на природу.

Попередження і подолання результатів нераціонального природокористування складає завдання охорони природи, яке охоплює заходи з підтримання вже існуючої продуктивності природи.

Значна роль у вирішенні цих питань відводиться науці про охорону природи — *екології*, яка вивчає закономірності динаміки природних ресурсів, обґрунтовує раціональне використання

природних багатств, розробляє способи їх збереження і відновлення.

Наукові дослідження про природокористування спрямовуються на розробку загальних принципів практичної діяльності, пов'язаної із впливом на навколишнє середовище.

Мета природокористування полягає в забезпеченні єдиного підходу до природи як загальної основи життєдіяльності людства.

Враховуючи те, що типи природних ресурсів діляться на дві групи: *вичерпні* і *невичерпні* то і підходи до їх використання повинні бути різні.

При використанні практично невичерпних ресурсів (енергії вітру, сонця, підземного тепла, припливів і відпливів) нераціональність їх вимірюється перш за все найменшими експлуатаційними витратами і найбільшим коефіцієнтом корисної дії. Поки-що в нашій країні ці ресурси використовуються досить слабо. Робляться лише перші спроби використання сили вітру для виробництва електроенергії, тоді як ми маємо унікальні можливості різного збільшення виробництва цього виду ресурсів за рахунок будівництва вітроелектростанцій у горах Криму та Карпат. Поки-що не знайшли широкого використання і наукові розробки по використанні сили Сонця. Лише раціонально і уміло використовуючи ці два види невичерпних ресурсів можна в значній мірі відмовитись від використання великої кількості органічних видів палива.

Для ресурсів вичерпних і при цьому невідновних (вугілля, нафта, газ, мінерали) важливим є комплексність і економічність їх добування і скорочення витрат.

Таким чином охорона природних ресурсів означає підтримання їх якостей, сприятливих для господарства, відпочинку і здоров'я, а також недопущення не виправдовуваних перетворень (наприклад, вторинного засолення ґрунтів, виникнення продуктивного мілководдя).

Раціональне освоєння ресурсів середовища полягає в найбільш повному і вигідному пристосуванні до них господарської діяльності людини.

Можна виділити два етапи розробки і реалізації проблеми ресурсозбереження.

Перший — програма першочергових заходів, другий — довгострокова програма переходу до системи раціонального природокористування.

Першочергові заходи: створення системи контролю за якістю середовища, урахування заходів з охорони природи при розробці народногосподарських планів, заходів з урахування екологічної культури населення, те використання невичерпних видів енергії.

Довгострокова програма — це програма переходу виробництва до більш високого ступеня розвитку. Сюди належать питання економічної оцінки природних ресурсів, створення системи управління ними, виявлення напрямів і темпів природного і антропогенного розвитку природи в найближчому майбутньому і в перспективний період.

Науковими закладами Національної академії наук України проводяться значні розробки, спрямовані на ефективне використання всіх видів ресурсів, але для них впровадження у виробництво потрібна політична воля керівництва держави.

Вся система природокористування ґрунтується на таких основних принципах, тобто правилах, якими необхідно керуватись при раціональному використанні природно — ресурсного потенціалу, а саме:

а) *міри перетворення природних систем* — у процесі експлуатації природних систем не можна переходити деякі межі, які дозволяють цим системам зберігати властивість самопідтримання (самоорганізації саморегуляції);

б) *“м’якого” управління природою* — “м’яке” управління природними процесами, як правило, здатне викликати бажані природні ланцюгові реакції і тому з соціально — економічного погляду не викликає техногенних наслідків;

В процесі господарської діяльності слід керуватись такими **законами природокористування.**

Закон обмеженості природних ресурсів — усі вичерпні природні ресурси Землі є скінченними

Закон падіння природно-ресурсного потенціалу — одного типу технологій природні ресурси стають все менш доступними і потребують збільшення витрат праці й енергії на їх добування та транспортування.

Закон зниження енергетичної ефективності природокористування — з плином часу при отриманні з природних систем корисної продукції на її одиницю в середньому витрачається все більше енергії.

Закон убиваючої родючості — унаслідок постійного вилучення врожаю і порушення природних процесів ґрунтоутворення, а також за тривалої монокультури, що виділяються рослинами, на культивованих землях відбувається зниження природної родючості ґрунтів.

Ефективна охорона довкілля потребує дотримання тих стандартів, які діють в країні. Стандарти якості навколишнього середовища складаються на основі сучасного стану технологій і являє собою узгодження екологічних і економічних інтересів суспільства.

Існують стандарти міжнародні, державні, відомчі і стандарти підприємств. В них регламентуються: гранично допустимі і тимчасово узгоджені викиди забруднюючих речовин у навколишнє середовище; гранично допустимі концентрації шкідливих речовин у воді, повітрі, ґрунті, рослинних і тваринних організмах; орієнтовно небезпечні рівні впливів техногенних забруднювачів на природне середовище та організацію природоохоронної служби.

Екологічні стандарти юридично закріплюються в спеціальних нормативно-технічних документах, затверджуються державними органами і являються обов'язковими до виконання.

Вся сфера екологічного нормування і стандартизації використовує встановлені гранично допустимі концентрації або гранично допустимі дози шкідливих агентів.

Гранично допустимі концентрації — це найбільша концентрація речовини в середовищі і джерелах біологічного споживання (повітрі, воді, ґрунті, продуктах харчування), яка при більш чи менш тривалому впливі на організм не шкодить здоров'ю.

При вмісті в середовищі кількох токсичних агентів ураховують їх спільну дію, так званий ефект підсумовування негативного впливу. Встановлюють також гранично допустимі рівні шумового та електромагнітного забруднення.

Найбільш вагомим із розроблених стандартів є екологічний паспорт промислового підприємства.

Екологічний паспорт — це нормативно-технічний документ, який містить дані про використання підприємством ресурсів і визначення впливу його виробництва на навколишнє середовище.

В екологічному паспорті міститься така інформація про:

- підприємство і його розміщення;
- технології, що використовуються на підприємстві;
- кількісні та якісні характеристики використовуваних ресурсів (сировини, палива, енергії);
- кількісні характеристики продукції, що випускаються;
- кількісні і якісні характеристики викидів забруднюючих речовин у навколишнє середовище, а також відходів виробництва.

На основі інформації, що міститься в екологічному паспорті, вирішуються такі екологічні завдання:

- оцінюється вплив викидів забруднюючих речовин і відходів на природне середовище та здоров'я населення;
- встановлюються нормативи викидів забруднюючих речовин і складування відходів;
- плануються і оцінюються природоохоронні заходи на підприємстві;
- аналізується дотримання підприємством законодавства, стандартів і нормативно-технічної документації з охорони навколишнього середовища;
- здійснюється експертиза проектів реконструкції підприємства;
- розробляються заходи з підвищення ефективності використання природних і мінеральних ресурсів, енергії і вторинної сировини.

Основними джерелами інформації для складання екологічного паспорта є дані державної статистичної звітності і фактичні викиди, показники виробництва, дозволи на природокористування, паспорти газо- і водоочисного обладнання і споруд та установок з утилізації і використання відходів, інвентаризація джерел забруднення, дані про діяльність підприємства і фонові показники стану природного середовища в регіоні. Щорічно паспорт коригується і уточнюється в бік поліпшення екологічної ситуації.

22.2. Потенційно-небезпечні виробництва та вимоги до їх розміщення

На сучасному етапі розвитку економіки України зростання виробництва знаходиться в тісному зв'язку з великою ймовірністю техногенних катастроф. Техногенні чинники визначаються кількістю великих міст, шкідливих підприємств, транспортних засобів, наявністю шляхів сполучення. Під впливом індустріалізації техногенні чинники змінюють вигляд природного середовища регіону, впливають на стан довкілля.

В цих умовах важливим завданням суспільства у оптимізації техногенного навантаження на територію є урахування різних чинників на всіх стадіях розміщення продуктивних сил з тим, щоб не допустити в майбутньому будь-яких катаклізмів.

Щоб запобігти будь-яких негараздів в результаті господарської діяльності мають враховуватись такі основні принципи:

- а) запобігання можливим аваріям і небезпекам для навколишнього середовища;
- б) оцінювання збитків від господарської діяльності і в результаті непередбачуваних ситуацій;
- в) можливість компенсації збитків від порушення екологічної рівноваги;
- г) передбачати моральний стан населення, яке проживає на прилеглих до певних об'єктів територіях.

Додержання вказаних принципів сприятиме поєднанню економічного зростання з соціальним захистом населення.

Але, оскільки розвиток суспільства потребує подальшого технічного зростання, тобто підвищення ролі техногенних чинників то окремі об'єкти господарської діяльності потребують особливої уваги як екологічно небезпечні.

Атомні електростанції. Аварія 1986 р. на Чорнобильській АЕС показала, що цей вид електростанції вважається особливо екологічно небезпечним з дуже важкими наслідками не тільки для економіки країни, але і для життя і для здоров'я людей, тваринного і рослинного світу, всього навколишнього середовища.

При нормальній роботі атомних електростанцій утворюються специфічні скидні води, забруднені радіоактивними речовинами.

Збираються вони в реактивному виділенні і направляються на очисні установки з метою повторного використання. Скид радіоактивних вод у відкриті водойми не допускаються. На атомних електростанціях можливі випадки забруднення навколишнього середовища не тільки радіоактивними відходами, але і нафтопродуктами та відходами комунального господарства. Аварія на Чорнобильській АС викликала глобальну екологічну катастрофу з економічними і соціальними наслідками. Лише земель забруднено 4,6 млн га у 74 районах 11 областей України. З використання виключно 119 тис. га сільськогосподарських угідь, з них 65 тис. га ріллі. Зазнали радіоактивного забруднення 3,5 млн га лісів, що потребує обмеження лісокористування.

Наслідки аварії Чорнобильської АС ліквідували всі республіки колишнього СРСР. Самотужки ліквідувати ту аварію Україні було б проблемно і тому слід не допустити такого лиха в майбутньому.

Водосховища. З метою запобігання частих повенів, які надавали величезних втрат для народного господарства, регулювання стоку річок Дніпра, Дністра, Південного Бугу, Сіверського Дінця та інших, забезпечення окремих регіонів країни водою створеною водоймами з об'ємом води до 10 млн м³ — більше 800, з об'ємом 10–100 млн м³ — близько 100 та понад 100 млн. м³ — 13.

Найбільші водосховища України і їх характеристики показані на табл. 22.1. За площею найбільше Кременчуцьке, за об'ємом води — Каховське.

Якщо врахувати різницю між максимальною і середньою глибиною водосховища, то видно яка маса води стоїть над територіям, які знаходяться нижче за течією і при катастрофі може викликати затоплення земель і населених пунктів. З іншої сторони водосховища можуть стати акумуляторами забруднення при аваріях, так як це було на Київському водосховищі при аварії на Чорнобильській атомній електростанції.

Нафто-, газо-, аміакопродукти. На території країни створено розгалужену мережу нафтопродукто- і газопроводів. Більшість з них побудована 50 і більше років тому, а тому труби і обладнання спрацьовані і щорічно фіксується по декілька аварій, що призводить до викидів нафтопродуктів і газу у навколишнє

Таблиця 22.1

Основні характеристики найбільших водосховищ країни

Назва водосховища	Площа водної поверхні, кв. км.	Глибина, м		Об'єм води, куб. км	Місцезнаходження, область
		Максимальна	Середня		
Київське	922	14,5	4,0	3,73	Київська, Чернігівська
Канівське	569	21,0	3,9	2,48	Київська, Черкаська
Кременчуцьке	2250	25,0	6,0	13,50	Черкаська, Полтавська, Кіровоградська
Дніпродзержинське	567	16,0	4,3	2,45	Полтавська, Кіровоградська, Дніпропетровська
Дніпровське	400	53,0	8,0	3,30	Дніпропетровська, Запорізька
Каховське	2150	24,0	8,5	18,20	Дніпропетровська, Запорізька, Херсонська
Дністровське	142	55,0	21,0	3,0	Чернівецька, Вінницька, Хмельницька, Тернопільська

середовище, надаючи значних збитків водному господарству та сільськогосподарським угіддям. Крім того, в результаті послаблення законодавчої бази (відміна смертної кари) пошкоджуються нафтопроводи з метою крадіжки нафтопродуктів, що призводить до забруднення довкілля.

Експлуатація всіх трубопроводів потребує посиленого контролю з боку державної охоронної служби та природоохоронних органів

Підприємства металургійної промисловості. Такі підприємства забруднюють атмосферу викидами окисів азоту, вуглецю, сірчаного ангідриду, пилу, сажі та інших шкідливих речовин. А

вода, яка використовується для охолодження, забруднюється механічними речовинами, нафтопродуктами, сульфатами, хлоридами та іншими хімічними речовинами. На цих підприємствах завжди є накопичувачі в яких збираються великі об'єми відходів виробництва.

При створенні таких підприємств слід передбачити можливі аварійні ситуації, які можуть призвести до значних людських і матеріальних втрат.

До потенційно небезпечних виробництв відносять також підприємства нафтопереробної і хімічної промисловості. Ці підприємства пов'язані з переробкою нафтопродуктів, виробництвом вдобрих, соди, кислот. Вони небезпечні тому, що забруднюють повітря хлором, сірководнем, азотом, аміаком та іншими хімічними речовинами. У стічних водах цих підприємств містяться органічні речовини, хлориди, нітрати, залізо, нафтопродукти, важкі метали. На таких підприємствах є також накопичувачі, в яких збираються забруднені води, які можуть задіяти значну шкоду людуству.

Підприємства електроенергетики. Забруднюють повітря сірчаним ангідритом, окисами вуглецю, азотом, пилом і сажею. Стічні води цих підприємств забруднюються нафтопродуктами.

Підприємства вугільнодобувної промисловості. Ці підприємства мають накопичувачі, де проходить відстій від домішок води шахтного водовідливу в якій багато різних хімічних речовин і мають кислу реакцію.

Споруди для зберігання твердих побутових відходів. В них зберігається в основному побутове сміття комунального господарства та промислових підприємств, які, як правило, складаються під відкритим небом, гниють і в наслідок фільтрації можуть бути осередком забруднення підземних водоносних джерел токсичними відходами.

Тваринницькі комплекси. До цього часу не вважали, що тваринницькі комплекси відносяться до екологічно небезпечних. Але події останніх років заставляють думати по-іншому. Так, у с. Калита Броварського району та с. Фурси Васильківського району Київської області в колодязях появилася сеча тварин, що ускладнило виживання у цих селах та поставило проблему забез-

печення населення та домашніх тварин чистою водою. Тому, при будівництві тваринницьких комплексів слід будувати місткості для сечі і гною з такою міцністю, щоб унеможливити попадання відходів тваринництва у водоносні горизонти.

Вимоги до розміщення потенційно-небезпечних виробництв.

Проблема збалансування економіки та екології зводиться до досягнення необхідних обсягів виробництва без порушення навколишнього природного середовища. З метою недопущення погіршення екологічної ситуації на певних територіях необхідно:

- потенційно небезпечні об'єкти ні в якому разі не розміщувати на територіях, які входять до охоронних природних зон (природні заповідники, курорти, охоронні ліси, місцевості, які виділяють для туризму);
- при вирішенні питання про розміщення потенційно небезпечного об'єкта має проводитись експертиза про вплив його на здоров'я населення, яке проживатиме навколо нього;
- при спорудженні нових потенційно небезпечних об'єктів слід будувати природно охоронні об'єкти з такою міцністю, щоб уникнути можливих пошкоджень;
- на нових об'єктах повинні використовуватись найкращі технології і дотримуватись стандартів якості навколишнього природного середовища;
- в процесі підготовки до спорудження об'єкта слід передбачати витрати на охорону і відновлення зруйнованого природного середовища, якщо станеться якесь лихо.

При спорудженні нових потенційно небезпечних об'єктів слід розуміти, що кожен невдалий епізод може дорого коштувати суспільству.

22.3. Екологічний моніторинг і система екологічної інформації

Перехід до раціонального природокористування становить перед суспільством завдання виявлення причин, які сприяли б поліпшенню екологічної ситуації. Важлива роль у розв'язанні цієї проблеми відводиться екологічному моніторингу.

Екологічний моніторинг — це система спостереження за до-вкіллям, оцінка і прогноз його стану у зв'язку з господарською діяльністю людини.

Екологічний моніторинг повинен вирішувати такі завдання:
по-перше, вести спостереження за станом довкілля, визначати зміни спричинені діяльністю людини та узагальнювати результати спостережень за станом середовища;

по-друге, давати оцінку аналізу змін в біосфері шляхом порівняння даних досліджень на певний період з попередніми та гранично допустимими;

по-третє, розробляти прогноз і визначити тенденції у природному середовищі та узагальнювати план діяльності суспільства по поліпшенню довкілля.

Проведення моніторингу передбачено Положенням про державну систему моніторингу навколишнього середовища, затвердженому Постановою Кабінету Міністрів України від 10 березня 1998 року, що зобов'язує постійно аналізувати короткочасні і тривалі зміни стану навколишнього середовища, які фіксуються гідрометеорологічними, сейсмічними, іоносферними службами та службами цунамі.

Таким чином, сучасний моніторинг навколишнього природного середовища спирається на науково обґрунтовані нормативи, що мають певне екологічне значення. Основне завдання біологічного моніторингу передбачає моніторинг живих організмів. Його провідною ланкою є спостереження за станом навколишнього середовища з точки зору його впливу на стан здоров'я людини. Особливе місце тут відводиться генетичному моніторингу, тобто спостереженню за можливими спадковими змінами.

Для спостереження за станом здоров'я населення використовується система показників, які відбивають основні типи екологічних реакцій людини на навколишнє середовище.

Найбільшими дослідженими для використання в цій системі є нормативи гранично допустимої концентрації забруднюючих речовин в атмосферному повітрі, воді, ґрунті і у живих організмах.

В Україні діють різні контрольно-спостережні служби, такі як санітарно-гігієнічні, епідеміологічні, контроль за забруднен-

ням середовища та ін., які тією чи іншою мірою виконують завдання екологічного моніторингу, користуючись законодавством України.

Правове регулювання, використання і охорони земельних ресурсів, повітряного басейну, водних ресурсів, надр, рослинного і тваринного світу, природних багатств континентального шельфу, заповідних територій здійснюється спеціальними законами.

Так, охорона і використання вод — Водним кодексом України 1972 року, охорона і використання земель — Земельним кодексом України 1992 року, охорона атмосферного повітря — Законом України “Про охорону атмосферного повітря 1992 року”, правові основи організації охорони та ефективного використання природно-заповідного фонду — Законом України “Про природно-заповідний фонд України 1992 року”, охорона і використання тваринного світу регулюється Законом України “Про тваринний світ 1993 р.”, охорона і використання лісів — Лісовим кодексом України 1994 року, охорона і використання надр регулюється Кодексом “Про надра України 1994 року.”.

Для збереження і раціонального використання природних ресурсів екологічне законодавство передбачає:

- компетенцію органів державного управління в галузі охорони природного середовища;
- екологічні права і обов’язки громадян (основи виникнення і припинення природокористування громадяни, форми їх участі в природоохоронній діяльності);
- екологічні права і обов’язки підприємств (основи виникнення, зміни і припинення природокористування підприємствами; обов’язки по охороні природи; структура, права і обов’язки служби охорони природи на підприємстві; форми і методи контролю за дотриманням екологічного законодавства на підприємстві);
- види юридичної відповідальності за порушення екологічного законодавства громадянами, підприємствами, організаціями і установами (матеріальна, дисциплінарна, адміністративна і кримінальна);
- відшкодування збитків, завданих навколишньому середовищу громадянами і підприємствами;

- встановлення плати за природокористування;
- участь громадськості в прийнятті рішень у галузі охорони навколишнього природного середовища;
- значення органів Прокуратури та Держарбітражу в охороні природи та ряд інших питань.

Реалізація державної екологічної політики покладена на уряд України. Його рішенням створено Міністерство екології і природних ресурсів, а Положення про нього затверджено Указом Президента України від 10 лютого 1995 року.

Міністерство екології і природних ресурсів України має свої структури на регіональному рівні (обласні управління) і забезпечує проведення єдиної науково-технічної політики в галузі охорони навколишнього середовища і використання природних ресурсів на території держави; координує діяльність в цій галузі міністерств, відомств, підприємств, установ і організацій; здійснює державний контроль за використанням і охороною природних ресурсів; організовує моніторинг за станом навколишнього середовища, державну експертизу, екологічне виховання, освіту і інформацію; затверджує нормативи, правила і стандарти з охорони навколишнього середовища і використання природних ресурсів; видає дозволи на поховання відходів, викиди забруднюючих речовин, використання природних ресурсів відповідно до законодавства України; подає позови про відшкодування збитків, адміністративних порушеннях і обмежує або призупиняє діяльність підприємств, які здійснюють виробництво з порушенням природоохоронного законодавства; веде державні кадастри природних ресурсів, Червону книгу України, управляє заповідниками; розробляє державні, регіональні і міжнародні екологічні програми; здійснює міжнародне співробітництво, вивчає і поширює міжнародний досвід в галузі охорони навколишнього середовища.

На регіональному рівні в АР Крим і областях управління екології і природних ресурсів вирішують на своїх територіях практично всі питання, які не віднесені до компетенції центральних органів міністерства, включно з питаннями фінансування і матеріального забезпечення екологічних програм. Крім того, регіональні органи міністерства ведуть облік екологічно шкідливих об'єктів, видають дозволи на право розміщення відходів, органі-

зовують природно-заповідну справу та вирішують інші питання охорони навколишнього середовища, важливі для кожного регіону (наприклад, заборону будівництва екологічно небезпечних об'єктів). Дані органи здійснюють екологічне прогнозування і планування, екологічний контроль, екологічний аудит і екологічне ліцензування.

З метою ведення спостереження за станом довкілля Держкомстатом України розроблено систему статистичної звітності, а саме:

1. Форма № 2 – ТП (повітря) ”Звіт про охорону атмосферного повітря за квартал 200__ р.” та за рік. У цій формі у розділі № 1 показуються сумарні викиди забруднюючих речовин та парникових газів від підприємств, а в розділі № 2 викиди забруднюючих речовин та парникових газів від виробничих та технологічних процесів, технологічного устаткування (установок), показується найменування виробничого та технологічного процесу, технологічного устаткування і скільки ним викинуто в повітря тонн забруднюючих речовин.

2. Форма № 1 – небезпечні відходи “Звіт про утворення, оброблення та утилізацію відходів I–III класів небезпеки за 200__ рік”. у розділі I показується інформація про сховища організованого складування, що належить підприємству, де зберігаються відходи I–III класів небезпеки, а в розділі II показуються утворення та рух відходів I–III класів небезпеки.

3. Форма № 1 – екологічні витрати (річна) “Звіт про витрати на охорону навколишнього природного середовища та екологічні платежі за 200__ р.” де у розділі I – “Капітальні інвестиції та поточні витрати на охорону навколишнього середовища” показують: фактичні витрати та охорону атмосферного повітря: очищення зворотних вод; поводження з відходами; захист і реабілітація ґрунту, підземних і поверхневих вод; зниження шумового і вібраційного впливу; збереження біорізноманіття і середовища проживання; радіаційна безпека; науково-дослідні роботи природоохоронного спрямування; інші напрямки природоохоронної діяльності. У розділі II “Із розділу I: За джерелами фінансування” показується загальна сума фактичних витрат по кожному з елементів і в тому числі за рахунок власних коштів підприємства,

коштів Державного бюджету, коштів місцевих бюджетів та інших джерел фінансування.

У розділі III “Екологічні платежі” показуються збір за забруднення навколишнього природного середовища в такому розрізі: за викиди в атмосферне повітря забруднюючих речовин; за скиди забруднюючих речовин безпосередньо у водні об’єкти; за розміщення відходів; штрафи за адміністративні правопорушення в галузі охорони природи, використання природних ресурсів; позови (претензії) про відшкодування збитків і втрат, заподіяних в результаті порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища”.

У розділі IV “Додаткові надходження і витрати” показано надходження коштів за надання екологічних послуг, всього і в т.ч. з Державного бюджету; субсидії та трансфери; від продажу побічної продукції, отриманої при здійсненні природоохоронних заходів та оплати послуг природоохоронного призначення.

Для кожного звіту розроблено інструкції по заповненню кожної форми державного статистичного спостереження.

22.4. Економічний механізм природокористування та охорони навколишнього середовища

Економічний механізм природокористування і охорони навколишнього середовища — це система організаційних заходів спрямованих на раціональне використання, відтворення і охорону природних ресурсів.

Метою економічного механізму є узгодження економічних і екологічних інтересів суспільного виробництва як загальнодержавних, регіональних так і відомчих.

Об’єктами управління є всі юридичні та фізичні особи незалежно від виду їх діяльності, які користуються об’єктами природи.

Основними принципами економічного механізму є:

- **платність**, тобто ресурси в процесі виробництва використовуються тільки за плату, згідно нормативів прийнятих місцевим органами влади;

- **економічна відповідальність**, яка ґрунтується на тому, що природо-користувачі повинні сплатити збитки, в результаті здійснення екологічних правопорушень навколишньому середовищу, здоров'ю людей їх майну, засобам та предметам праці підприємств і організацій;
- **господарський розрахунок**, що вимагає узгодженості екологізації виробництва на кожному підприємстві з його економічною ефективністю. Тобто витрати на екологію повинні бути в межах розумного, щоб не допустити надто високих податків на екологію і не викликати банкрутства підприємств.

Елементами економічного механізму є:

- облік природних ресурсів і контроль за раціональністю їх використання;
- планування обсягів природо використання;
- економічне стимулювання з використання фінансових важелів, пільгового оподаткування та кредитування, встановлення заохочувальних цін і надбавок за екологічно чистою продукцією;
- економічна відповідальність за недотримання стандартів природокористування.

Перехід до різноманітних форм власності, в тому числі і не природні ресурси набуває розвитку ринкового регулювання природокористування. Поки-що у нашій країні ці питання починають лише застосовуватись, в той час як у країнах з розвинутими ринковим економікам ринкові методи розв'язання екологічних проблем поєднуються з державним регулюванням економіки. В нашій країні, в умовах загострення екологічної кризи, структурна перебудова економіки повинна проводитись у напрямі її екологізації.

22.5. Економічна і соціальна ефективність природоохоронної діяльності

Наслідком створення величезної штучної індустріальної цивілізації стало те, що під загрозою опинилися системи, які підтримують життя людини. Тому сучасний світ став надзвичайно

складним, суперечливим і нестійким, а людство постало перед проблемою виживання.

В цих умовах постає проблема підтримання екологічної стабільності в Україні і світі, що можливо лише при постійному вливанні значних інвестицій у природоохоронні заходи. Тобто проблема економічного захисту природи завжди була, є і буде актуальною як для теперішнього, так і для майбутніх поколінь.

Економічна наука розробила і запропонувала принципи і систему економічних важелів у здійсненні екологічної політики, які зводяться до наступного:

по-перше, кожен господарюючий об'єкт, юридична і фізична особа, незалежно від виду економічної діяльності, за використання природних ресурсів повинні здійснювати екологічні платежі, податки та збори;

по-друге, кожен господарюючий суб'єкт, або окремих громадян повинен платити за забруднення навколишнього природного середовища та за всі види над лімітної екологічної шкоди, відшкодувати нанесені довіллю збитки;

по-третє, повинні діяти обов'язкові митні збори, які стягуються митними органами при ввезенні, або вивезенні екологічно небезпечних товарів на територію країни чи за її межі, за екологічну рекламу, екологічну сертифікацію продукції і технологічні процеси щодо захисту довкілля;

по-четверте, сплати за користування природними ресурсами, за забруднення навколишнього середовища повинні відповідати діючим нормативам, лімітам, ліцензіям і квотам.

Сплачені платежі повинні включатись у собівартість продукції, що дозволить підійти до формування надійної системи економічного захисту природного середовища.

В нинішніх умовах в природоохоронній практиці країни діють такі природоресурсні платежі і збори:

- за користування надрами для видобування корисних копалин;
- за землю;
- за спеціальне використання водних ресурсів ;
- за спеціальне використання лісових ресурсів і користування земельними ділянками лісового фонду;

- за спеціальне використання диких та мисливських тварин;
- за спеціальне використання рибних та інших живих водних ресурсів;
- за користування мисливськими угіддями;
- за спеціальне використання ресурсів рослинного світу;
- за використання природних лікувальних рослин.

Збори за забруднення навколишнього природного середовища встановлені за:

- скиди забруднюючих речовин у водні об'єкти;
- викиди забруднюючих речовин в атмосферу стаціонарними джерелами забруднення;
- викиди забруднюючих речовин у повітря пересувними джерелами забруднення;
- розміщення відходів у навколишньому природному середовищі;

Штрафи за порушення норм і правил охорони довкілля знімаються за:

- з посадових осіб за порушення у галузі охорони навколишнього середовища і природних ресурсів;
- штрафів з громадян, в тому числі і іноземних, за шкоду за подіяну природним ресурсам порушенням природоресурсного законодавства;
- штрафи за реалізацію незаконно добути природні ресурси, або продукції, що вироблена з них.

В Україні за 10 років екологічні платежі збільшилися із 340,5 млн грн за рік в 1996 р. до 863,5 млн грн зібрано у 2006 р. причому більше половини 453,5 млн грн екологічних зборів отримано за викиди в атмосферне повітря від стаціонарних джерел, а більше третини — за розміщення відходів (табл. 22.2).

Позитивним слід вважати те, що частка сплачених екологічних зборів у загальній сумі пред'явлених досить висока. Якщо у 1996 і 2000 роках цей показник становить відповідно 18,3 і 36,2 %, то у 2003 — 2006 роках цей показник більше 85 %, а в 2005 р. навіть 97,6 %, а в 2006 р. — 85,4 %.

Законодавством України встановлено, що збори і платежі за використання природних ресурсів в межах встановлених лімітів відносяться до витрат виробництва і відносяться на собівартість

Таблиця 22.2

Динаміка екологічних платежів за забруднення навколишнього природного середовища в Україні

	1996	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Екологічні збори, пред'явлені підприємствам, організаціям, установам за забруднення навколишнього природного середовища, млн грн	340,5	228,8	235,0	221,9	265,0	330,6	374,6	863,5
у тому числі збори:								
за викиди в атмосферне повітря від стаціонарних джерел	264,9	112,8	120,0	107,0	120,6	160,2	189,3	453,5
за викиди в атмосферне повітря від пересувних джерел	2,3	12,5	14,2	13,2	15,8	23,5	23,9	48,4
за скиди забруднюючих речовин безпосередньо у водні об'єкти	30,8	29,9	25,7	25,4	29,2	36,8	38,4	69,8
за розміщення відходів	42,5	73,6	75,1	76,3	99,4	110,1	123,0	291,8
Позови за збитки, заподіяні природі та штрафи за порушення природоохоронного законодавства	12,7	5,6	4,1	4,3	7,2	9,3	5,2	7,9

продукції чи послуг, а платежі за понадлімітне використання ресурсів та зниження їх якості стягується з прибутку господарюючих суб'єктів.

Окрім екологічних платежів, зборів і штрафів до числа надходжень на природоохоронні заходи слід відносити і спрямування частини коштів державного та місцевого бюджетів, різноманітних екологічних фондів, субсидій, грантів, власних коштів господарюючих об'єктів, пожертвувань юридичних та фізичних осіб тощо.

З 2006 року інвестиції на капітальні і поточні витрати на охорону навколишнього природного середовища в 2006 р. становило 8,3 млрд. грн, в тому числі на капітальні інвестиції 2,2 млрд. грн, а на поточні — 6,1 млрд. грн (табл. 22.3).

Таблиця 22.3

Капітальні інвестиції та поточні витрати на охорону навколишнього природного середовища

	1996	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Витрати на охорону навколишнього природного середовища, млн грн	2698,5	3224,3	3675,8	3827,3	4508,9	5987,7	7089,2	8311,2
у тому числі капітальні інвестиції	520,6	605,9	772,1	759,8	1146,9	1835,5	1775,6	2194,2
з них								
капітальний ремонт засобів природоохоронного призначення	232,0	233,3	303,5	241,3	282,6	352,3	312,3	354,7
поточні витрати	2177,9	2618,4	2903,7	3080,1	3362,0	4152,2	5313,6	6117,0
Індекси витрат на охорону навколишнього природного середовища, % до попереднього року	...	119,5	114,0	104,1	117,8	132,8	118,4	117,2
Частка витрат на охорону навколишнього середовища за рахунок коштів Держбюджету, відсотків								
у капітальних інвестиціях	7,5	7,9	17,0	11,8	29,1	12,9	8,5	10,3
у поточних витратах	1,3	1,3	2,0	2,0	2,0	2,1	2,1	1,8

Причому доля Держбюджету у капітальних інвестиціях становила 10,3%, а в поточних витратах — 1,8%.

Таким чином, доля екологічних платежів і Держбюджету у витратах на природоохоронні заходи в межах 23–25%, а решта — це власні кошти господарюючих суб'єктів та надходження від юридичних і фізичних осіб.

Кошти, які зібрані на природоохоронні заходи використовуються на:

- уловлення і знешкодження шкідливих речовин, що забруднюють повітря;
- очищення стічних вод і раціональне використання водних ресурсів;
- охорону та раціональне використання земель;
- утилізацію та знешкодження відходів виробництва та побутових відходів;
- охорону та відтворення ресурсів тваринного і рослинного світу;
- охорону надр і раціональне використання лікувальних ресурсів;
- охорону та збереження природно-заповідного фонду;
- будівництво саркофагу над четвертим блоком Чорнобильської атомної електростанції.

У структурі капітальних витрат на охорону навколишнього природного середовища в 2006 р. на охорону атмосферного повітря і проблеми зміни клімату визначаються 37,7% на охорону і раціональне використання водних ресурсів — 30,5%, на поводження з відходом — 16,9%, на захист і реабілітацію ґрунту — 11,6%.

У структурі поточних витрат 2006 р. доля яких у загальній сумі витрат на природоохоронні заходи 73,6%, більше половини — 50,4% приходить на охорону і раціональне використання водних ресурсів, 24,4% — на поводження з відходами і 14,4% — на охорону атмосферного повітря і проблеми зміни клімату (табл. 22.4).

Витрати на охорону навколишнього природного середовища дають можливість вводити в дію значній потужності природоохоронної діяльності. В 2006 році було побудовано станції для очищення стічних вод на 225 тис. м³ за добу, очищення комунальних

Таблиця 22.4

Структура поточних витрат на охорону навколишнього природного середовища за напрямками

	1996	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Всього	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
За напрямками на								
охорону атмосферного повітря і проблеми зміни клімату	20,1	13,4	13,3	13,5	13,2	14,6	16,5	14,4
охорону та раціональне використання водних ресурсів	53,5	65,5	62,7	63,0	62,3	56,6	54,8	50,4
поводження з відходами	21,3	10,6	11,3	13,1	14,2	18,0	17,4	24,9
захист і реабілітацію ґрунту, підземних і поверхневих вод	4,1	8,8	10,1	7,8	7,3	7,5	8,2	3,0
зниження шумового і вібраційного впливу	3,3
збереження біорізноманіття і середовища існування	0,8	1,1	1,7	1,6	2,1	2,6	2,5	1,5
радіаційну безпеку	3,3
науково-дослідні роботи природоохоронного спрямування	0,4
інші напрямки природоохоронної діяльності	0,2	0,6	0,9	1,0	0,9	0,7	0,6	1,9

стічних вод на 75 тис. м³ за добу, установок для уловлювання та знешкодження шкідливих речовин з відхідних газів 2740 тис. м³ газу за годину (табл. 22.5).

Таблиця 22.5

**Ведення в дію окремих потужностей для охорони
навколишнього природного середовища**

	1990	1995	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Станції для очищення стічних вод, тис. м ³ за добу (стічної води)	343	131	74	225	33	56	171	37	225
у тому числі для									
очищення стічних вод на діючих підприємствах	159	20	22	6	10	39	8	7	70
очищення комунальних стічних вод	177	111	52	219	22	17	163	30	75
Системи оборотного водопостачання, тис. м ³ за добу (оборотної води)	379	8693	20	2	27	4	0,1	24	6
Установки для уловлювання та знешкодження шкідливих речовин з відхідних газів, тис. м ³ газу за годину	3710	1090	916	3896	1205	158	2137	670	2740
Підприємства і полігони по утилізації, знешкодженню і захороненню токсичних промислових, побутових та інших відходів, тис.т	–	7	56	9	45	–	2	375	51

Звичайно, в країні проводиться значна робота по введенню в дію окремих потужностей природоохоронної діяльності, але є поки-що дуже багато невирішених проблем особливо у великих

містах. Однією із саме великих проблем це утилізація сміття міст та зменшення викидів у повітря відхідних газів стаціонарними джерелами забруднення та охорона водних ресурсів. Вирішити ці проблеми можна при збільшенні фінансування на ці заходи та бажанні керівництв різних рівнів управління у вирішенні цих проблем.

22.6. Світовий досвід і міжнародне співробітництво у сфері охорони навколишнього природного середовища

Природа весь час була і залишається основною умовою існування людства, джерелом одержання матеріальних благ. До певного часу природа протидіяла діяльності людини і самовідтворювалась.

Але в результаті бурхливого розвитку промислового і сільськогосподарського виробництва, будівництва і транспорту, сфери послуг, гонитви за прибутками, відбулося накопичення в біосфері значної частини елементів, певна доля яких не включається у природний кругообіг, що приводить до деградації природного середовища.

Безсистемне і безконтрольне використання природних ресурсів привело до зменшення в атмосфері кисню, зрідження озонового прошарку, значних негативних змін у Світовому океані, помітного зменшення запасів прісної води, збіднення земельних ресурсів, знищення багатьох видів тваринного і рослинного світу, погіршення здоров'я людей.

Все це спонукало людство до створення спеціальних міжнародних організацій, які б протидіяли подальшому погіршенню довкілля.

Важливе значення в міжнародному співробітництві в галузі охорони навколишнього природного середовища мають спеціалізовані автономні установи Організації Об'єднаних Націй (ООН). Їх характерною особливістю є універсальність, тобто участь у них більшості країн світу, які мають різні економічні і соціально – політичні системи.

Так, Статутом Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ) визначено завдання охорони здоров'я народів світу, що

передбачає заходи щодо оздоровлення і підтримання належної якості оточуючого людину середовища та надання медичної допомоги населенню у місцях виникнення осередків захворювання.

В рамках ЮНЕСКО успішно здійснюється ряд важливих природоохоронних програм: “Людина і біосфера”, “Міжнародна гідрологічна програма”, “Програма вивчення Світового океану”.

У структуру органів Всесвітньої метеорологічної організації (ВМО) входять групи експертів з питань кліматичних змін та з питань зміни погоди. Є спеціальний підрозділ, який займається питаннями забруднення атмосфери хімією. Особливе значення цей підрозділ уділяє моніторингу повітряного басейну великих міст і промислових центрів та розміщенню хімічних підприємств.

Міжнародна морська консультативна організація (ІМКО) сприяє міжрядовому співробітництву в усіх технічних питаннях, пов'язаних з міжнародним торговельним судноплавством, з його екологічної безпеки, з забрудненням Світового океану нафтопродуктами і хімікатами. З цією метою створений Комітет безпеки на морі.

Міжнародна організація цивільної авіації (ІКАО) в своїй діяльності багато уваги приділяє впливу цивільної авіації на навколишнє середовище.

Статутом продовольчої та сільськогосподарської організації (ФАО) передбачено добиватись покращення харчування і підняття життєвого рівня народів засобами підвищення продуктивності сільського господарства. ФАО активно сприяє міжнародним і національним заходам в області збереження природних ресурсів. Вони стосуються охорони і раціонального використання ґрунтів, лісів, водойм, тварин. При ФАО створений комітет з рибальства в Центральній-Східній Атлантиці, комісія з рибальства в Центральній-Західній Атлантиці, постійна комісія по використанню і охороні морських ресурсів південної частини Тихого океану. Діє відділ рибних ресурсів і охорони навколишнього середовища та Служба з відтворення рибних ресурсів і охорони навколишнього середовища.

Признання України, як держави що проводила значну роботу в справі охорони навколишнього середовища стала п'ята Всеєвропейська конференція міністрів охорони навколишнього середовища “Довкілля для Європи”, що відбулася в травні 2003 року в Києві, на якій були міністри 57 країн Європи.

На конференції давалась оцінка розвитку екологічних процесів на основі координації зусиль всіх країн — учасниць у вирішенні проблем довкілля.

Ця конференція стала формою активної участі нашої країни у виробленні транснаціональної природоохоронної діяльності. Схвалена Кабінетом Міністрів України постанова “Про затвердження Комплексної програми реалізації на національному рівні, прийнятих на Всесвітньому семінарі зі сталого розвитку на 2003–2015 роки” стала програмою дій по зміні ситуації на краще в справі охорони навколишнього природного середовища.

Контрольні запитання

1. Наукові засади раціонального природокористування.
2. Потенційно небезпечні виробництва та вимоги до їх розміщення.
3. Екологічний моніторинг і система екологічної інформації.
4. Економічний механізм природокористування та охорони навколишнього середовища.
5. Економічна ефективність природоохоронної діяльності.
6. Світовий досвід і міжнародне співробітництво у сфері охорони навколишнього природного середовища.

Рекомендована література

1. Довкілля України 2006. — К.: Держкомстат, 2007.
2. Данилко В.С. Екологічна статистика: водні ресурси. — М. Житомир: ПП Рута, 2003.
3. Джигирей В.С. Екологія та охорона навколишнього середовища. — К.: Знання, 2007.
4. Беглuch В.А. Основи екології. — К.: Знання, 2007.
5. Теремена Б.К. Охорона та раціональне використання природних ресурсів. — Чернівці: Книги — ХХІ, 2005.
6. Статистичний щорічник України за 2006 р. — К., 2007.
7. Современные глобальные изменения природной среды. — М.: Научный мир, 2006.

ЗМІСТ

Передмова	3
1. Теоретико-методологічні основи розміщення продуктивних сил	4
1.1. Предмет, мета і завдання курсу	5
1.1.1. Предмет і мета науки	5
1.1.2. Продуктивні сили як невід’ємна складова розвитку економіки	6
1.1.3. Завдання курсу на сучасному етапі соціально-економічного розвитку країни	8
1.2. Теорії і концепції розміщення виробництва	10
1.2.1. Основоположники теорії розміщення виробництва	10
1.2.2. Етапи економічного обґрунтування розміщення продуктивних сил і галузей економіки	14
1.3. Закономірності, принципи та фактори розміщення продуктивних сил	17
1.3.1. Особливості та закономірності розміщення продуктивних сил	17
1.3.2. Принципи розміщення продуктивних сил	20
1.3.3. Фактори розміщення продуктивних сил	21
2. Регіон у системі територіального поділу праці	25
2.1. Територіальний поділ праці як головна умова спеціалізації економічних районів	25
2.2. Спеціалізація економічних районів та методи їх оцінки ...	27
3. Економічне районування і територіальна організація господарства	31
3.1. Сутність, закономірності, критерії та принципи економічного районування	31
3.2. Територіальна організація продуктивних сил України	34
3.3. Наукові методи аналізу розміщення продуктивних сил і рівнів економічного розвитку регіонів	37
4. Природно-ресурсний потенціал України і його оцінка	41
4.1. Сутність природно-ресурсного потенціалу, його структура та економічна оцінка	41

4.2.	Характеристика природно-ресурсного потенціалу	44
4.3.	Охорона природних ресурсів	63
5.	Трудоресурсний потенціал України	67
5.1.	Чисельність населення та джерела його формування	67
5.2.	Урбанізація та її наслідки	73
5.3.	Трудові ресурси і зайнятість населення	75
6.	Виробничий і науково-технічний потенціал України	87
6.1.	Виробничий потенціал	87
6.2.	Науково-технічний потенціал	91
7.	Народногосподарський комплекс України	98
7.1.	Поняття народногосподарського комплексу та стан розвитку	98
7.2.	Місце України за рівнем економічного розвитку	101
7.3.	Поділ народного господарства за формами власності	104
8.	Паливно-енергетичний комплекс України	112
8.1.	Роль паливно-енергетичного комплексу в народному господарстві України та його склад	112
8.2.	Розвиток основних галузей паливно-енергетичного комплексу	113
9.	Гірничо-металургійний комплекс України	134
9.1.	Чорна металургія і її роль у розвитку народного господарства	134
9.2.	Кольорова металургія	139
10.	Машинобудівний комплекс України	144
10.1.	Роль машинобудівного комплексу в народному господарстві та його структура	144
10.2.	Важке машинобудування	146
10.3.	Транспортне машинобудування	150
10.4.	Сільськогосподарське машинобудування	155
10.5.	Виробництво приладів і побутової техніки	159
11.	Комплекс галузей хімічної промисловості України	163
11.1.	Роль хімічного комплексу та динаміка виробництва продукції хімічної промисловості	163
11.2.	Розміщення підприємств хімічного комплексу	166

12. Будівельний комплекс України	173
12.1. Роль будівельного комплексу в народному господарстві, його структура та динаміка розвитку	173
12.2. Промисловість будівельних матеріалів	176
13. Лісопромисловий комплекс України	184
13.1. Роль і місце лісопромислового комплексу в народному господарстві країни	184
13.2. Структура і територіальна організація лісопромислового комплексу	185
13.3. Проблеми та перспективи розвитку лісопромислового комплексу України	194
14. Комплекс галузей легкої промисловості України	197
14.1. Легка промисловість і її галузева структура	197
14.2. Розвиток і розміщення галузей легкої промисловості ...	200
15. Агропромисловий комплекс України	207
15.1. Роль агропромислового комплексу і його структура ...	207
15.2. Сільськогосподарське виробництво, розміщення та темпи розвитку	208
15.3. Первинна переробка сільськогосподарської сировини ...	237
16. Транспортний комплекс України	256
16.1. Роль транспортного комплексу в народному господарстві України	256
16.2. Характеристика окремих видів транспорту	262
16.3. Проблеми та перспективи розвитку транспортного комплексу України	278
17. Соціальна сфера України	281
17.1. Роль соціальної сфери у розвитку продуктивних сил та її склад	281
17.2. Характеристика галузей соціальної сфери України	282
17.3. Проблеми і перспективи розвитку соціальної сфери України	296
18. Виробничі комплекси і їх роль у розвитку економіки України	300
18.1. Територіально-виробничі комплекси та їх роль у розвитку продуктивних сил	300

18.2. Міжгалузеві комплекси та їх роль у розвитку економіки України	303
19. Економіка регіонів України та регіональна економічна політика	308
19.1. Сутність регіональної економіки	308
19.2. Економіка регіонів та особливості регіонального розвитку ..	310
19.3. Регіональна економічна політика та управління економічним розвитком	318
19.3.1. Сутність державної регіональної економічної політики ..	318
19.3.2. Основні принципи державної регіональної економічної політики	320
19.3.3. Механізм реалізації державної регіональної економічної політики	320
19.3.4. Особливості розміщення продуктивних сил за умов ринкової економіки	322
19.3.5. Основні напрямки розвитку продуктивних сил України	323
20. Зовнішньоекономічні зв'язки та їх роль у розвитку продуктивних сил	325
20.1. Об'єктивні передумови розширення зовнішньоекономічних зв'язків	325
20.2. Основні форми зовнішньоекономічних зв'язків	327
20.3. Географія зовнішньоекономічних зв'язків України	329
20.4. Сучасний стан зовнішньоекономічних зв'язків України ..	331
20.5. Проблеми та перспективи зовнішньоекономічної діяльності України	341
21. Фактори сталого розвитку продуктивних сил	344
22. Екологічні засоби природоохоронної діяльності	353
22.1. Наукові засади раціонального природокористування ..	353
22.2. Потенційно-небезпечні виробництва та вимоги до їх розміщення	359
22.3. Екологічний моніторинг і система екологічної інформації	363
22.4. Економічний механізм природокористування та охорони навколишнього середовища	368
22.5. Економічна і соціальна ефективність природоохоронної діяльності.	369
22.6. Світовий досвід і міжнародне співробітництво у сфері охорони навколишнього природного середовища	377

Василь Іванович ЛИШИЛЕНКО

РЕГІОНАЛЬНА ЕКОНОМІКА

ПІДРУЧНИК

Керівник видавничих проєктів *Б. А. Сладкевич*
Верстка *Є. А. Ткаченко*
Дизайн обкладинки *Б. В. Борисов*

Підп. до друку 03.12.2008. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 20,3. Ум. вид. арк. 21,7.
Наклад 1000 прим.

Видавництво “Центр учбової літератури”
вул. Електриків, 23
м. Київ, 04176
тел./факс 425-01-34, тел. 451-65-95, 425-04-47, 425-20-63,
428-72-81, 428-72-83
8-800-501-68-00 (безкоштовно в межах України)
e-mail: office@uabook.com
сайт: WWW.CUL.COM.UA

Свідоцтво ДК №2458 від 30.03.2006